॥महाभाष्यानुसारिवाक्यपदीयव्याख्याराजकृतप्र॰ ७॥

॥श्रीगोपीजनवल्लभो विजयतेतराम्॥ ॥ॐ नमः श्रीभगवत्याणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यः॥ ॥यस्मिन्नूसमुखतांप्रयातिसकलंकोप्यंतरुद्भासतेनेदं॥
यान्महिमामनस्यभिनवः पुंसः प्रकाशात्मनः॥तृप्तिर्यत्परमांतनोतिविषयास्वादंविनाशाश्वतीध्यमानंदसुधामयोर्जितवपुःसत्त्वातिभंसस्तुमः॥१॥का
एऽद्येयधातुनिसिद्धांतार्थसत्त्वतः॥प्रबंधेविहितोस्माभिरागमार्थानुसारिभिः॥२॥तच्छेषभूतेकाण्डेस्मिन्सप्रयत्नेस्वरूपतः॥श्लोकार्थद्योतनपरः प्र
काशोयंविधीयते॥३॥इहपदार्थाष्टकविचारपरत्वाद्वाक्यपदीयस्यप्रथमकाण्डेनप्रयोजनादिमदार्थेनिरूपितेनंतरकाण्डोपपादितोपपत्तिभिर्वाक्य
तदर्थयोरन्वाख्येयस्थितनरूपणयोःपदार्थयोर्निरूपितयोःतत्त्वाप्युपकारकापोद्धारस्वरूपःपदविचारःप्रक्रम्यते॥तत्रनियतविकल्पोयथाभिप्रायमपोद्धार
स्तियथासंभवपदभेदानुपदिशति॥ ॥द्विधाकैश्चित्पदंभिन्नंचतुर्धापिचधापिवा॥अपोद्धृत्यैववाक्येभ्यःप्रकृतिप्रत्ययादिवत्॥४॥ ॥वाक्यस्येवनिरंश
स्यवाचकत्वादतरायदप्रतिपत्तिर्विभ्रमइतिकिमसत्यपदव्युत्पादनेनेत्याशंक्यापोद्धृत्यैववाक्येभ्यइत्याह॥अपोद्धृत्यकल्पनाबुद्ध्याप्यखण्डपदनिष्पन्न
अखण्डवाक्यव्युत्पन्नावुपायः॥यदव्युत्पत्तिर्वाक्यवादिना॥अखण्डपदव्युत्पन्नाविवपरिकल्पितरूपप्रकृतिप्रत्ययागमादेशादिव्युत्पत्तिःपदवादि
नां॥आनंत्याद्धिवाक्यानांस्वारस्येनाशक्याव्युत्पत्तिःकर्तुमितिसदृशपदद्वारकंतदुपपत्तिरित्यर्थः॥उभयोरपिचायोद्धृतस्यासत्यत्वंसमानं॥तथाहि॥अ
नियतानुगृहीतकेयथार्थकल्पितान्वयव्यतिरेकनिबन्धनोवाक्यवादिनांयदपोद्धारः॥एवंपदवादिनांशास्त्रेणान्वयव्यतिरेकनिमित्तार्थापोद्धारवशः
प्रकृतिप्रत्ययापोद्धारः॥यदाहवाक्यकारः॥सिद्धत्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति॥तत्रभिन्नत्वसामान्यंद्विधेत्यादिकोविशेषइतिविक्षार्थेक्षप्रत्ययोपपत्तिः
॥प्रकाशोहिविक्षार्थः॥सत्त्वसामान्यस्यभेदकोविशेषः॥सत्त्वसादृश्यमेवसर्वत्रप्रकारः॥कैश्चिद्धिद्यंतइत्येकीयंमतम्॥कैश्चिद्धितिवचनाद्भेदेपितुप्रका
रत्वा॥कैश्चिदभ्युपगम्यतइतिचोक्तं॥यदिचात्रबुद्धिरूपप्रकल्पितसादृश्यमेवविक्षार्थः॥ज्ञानप्रतिबिंबितंस्वंबाह्यादभ्युपगम्यानुकारित्वेनसादृश्यं

सर्वत्रप्रकारार्थःसकल्पितसदृशस्याबाह्यस्यानवद्यनाद्वाक्याच्चायोद्धियमाणस्यपदस्यवाक्यार्थांतरापरिकल्पनयाथवतएवायोद्धारोयुक्तः॥अथापो
द्धारएवहिपदापोद्धारस्यनिमित्तंअनिमित्तेहितस्मिन्नसापोद्धारस्यापिप्रसंगात्तेषामपिव्युत्पाद्यतास्यात्॥वाक्यार्थस्थितलक्षणोनिरंशःकारको
क्तलीनशरीरक्रियास्वभावःतत्रचांशांशकल्पनयापोद्धारेकारकात्मक्रियात्माचविभागार्हइतिसिद्धसाध्यलक्षणांशद्वयविषयःपदापोद्धारोहि
विधुः॥नामाख्यातरूपःप्राथमकल्पिकःशक्तिशक्तिमतोरभेदात्कारकात्मासिद्धरूपोंशः॥यद्यपिचनामपदानांप्रत्ययार्थस्यसंख्यादेःशाब्दप्राधा
न्यंतथाप्यर्थतःप्राधान्यंतिपदिकार्थस्यजात्याकृतेरेवद्रव्यस्यैवप्राधान्यंसिद्धरूपस्यसंख्याकारकशक्तीनांतदाश्रयत्वादप्रयोक्तृत्वनामाख्या
तयोर्विशेषत्वान्निपातोपसर्गकर्मप्रवचनीयलक्षणःपदभेदोनभवतीतिथाहि॥सिद्धार्थाभिधायिनामपदमितिनदर्थगतविशेषद्योतयन्निपा
तस्तत्रैवांतर्भवति॥सिद्धार्थसाक्षाद्भिदधातुतत्तद्विशेषवाप्रकाशयतु॥सिद्धार्थासाक्षाद्भिदधनेयतोभेदः॥स्वरादयस्तुकेचित्सत्त्वप्रधाना
एवेतिनेपिनामपदमेवायेतुहिरुगादयःपृथक्क्रियाप्रधानास्तेषामाख्यातेतर्भविः॥नहितिङंतमेवाख्यातंक्रियाप्रधानस्यसर्वस्यैवतत्रक्षणा॥
त्॥अतएवोपसर्गकर्मप्रवचनीयपदान्याख्यातपदमेवासाध्यार्थविशेषद्योतनात्॥एवंनिपातोपितङतभेदांतरविवक्षायातुनिपातो
पसर्गयोरपिकैश्चित्पृथक्करणम्॥तथाहि॥अस्त्येवायोद्धारेर्थमात्राद्विशेषोनयोः॥नह्येतोसाक्षादर्थंवदतः॥अपितुतङतविशेषद्योतका
वितिवाचकाभ्यांनामाख्याताभ्यांप्रविभक्तोसिद्धसाध्यार्थविषयविशेषद्योतकत्वान्निपातानांसाध्येकनियतत्वाच्चोपसर्गाणांपरस्परतोभेदः॥
कर्मप्रवचनीयास्तुक्रियाविशेषोपजनितसंबंधवच्छेदहेतवइतिसंबंधविशेषद्योतनद्वारेणक्रियाविशेषप्रकाशनाउपसर्गेष्वेवांतर्भवतीति
चतुर्धैवकैश्चित्पदंभिन्नंसाक्षात्क्रियाविशेषप्रकाशनाभावान्नदशपंचमंपदमितिकैश्चित्॥तथाहि॥कर्मप्रोक्तवतःकर्मप्रवचनीयाइतिस्मृतिः

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June, 2017

क्रांतक्रियाख्यातलक्षणास्यव्यापारस्यात्रसंभवोनतुवर्त्तमानस्येत्युपसर्गेभ्योभेदः। क्रियागतविशेषद्योतनपूर्वकोहिसंबंधावच्छेदनमत्रवर्त्तमान
मुतथाहि।सर्वःसंबंधःक्रियाऽनंउपकारक्रियोचितत्वात्तस्याक्रियामंतरेणाउपकाराभावात्।तत्रक्वचित्क्रियाशब्दःश्रूयतेक्वचिन्नश्रूयते।तत्र।
श्रोतएवसंबंधविशेषावसायः।तद्यथामातुःस्मरतिमातुःस्मृतंसर्पिर्भोजनीतइत्यादौक्रियाहिस्वभावादेवक्रियांतरव्यवधानमंतरेणाइयेः
संयुज्यते।यस्मान्मातापितृविषयेप्रवर्त्तते।वर्तिष्ठतेवात्तस्मान्मातापितृसंबंधीत्स्मरणामितिक्रियाकारकभावपूर्वकएवायमपिसंबंधइति।
वर्णयंतिअश्रुतेतुक्रियापदेइयंगतिःक्वचित्संबंधस्वरूपमहिम्नैवक्रियायेरुसिद्धेःप्रतिनियतक्रियाकारकभावपूर्वकत्वशेषसंबंधस्यविनै
वकर्मप्रवचनीयमवगम्यते।तद्यथाउपगोरपत्यंइत्यस्यशाखेत्यादावपत्यवत्संबंधेऽनिक्रियानिमित्तोवयवावयविसंबंधश्चस्थितिक्रियानि
मित्तइत्यादिक्वचित्तुसंबंधनाऽतिनियतक्रियापूर्वकत्वावधारणेनास्तिसामर्थ्यात्तद्यथा।राज्ञःपुरुषइत्यत्रस्वस्वामिभावोभरणाद्यनेक
क्रियानिमित्तइत्येवावगम्यते।क्रियाविशेषोनावधार्यतेतन्निमित्तभूतःतथाचभाष्यम्।यदेतत्स्वंनामचतुर्भिःप्रकारैर्भवति।भरणाद्पकर्मह
रणाक्रयणाद्याच्चयेतिदानादीनात्वनन्यतमाविनाभावाक्रियानुमीयतएवाक्वचित्त्वविनाभाविनीक्रियापिनप्रतीयतेतथाचैवंजातीयके।
विषयेकर्मप्रवचनीयोनियतविशिष्टंक्रियाकृतत्वंसंबंधस्यविशेषमवगमयतिातदुक्तम्।ज्ञानयित्वाक्रियांकांचित्संबंधेविनिवर्त्तते।श्रूय।
माणेक्रियाशब्देसंबंधोह्यायतेक्वचित्।।स्वोपज्ञातःसंबंधेविनिवर्त्तनेक्रियापदेकर्मप्रवचनीयेनतत्रतत्रनियम्यतइति।नियमस्तस्यनिय
तक्रियाजनितत्वं।तथाहि।शाकल्यसंहितामनुश्रावर्षिहितियोयंसंहिताप्रवर्षणायोहेतुहेतुमद्भावलक्षणःसंबंधःसनियतक्रियाजनितइ
त्यनुनावेद्यते।अनुनिशम्येत्यत्रानोनिशमयतिक्रियासाहचर्यात्पलक्षणेहिसंयाग्रूपत्वात्संहितायास्तदनुमानस्यैचित्यात्।तत्रक्रियावचनत्वम

स्यान्यत्रदृष्टशब्देनकल्प्यंद्योत्यार्थनिष्ठंद्योतकत्वमितितदपिक्रियापदाप्रयोगादत्रनास्तिनचक्रियापदाद्ध्येयकत्वंयथाप्रादेशंविपरिलखतीत्यत्र
चलेखनक्रियानुपपत्तेर्भिन्नाप्रतिक्रियाद्ध्येपकत्वाकारकविभक्तिर्हियत्रप्रादेशमितिद्वितीयेतियुक्तस्तत्समुचितक्रियाद्ध्येयः।इहतुसंहितामितिशेषि
कीविभक्तिरितिकथंक्रियाद्ध्येपः।क्रियाकारकयोरेवपरस्परमाद्ध्याद्ध्येपकभावस्याविनाभावेनन्याय्यत्वात्।तद्यथा।द्विशपिंडीमित्यादौनापिसंबंध
वाचित्वमत्रामोःविभक्तेरेवतदभिधानादितिसंबंधावच्छेदस्यप्रत्यायकोनान्यःसंभवतीतिपरिशेष्यादनोरत्रसामर्थ्यमध्यवसीयते।तदुक्तंक्रिया
द्योतकोनायंसंबंधस्यनवाचकः।नापिक्रियापदाद्ध्येसंबंधस्यतुभेदकइति।भेदकोविशेषकोद्योतकइत्यर्थः।अयमत्रभावः।यदन्यथासि
द्धंतत्रानोर्व्यापारकल्पनायुक्ता।यत्पुनरन्यथार्थसामर्थ्यादिनासिध्यति।नतत्रतस्यशक्तिःकल्पयितुंपार्यतइतिपदान्तराणामर्थान्तरनिवे
शात्संबंधविशेषस्यातोनवगतस्यकर्मप्रवचनीयतासिद्धाविषयतासिद्धा।नतुयदत्राधिक्यंवाक्यार्थःसइतिक्रियाविशेषजनितत्वलक्षणः
संबंधस्यावच्छेदोवाक्यार्थःकिमितिनकथ्यते।अनोसुयश्राद्धमात्रहृत्तित्वमेवेति।अत्रोच्यते।इहाधिक्यंवाक्यार्थत्वेनोच्यमानंपदार्थइ
ष्टयातित्वेनातुस्मरणीयमानंनतुपदार्थोत्वंघनेननतत्रवाक्योपात्तस्यहिसाध्यस्यवाविशेषस्यचोपात्तैरेवसाधनैर्विशेषैरसंसर्गस्तत्राधिक्यमू
तद्यथागामुक्त्वामानयानीलोत्पलमितिच।अतएवोच्यते।आश्रयाश्रयिणोर्वाक्यानियमस्त्ववतिष्ठतइति।इत्यंचानुपात्तस्यैवपदार्थस्य
वाक्यार्थत्वंतीतिनास्तीतिनसंबंधावच्छेदोत्रायदार्थोवाक्यार्थःशक्यतेकल्पयितुमितिकर्मप्रवचनीयविषयएवायमुच्यतइति।निमि
त्तनियमःशब्दात्संबंधस्यनगृह्यते।कर्मप्रवचनीयैस्तुस्वविशेषेवरुध्यतइति।अत्रचदर्शनद्वयमुक्तंरूढेर्यौगसंबंधान्तरविलक्षणाःक
र्मप्रवचनीयेनसंबंधेवच्छिद्यते।क्रियाविशेषजनितत्वेनवेति।तत्रस्वरूपेणावच्छेदेविशेषक्रियाजनितत्वप्रतीतिःसंबंधिविशेषतापर्या

लोचनालभ्या।तथाहि।अधिब्रह्मदत्तेपंचालाइत्यत्रातस्वस्वामिभावोयंसंबंधइत्याधनावेद्यते।ब्रह्मदत्तश्चस्वामीश्वरःपंचालाश्चजनपदःस्वमितिं।तयोःसंबंधिनोःपरिपालनकराहानादिक्रियाप्रभावितएवसंबंधोन्यायइत्यवगम्यते।एवमभिमन्युरर्जुनतःप्रतीतिःप्रतिनासादृश्यलक्षणोयंसंबंधइतिद्योत्यते।सपुनःसंबंधिस्वरूपपर्यालोचनयादत्तस्यग्रहणादिक्रियाकृतइत्यवगम्यते।इत्यंचशाकल्यसंहितामनुधावर्षदित्यत्रापिहेतुफलभावोनामायंसंबंधइत्येतावत्येवायमनुर्विश्राम्यति।पाठविशेषरूपत्वात्संहितायानिशमनक्रियावगतिः।शेषश्चवर्णोनहिदेवोवर्षदितिसंबंधमहिम्नोविशिष्टक्रियाप्रभावित्वमवसीयते।केचिदियाननोरेवव्यापारइत्याहुः।स्वरूपावछेदेपिचक्रियायाःकार्यभूतसंबंधप्रयोजकयातीतकर्मत्वाकर्मघोक्तवंतइत्यर्थः।समानेत्येवंवस्तुनःक्रियाफलस्यैवसंबंधस्यप्रकाशनात्।यथातुत्वंभवतमर्तृहरेस्तत्रतत्राभिप्रायोलक्ष्यते।तथानिमित्तविशेषावछेदएवकर्मप्रवचनीयकृतइतिराघान्नाः।अधिब्रह्मदत्तेपंचालाइतिपरिपालनक्रियातिरोहितत्वस्वस्वामिभावस्याधिनावद्यते।अभिमन्युरर्जुनतःप्रतीत्यत्रपराजयकृतोनुकार्यानुकरणभावःप्रतिनाप्रकाश्यतइतिसर्वत्रयोज्यं।सुस्तुतमतिस्तुतमित्यादौतुसुःपूजायामतिरतिक्रमणेचेत्यादिनाकर्मप्रवचनीयसंज्ञाधिकारिकीस्वार्थनिरपेक्षैवोपसर्गसंज्ञाप्रवर्त्तते।बाधनायप्रवर्त्तते।यथोक्तम्।कर्मप्रवचनीयत्वंक्रियायोगेविधीयते।षत्वादिविनिवृत्त्यर्थंस्वत्यादीनांहिधर्मिणामिति।आर्थेनतुरूपेणविभागेप्रस्तुतेक्रियाविशेषावद्योतकत्वाउपसर्गपदेस्वत्यादिरंतर्भवतीतिनाव्याप्तिः।तदेवंवाक्यादयोद्रियमाणस्यपदस्यपोढारार्थविशेषाश्रयेणयथासंभवंभेदोनिरूपकवाक्यव्युत्पत्त्युपायभूतःप्रदर्शितः।अतएवस्वादिपदंवाक्यव्युत्पत्त्यनंतरंवाक्षास्त्रेसंकेतितसुबंतपदव्युत्पत्त्युपायभूतंनेहगणनार्हंप्रकृतिप्रत्ययवदितिदृष्टांतपरुनिरस्तमितिनाव्याप्तिः।यदाकिंजातावयोढारोनवाक्यादावंतरंत्यप

३

दार्थोढारेशदर्शितेतदर्थस्यार्थोद्धृतस्यसद्साध्यरूपद्वयोगनोमतभेदेनस्वरूपोपदर्शनार्थमाह॥ ॥पदार्थानामयोढारोजातिर्वाद्रव्यमेववा॥पदार्थोसिद्धशिष्टानित्यावेवोपवर्णितौ॥२॥ ॥अर्थद्वारेणापदपरित्यक्तइतिदर्शनभेदेनप्रथममयोढारपदार्थविचारः।तथाहिसर्वेषामपिशिष्टानांपदरूपाणांनामाख्यातादिस्वभावानांजातिर्वादिमतेजातिरेवार्थोनिद्रव्यमाद्रव्यवादिमतेतुद्रव्यमेवनजातिः।द्वितीयेनवाशब्देनपदार्थोनिरस्तश्चितंजातिर्विशिष्टद्रव्याभिधानमितिं।अतएवतदेवसकलनारूपंपदार्थइतिस्फुटीकृतं।अन्यथावार्थप्रक्रान्तेवार्थोपसंहारोनोपपद्यते।तद्वदभिधानेत्वनभिधानंतावद्द्वयोरपिसमानं।विरम्यव्यापाराभावाच्छब्दस्य।आर्थस्तुजातिद्रव्ययोर्गुणभावःस्याद्वा।प्राधान्येनैवंभिन्नविषयतयापाणिनिदर्शनेजातिद्रव्येशब्देनाभिधीयेतेइत्ययमत्रपक्षः।पदार्थइत्युक्तः।तत्रनामदस्यगौरित्यादेर्गोत्वादिजातिर्नियतक्रियाविषयसाधनेकार्थसमवेतसंख्याजातिविशेषणभावमापन्नाभिधेया।अनाश्रयायास्तदनुपपत्तेः।सामर्थ्यादतीतंद्रव्यमाएवमाख्यातपदस्यापिविभिन्नक्रियाहरणसमवेताभिन्नाभिधानप्रत्ययहेतुक्रियाजातिविषयासाक्षाद्वाचकशक्तिः।कारकादिजातिस्त्वत्रगुणभूतानामपदगतयावाचककारकजात्यादिक्रियाजातिराख्यातापदगतायक्तिद्वारेणसमन्वयमेति।द्रव्यजातिस्त्वेकार्थसमवायात्साधनशक्तिद्वारेणक्रियायोगमनुभवतिसंख्याजातिरप्येकार्थसमवायात्स्वयंक्त्यात्मनाशक्तिद्वारेणक्रियामुखेनैवक्रियान्वयमेतीतिसर्वपदार्थसमन्वयोपपत्तौकल्पनेवाक्यार्थः।यथावोऽहेपणादिहणोरसमसमयभाविरथाद्यन्यहेपणादिजातिरभिव्यज्यते।तथाधिश्रयणादिभिःक्रियाहणोःपचत्यादिक्रियाजातिरितिविचारयिष्यते।व्यक्तिद्वारकंचास्यानित्यायाश्रयिसाध्यत्वमुच्यतेऽपसर्गादिरप्यत्रदर्शनेनाख्यातसहभावी।तदर्थस्यविशेषावद्योतकत्वाज्जातिपदार्थकएवविशेषस्यविशिष्टविश्रांतस्यैवास्यायाकर्मप्रवचनीयोपिसंबंधोजातिनिष्ठएवगु

णशब्दानामप्यशुक्लादीनांगुणजातिवाच्यासंज्ञाशब्दानामपिरूढ्यादिशब्दानांजातिशब्दत्वंसमर्थयिष्यते।तदत्यंवाडव्यायनाचार्यमतेनसार्वत्रिकी
जातिपदार्थद्रव्यस्थोपपद्यते।व्याडिमतेतुसर्वशब्दानांद्रव्यमर्थस्तस्यैवसाक्षात्क्रियासमन्वयोपपत्तेर्वक्तार्थीतगतितयाचोदनाविषयत्वात्।यद्याहचो
दनासुचतस्रोभिर्दितिएकजातिसमन्वयवशेनचात्रसंकेतोपपत्तिः।अनभिधीयमानापिजातिरूपलक्षणीक्रियते।शब्दार्थेयआगृहादोक॥
कादिआख्यातेपिचसाधनाक्षरद्रव्यप्राधान्यंव्याडिमते।देवदत्तःपचतीतिद्रव्येणैवसाक्षात्संबंधेयपत्तेः।क्रियातुगुणभूता।अत्रव्यापारविशिष्ट
हिद्रव्यमाख्यातार्थः।इदंतहितिसर्वनामप्रत्यवमर्शयोग्यंचात्रद्रव्यमितिसार्वत्रिकीयंव्यवस्था।तथाचवक्ष्यतेद्रव्यधर्मयदार्थेतुद्रव्येसर्वो
र्थउपचर्यतइति।अतएवशुक्लादीनामपिद्रव्यपदार्थतासिद्धा।तन्नउपाधिर्व्यक्तिर्वाब्रह्मद्रव्यशब्दवाच्यम्।सर्वशब्दानांविषयइतिवक्ष्यते।
वाव्यक्तिपर्यायोवाद्रव्यशब्दइतिजातिव्यक्तिविकल्पेनसर्वशब्दविषयः।तथाचसर्वशब्दानामित्यभिधानात्पदादप्यर्थोद्वारेप्रत्ययस्यापि
शब्दस्ययथायोगंक्रियाकारकसंख्यादिः।अर्थोद्वारपदार्थोजातिर्व्यक्तिर्भेदेनसमाम्नातः।उभयस्यापिवाशब्दात्प्रतीतेरुभयंपदार्थः।गुणप्रक्ष
नभावभेदाश्रयस्तुमतविकल्पः।नित्यत्वोपचरणेचसिद्धेशब्दार्थसंबंधइत्यत्रभाष्ये।यस्मिंस्तत्वेनविहन्यतइति।द्रव्यस्यापिनित्यत्वंप्रवा
हनित्यतया।शब्दात्सदेववाप्रतीतेः।तदेवंदर्शनभेदेनजातिर्द्रव्यंवापदार्थइत्युक्तेजातिपदार्थविषयेशास्त्रोपयोगीविचारोत्रसमुद्देशे।
पदस्यहियरीक्ष्यार्थमिदंकालभूम्।अर्थद्वारेणैवपदंपरीक्ष्यं।वाक्यार्थेपर्यवसितत्वेनचतद्विचारइति।जातिपदार्थनयेवाक्यार्थभूताख्यातप
दवाच्यायाक्रियायाकथंसमन्वयः।साधनेनहिक्रियान्वेति।नचजातिःसाधनं।तदाश्रयःसाधनमितिचेत्एवमपिजातेःसाक्षाच्छब्देनबोधे ४
तत्वात्सामर्थ्यान्निदाक्षरत्रतिपत्तौयथाबोधितानुषंगइति।असंभवेप्रतिनिधिर्भवतीत्यस्यकर्मणः।काम्यस्यचप्रकृतस्यलोपइत्यवदिश्यतेइति।

प्रतिनिधनुपपत्तेरित्याशंक्यतत्समर्थनायाहः॥ ॥केषांचित्साहचर्येणजातेःशक्त्युपलक्षणम्॥खदिरादिशब्देषुशक्तेःप्रतिनिधीयते॥३॥ ॥६६
केषांचिज्जातिवाचिनामेकार्थसमवायाच्छक्तेःप्रतिपादेनजातिरूपलक्षणमुपायइतिमतम्।अन्येषांपुनस्तात्पर्येणजातिरेवशब्देनप्रतिपाद्यते।का
र्ययोगस्तुतस्याःक्वचित्साक्षात्क्वचिच्छक्तिद्वारेणेतिमता।अथवाकेषांचिदितिशब्दानांयेसाधनाभिधायिनः।तत्रशक्तिस्तात्पर्येणजातेरुपलक्षणत्वान्नां
तरीयकमुपादानंशक्तिर्वाचिन्याविभक्तेः।केवलायाश्चप्रयोगार्हत्वात्।ततश्चप्रातिपदिकस्यावश्यमुपादानमित्येतद्वाक्यायाजात्याशक्तिरवछिद्य
ते।सतिसंभवेतदभावेतुएतत्सदृशापरजातिसहचरितापिशक्तिर्गृह्यते।तात्पर्येणचोदनाद्वाक्यार्थभूतक्रियायासाधनमात्रेहेयेसिद्धेविशिष्ट
जातीयप्रतीत्यर्थसाधनश्रुत्युपादानेपिजातिविशेषस्यासंभवेक्रियासाधनशक्त्यावेदनपरतयाजातेःप्रयोगात्।माभूत्प्रकृतभूतायाःशक्तेर
पित्यागःक्रियायाश्चसंनिधिरितिविशिष्टसमाचारादन्यजातीयद्रव्यागतापिशक्तिःपरिगृह्यतेनचैवमतिप्रसङ्गः।चोदितप्रतिनिधिविषयएवैतत्स्यान्
यस्येष्टत्वात्।तथाचगोदोहादिचोदनासुतदसामर्थ्यान्नमहिष्याद्यापत्तेरप्रसंगः।उपलक्षणत्वाच्चजातिर्नियमनविधत्ते।तद्यथा।उपघातनिवारण
परेवाकोकाकाहिरितिसदृशोपादानेश्रोतार्थत्यागोनभवतीतियत्रत्वसंभवश्चोदितस्यश्रोतार्थस्यतत्रश्रुतिःसफला।तस्मात्खदिरेबध्नातिपलाशेबध्ना
तीत्यादौखदिरादेर्बंधनसमर्थस्यालाभेतत्सदृशकदरादिशक्तसाधनपरिग्रहोयुज्यते।नाधारायाःशक्तेरसंभवान्नातरीयकत्वेनजातेरुपादानम्
नियमस्यावधानात्।जातिर्हिशक्त्युपलक्षणंनकार्यलक्षणायोगिनीतितदाश्रयस्याशक्तत्वेतमंतरेणद्रव्यांतरगतापिशक्तिर्गृह्यते।यदितुतज्जातीय
मेवशक्तस्यात्तदासन्निहितपरित्यागेकारणाभावान्नज्जातीयमेवोपादीयतेतदशक्तत्वेतदुपलक्षणस्योपलक्षणेचरितार्थत्वादसत्यन्यस्यापितत्का
र्ययोगेतदुपलक्षिताशक्तिःशास्त्रचोदितेत्यर्थांतरगताप्ययर्युदस्तत्वादुपादीयतइतिनियमोनास्ति।सदृशार्थांतरगतावशक्तिर्गृह्यतइतिनातिप्रसं

गः।अथयेषांजातिवादिनामतेतात्पर्येणाजातेरभिधेयानशक्तयुपलक्षणंतेषांकथंव्रीतिनिधिरूपपद्यतइत्याशंक्याह॥ ॥अस्वातंत्र्यफलोबंधिःप्रमाणादेवशिष्यते॥अतोजात्यभिधानेपिशक्तिहीनंनगृह्यते॥४॥ ॥अत्रेत्यस्वातंत्र्यफलस्यबंधेर्विधिनाचोदनाजातेःप्रतिपाद्यत्वेप्युपलक्षणत्वाभावेप्यस्वातंत्र्यप्रयोजनबंधिविधिसामर्थ्याच्छक्तिहीनस्यखदिरादेस्त्यागेशक्तंकदरादिप्रतिनिधीयतेवाक्यार्थबोधादिबंधिक्रियाप्रधानमितितत्संपादनशक्तस्यपरिग्रहोन्याय्यः।ननुचदृष्टफलेबंधेकोनुरोधइत्याशंक्योक्तप्रमाणादावशिष्यतइति।यथायादृशफलंप्रमाणादिष्वोदितंतथातदंगभूतोपिबंधिरितिसर्वथासावनुरोध्यः।तथासतियशोर्थेपिबंधनप्रमाणाद्यनुपपत्तेश्चवदानग्रहाभावात्स्वर्गफलस्ययज्ञैरेवासंपत्तिःस्यादितितदनुरोधात्तदंगसयज्यर्थंतत्समुचितसाधनात्क्रेयः।तत्रप्रमाणंहिंसाप्रारंभःमाभूद्धिंसार्थस्यल्युदिषयेरूपमात्रेवक्ष्यतेमानंतस्यारूपशेषेनोद्योत्यते।आदिग्रहणाद्दालभनादेरवदानग्रहणपर्यंतस्यप्राकरणिकस्यागकलापस्योपरोधः।अयमत्रपरूक्षयथाशयः।यदिनामजातेःपरार्थभूतायाःशक्त्यवच्छेदेनोपात्तायाश्चसंभवःतज्जात्यवच्छिन्नस्याशक्तत्वात्।तथापिप्रत्ययार्थस्यशक्तेरवच्छेद्यायाश्चपित्यागोनयुक्तः।अपित्वन्यतापिसंगृह्यते।माभूत्तद्धानिःपदस्यानर्थकं।वाक्यार्थस्यचक्रियायाश्चसंपत्तिरितिगामालभेतेत्यादौचसर्वत्रयोग्यक्रियाविषयेवक्रियावतिषष्ठ्इतिप्रतिनिधावपिकिमितिसंभ्रमः।इदानीमत्रैवलिंगेनापिप्रतिनिधिमुपपादयति॥ ॥संज्ञेषमात्रबध्नातिर्यदिस्यात्तुविवक्षितः॥शक्त्याश्रयेतदालिंगप्रमाणाद्यनुशासनम्॥५॥ ॥बध्नात्यर्थंयथारज्ज्वाबध्नातिरिष्युक्तःसंज्ञेषोयूपेपशोर्योजनंतदेवास्वातंत्र्यलक्षणास्वफलानपेक्षंतन्मात्रं।तद्यदिबध्नात्यर्थोभिमतस्तदातस्यखदिरस्यतयापिसंपाद्यत्वात्संभवेकदरोपादानेसामर्थ्यनास्तीतितत्संज्ञेषाइनरकालप्रमाणादीनांपशुमालभेतेत्यादेर्यज्ञैरेवासंपत्तिरितिसंज्ञेषमात्रबध्नातीत

वायिद्रव्यत्वंतत्रैवयवत्वैकार्थसमवायसंभवात्ततश्चासंभवनियमोनामायंद्रव्यकारोहिनियमः। कश्चिच्छष्टसामर्थ्यातोनभवतियत्रपरेणान्यो
सत्यांश्रुतिःयथावाक्योपदार्थेविप्रतिषेधेपरमिति। कश्चित्पुनरसत्यपिशष्ट्यापारेपदार्थानामितरेतररूपसांकर्यभावादेकचोदनातद्व्यनिष्ठ
त्निष्फलेतिपदार्थस्वरूपविमर्शणातोऽसंभवनियमइत्युच्यते। तथावेदशष्टसामर्थ्यातद्द्रव्यत्वमितिद्वीहिभिरितितत्राध्वावापःशष्ट्यापारः। प्र
खंडेपिहिवाक्यार्थनयेयोद्वारदर्शगतोभेदसंसर्गादिविकल्पः। तत्रवाडिमतेभेदोवाक्यार्थः। पदवाच्यानांद्रव्यगुणद्रव्यांतरनिष्ठत्वेनाभि
धेयत्वात्। जातिवादिनोवाङ्न्यायनस्यतुमतेससर्गोवाक्यार्थः। सामान्यानापदार्थानांसंसर्गमात्ररूपत्वाच्छाब्दार्थस्य। द्रव्यमितिचरितार्थेद्वीहिभिरष्टद्वी
हित्वस्ययवत्वादिभिर्विरुद्धेएकस्मिन्नर्थसमवायइतितत्रतानिनिवर्त्तते। ततश्चप्रतिनिधौवस्तुसामर्थ्यातस्यनियमस्यबाधेपिशष्टस्यद्रव्यत्वमा
त्रस्यावाधितत्वान्नचोदितार्थत्यागः। ननुचनिर्विशेषस्यसामान्यस्यासंभवाद्व्रीह्यादिनाविशेषनिष्ठमेवद्रव्यत्वमाक्षिप्तंएवंचसतिसर्वविशेषाणांश्रुतिसा
मर्थ्यप्राप्तत्वाद्व्रीहिभिरितिपुनःश्रुतिर्नियमफलैवेतिनैतदेवं। श्रोतेनापिरूपेणसंजातेतिकथंश्रोतार्थत्यागःप्रतिनिधौनैतन्न्याय्यम्। नहिशष्टोवस्तुचिंतामनु
सरति। कस्यचिद्देववस्तुभागस्यशष्ट्यापारविषयत्वात्। तथाचयजतिशष्ट्येयत्वेवसामर्थ्यंद्रव्यमात्राक्षेपेनतुतद्विशेषेऽन्यथानिर्गुणस्यद्र
व्यस्यासंभवात्। गुणस्याप्याक्षेपकोसौकिमितिनवर्ण्यते। तस्माद्द्रव्यत्वमात्रस्येवाक्षेपशष्टइतितत्परित्यागोदितविशेषांतराध्वावापोननियमफलइतिशा
स्त्रेणपर्युदासानांविशेषांतराणांप्रतिनिधिसिद्धिः। तदित्थमसंभवनियमत्यागोवर्णितनियममात्रबाधश्चाप्युपपद्यते। इतिसर्वत्रैवक्रियाप्रधानवा
क्यार्थः। तथाचसिध्यर्थयोगेणमाक्षिप्यतेसाधनंतदेवचयदांतरेणविशिष्टंकथ्यते। इत्थंस्थितेयत्रश्रुतस्यसाधनस्यासंभवस्तत्रप्रधानभूतक्रिया
संपत्त्यर्थसाधनांतरंप्रतिनिधीयते। क्रियाहिनप्रतिनिधीयते। प्राधान्यात्। क्रियांतराश्रयणेचकर्मतिरस्कारोदितस्यानुष्ठानाच्छास्त्रस्योल्लंघनस्या

स्यादितिगुणभूतस्यसाधनस्यैवप्रतिनिधानाच्चरितःशिष्टैः। तत्रचप्रधानभूतक्रियायदाकांक्षितस्यशास्त्रचोदितस्यसाधनमात्रस्यत्यागः। व्रीयतुव्रीहा
दिपदोयान्तस्यद्रव्यविषयस्यनियममात्रस्यबाधः। सचनदोषायपदाक्षिप्तमात्रस्यसाधनस्यक्रियासामर्थ्याक्षिप्तस्यप्राधान्याच्छास्त्रचोदितस्याधारू
पद्रव्याभावेतदपरतदाधारूपद्रव्योपादानेपितस्यापरित्यागाच्चोदितार्थविघातभावात्। ततदेवमेतदनंतरकांक्षोद्दर्शनद्व्यमुपपादितमितियथासंभ
वंप्रतिनिधिश्चित्यइतितः। इदानींजातेरशष्टेनाभिधीयमानायांतत्रजात्यंतराभावान्निमित्तशष्टस्यप्रतिनिधायेतेत्याशंक्योपपादयितुमाह॥ ॥स्वजा
तिःप्रथमंशष्टैःसर्वैरेवाभिधीयते॥ततोर्थजातिरूपेषुतद्धर्मोपकल्पना॥५॥ ॥स्वाश्रयासाधारणीभ्रातीयागोशष्टत्वादिकानतुसकलशष्टसा
धारणीशष्टत्वादिः। एवंचासाधारणत्वेनविशेषणतयासंबंधव्यभिचारःगोशष्टस्यार्थजात्यासंबंधव्यभिचारेपीतिस्वजातिरेवमुख्यमभिधेयमि
त्युक्तंभवति। तथाचवाक्यकारः। मवाशष्ट्यैकोह्यर्थेसंप्रत्ययइति। अत्रएकव्यभिचारिणाःस्वरूपजातेरर्थजातेरभिधानेशिष्टस्यानंतरीय
कमभिधानमितिप्रथममित्याद्यायदभेदेनयत्रप्रतिपत्तिः। तदवश्यंतत्रप्रतिपन्नव्यमित्येतावतात्राथम्यंनतुक्रमेणाभिधानात्। यद्वासंबंधयुत्प
त्तिकालायेक्षयाप्राथम्यं। तथाहिसंबंधयुत्पत्तिकालेर्थजात्यानास्तिसंबंधः। तथात्वेवाचकत्वेनतत्रविनियोगोनर्थकःस्यात्। अर्थस्यप्रतिपन्नत्वा
दितिसोर्थस्तावतैवशष्टेनप्रतिपन्नः। यदित्वस्यजात्यभिधानंतदानीनस्यात्। तदानर्थक्यादभिक्रियोगोनस्यादितिप्राक्संज्ञिनोभिसंबंधात्
संज्ञासंज्ञिपदार्थकेयुक्तंभवति। स्वरूपंस्वजातिवदिहनभेदेनकथ्यते। सर्वैरितिस्वरूपैरेरर्थपरैश्चातस्याएवस्वरूपपरतयाव्यवहारात्। तथा
युत्पत्तेरपिशष्टैरविनाभावाच्छष्टस्वरूपेणावस्थिताजातिःप्रतिपद्यते। अर्थस्यद्रव्यादेर्यशष्टस्वरूपाभेदेनावबोधेपियथाप्रतियादितक्रमेण
श्रयेणततःस्वजातिप्रत्यायनादनंतरमर्थजातीनांगोत्वादीनामात्मसुतस्याशष्टत्वजातेःसमारोपस्यकल्पना। नपरमार्थः। शष्टविवक्षत्वेना

थस्यशष्टान्तत्वतोभेदाभावात्।यद्यासंबंधयुक्त्यन्तकालेगोरयमर्थइत्यर्थजात्याशष्टजातेरत्यंतभेदात्सामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्त्याभेदाध्यारोपः कल्प्यते।यथागौर्बाह्लीकइति।अन्यथासंकेतस्यैवकर्तुमशक्यत्वात्।ततश्चायमनादिरयोरुभयोर्योवाच्यवाचकभावः।तथाध्यारोपोपि।अन्यथावाच्यवाचकभावएवनघटेत।यथाबौद्धस्यदृश्यविकल्प्यार्थैकाकारोभेदानध्यवसायलक्षणः।नतुयथागौर्बाह्लीकइत्यत्रयुक्तेच्छयाध्यारोपः।व्यवहारशष्टार्थयोःसदैवाभेदावसायात्कथमियंप्रतिवर्णमनभिव्यक्तासाधारणजातिरसमसमयभाविभिर्वर्णैरभिव्यज्यतइतिचेत्।ययोरुपाधित्वाद्विजातिरितिब्रूमः।तथाहिप्रत्येकंकर्मह्रणानामुपव्यंजकत्वेपियत्रथमोक्तेमहणेहणाःसदृशमाणुमात्रवदेशक्रमेणात्मरूपत्वात्।भ्रमणासारूप्यवशादनवधार्यमाणएकैकोभेदएकैकोसमर्थोनियतजात्यभिव्यंजनइतिहणांतरमपेक्षतेनचतस्यभ्रमणहणाद्विशेषोनास्ति।उपक्रममद्योहियामीत्येवंप्रयत्नजनितत्वात्।एवंगोशष्टमुच्चारयामीत्येवंप्रयत्नोयद्यपिगानगगनशष्टजनकात्प्रयत्नादन्यएवहेतुर्भेदाद्यगकारयोरपिभेदएवातथापिसादृश्यादसौउरवधारइतिव्यंजकोपिसन्प्रथमोध्वनिरस्फुटमभिव्यनक्तीत्यावर्त्यमानोपिविशदतरसामान्यविशेषाभिव्यक्तौहेतुः।यदावयवप्रक्रमःवंधःप्रक्रमेणोपलक्ष्येभवति।अथशष्टजातिविशेषोपाधियुक्तायवहाराज्ञवतिष्ठंतेतदानीमसाहचर्यात्परस्परावच्छेदवशेनप्रतिभासनात्।यथाचश्लोकःसकृत्यद्यमानोनावधार्यतेअभ्यासेनतुस्फुटावभासः।तथाचरमवेतसिचकास्तिरंतत्वस्फोटत्वंप्रथमाक्षरेणहिजातेराभासमात्रजन्यते।तदुत्तरोत्तरवर्णकलापेनतुस्फुटतरस्फुटतमपरिछेदाध्यनासंस्कारविशेषोत्पादनेद्वारेणाभिव्यक्तिविशेषस्परभतत्वादोदृष्टेः।तस्माच्छष्टादर्थप्रतियद्यामहइतिव्यवहाराद्ध्वनिमर्थविसायजनकत्वानुपपत्तेः।प्रक्रियानगम्यःप्रथमकाणएवविहितस्वालिप्रयवकंप्रत्यायकशष्टत्वंजातिव्यक्तिभेदेनभिन्नस्फोटस्वभावमेवागीकार्यंगौरयमर्थइतिचवाचकाभेदेनवाच्यप्रतीतेः।तदध्यासचर्वितवयुर्व्यवहार्यार्थिः।तत्रचस्वरूपस्यवाच्यता।प्रथमकाणएवनिर्णीता।इदंतुसंबंधसमुद्देशेपिनिरूप्यते।त

त्रैवतत्स्यात्।शष्टसमवायिसामान्यंबाधिकारणत्वात्कथमर्थजातमभेदेनव्यपदेशेदित्याशंक्यानदृशनेतद्युत्पादयति॥ ॥यथारेकेगुणोतत्वंकषायेव्यपदिश्यते॥संयोगिसन्निकर्षश्चिवस्त्रादिष्वपिगृह्यते॥६॥तथाशष्टेर्थसंबंधश्शष्टेजातिरवस्थिता॥व्यपदेशेर्थजातीनांजातिःकार्ययिकल्प्यते॥७॥ ॥रक्तेगुणेतत्वांतरस्यरक्तस्यगुणस्यभावेरक्तत्वंलोहित्यसामान्यंगुणव्यक्तिसामान्यमुच्यते।तत्समवेतसमवायात्कषायेरक्तगुणाध्यारेऽपेव्यपदिश्यतेव्यपदेशायकल्पते।तद्विशेषणभूतलोहितकषायेऽपचमभिधीयते।लोहितालाक्षेतितेनसंयोगिनोवस्त्रादयः।तयोःसंयोगिनोःकषायवस्त्रयोःसन्निकर्षःसंभेदः।तस्मान्निमित्तान्नापितलोहित्यगृह्यते।संयुक्तसमवेतसमवायाद्वस्त्रादिष्वपिलोहित्यनिमित्तोव्यपदेशः।लोहितवस्त्रमित्यर्थः।तथाशष्टार्थसंबंधादिति।लोहितगुणकषायेप्रथमसंबंधस्थानीयात्।समानाधिकरणस्थानीयाच्चस्थितात्स्वाभाविकात्केवलंयुक्त्यनिकालेनिर्ज्ञातेतदन्यथानुपपत्त्यैबाध्यारोपस्यकल्पनात्।संबंधदेवशष्टजात्याव्यपदेशः।अथेत्रार्थजातिस्तस्याएववाच्यत्वप्रक्रमोव्यपदेशेकल्पते।स्वरूपाभेदेनजातिःकार्ययिकल्प्यते।जात्यादिशष्टेजातिषुवाचकत्वेनप्रवर्त्तमानेस्थितजातिर्नकेवलंव्यपदेशायकल्पते।यावज्जातिकार्यएवान्यथावाव्यपदेशेसतिजातिःकार्ययिकल्पतइत्यर्थः।निःसामान्यानिसामान्यानीत्यर्थजातीनांस्वतोजातिरहितत्वेतत्कार्यशष्टप्रत्ययानुदयनिजक्षणशष्टार्थयोःसोयमित्यभेदेनसंबंधश्शष्टसमवायिनोजातिरर्थेनाध्यारोपिताभेदासंपादयंतीतदात्मनासंपद्यतइत्युपचर्यते।व्यक्तिरूपेचशष्टजातेःसमवायः।नतुवस्तुत्वेस्थितेत्युपपद्यतेवस्तुनिहियोगपद्याभावादवाचकत्वमिति।कथंतत्रशष्टजातेःसमवायःस्यात्॥केवलस्फोटस्यजातिव्यक्तिभेदेमदर्शनइत्यभिप्रायेणस्फोटेजातिःसमवेतात्मर्थभेदेनहिभिन्नस्यनित्यशष्टस्याभिन्नाभिधानप्रत्ययहेतुर्जातिरवश्याभ्युपगंतव्या।अतएवतयाहुरितायाव्यक्तेरेववाचकत्वंउपलक्षणभूतातुजातिराश्रीयतइतिकथमत्रानुयायिन्याव्यक्तेवाचकत्वमितिन।

चोदनीयं शब्दार्थसंबंधश्चात्रयोग्यतालक्षणोऽभेतः सर्वोऽशब्दः संज्ञात्वेन वा नियुज्यमानः सर्वत्रार्थयोग्यतालक्षणेनसंबंधेनसंबंधः केवलंशब्द
रूपवद्देशमात्रेसंज्ञाकर्तुर्व्यापारोनतत्पूर्वसंकेतकरणोर्थसंबंधस्यापौरुषेयत्वात् एवंचादैदुद्दिशब्देनापूर्वएवसंकेतितइतिसर्वेषामनेकार्थत्वा
त् वक्त्रभेदाद्यनेकत्वसमानाकारप्रत्ययनिबंधनंजातिरेवगण्यतेतद्यथा आकाशस्यसंयोगिभेदेनकल्पितभेदस्यानेकत्वेसत्याकाशत्वंव्यवस्थते नचैवं
सर्वस्मात्सर्वार्थप्रतीतिप्रसंगः प्रसिद्धिवशेनार्थप्रतीतेः कुत्रचित्कस्यचित्प्रसिद्धत्वात् प्रसिद्धानांचार्थानांप्रकरणादयोविभागहेतवउक्ताः तद्यथा
गोशब्देनवस्वर्थेषुसन्निहितेष्वपिप्रकरणादेः प्रतिनियतार्थविषयः तदेवंशब्दाज्जात्याशब्दव्यक्तिर्वाचिका प्रथममभेदेनयद्यपिदृश्यतेततोर्थजा
तिस्तत्सद्व्यक्तिरित्ययंवास्तवः क्रमः प्रत्यायनेत्वक्रमतैवाशब्दानुसरत्वेपिवार्थस्यनस्वरूपव्यवगमः यथाह्यालोकाद्गुरितेपिघटोनस्वरूपेणातिरोभवति एव
मशब्दस्वरूपोपरक्तोर्थस्वरूपंरोपेणशब्दालोकयोरर्थप्रकाशकत्वस्यैवंविधस्यदृष्टेः यथाचगौर्वाह्लीकइत्यत्रगोत्वमात्रंप्रतीयते अपित्वध्यारोपितगोरू
पोवाह्लीकः एवमिहापि नतुस्फटिकमणाविवार्थेशब्दानेः समावेशोविवक्षितः तस्यैववाह्लीकवत्प्रत्याय्यत्वात् स्वाभाविकाश्रयमर्थप्रत्याय
नेशब्दानामभेदसंबंधेभ्युपायइतिप्रतिपाद्योपितथैवप्रतिपद्यते नहियुक्तयाधीनमेतत् अनादौसंसारेनैवप्रकारेणसंबंधयुज्यते कोत्रनियम
ोध्यारोपयितुंकल्प्यतांतां अथव्युत्पन्नसंकेतस्यापिवाभिन्नप्रत्ययोत्पत्तेरर्थजातिरप्यस्तीतिनशब्दजातिरेवाध्यारोपितास्त्विति वाच्यं शाद्वीचेयमेवविभ्र
मप्रतीतिरिति चाक्षुषेणरूपादिप्रत्ययेमनिदर्शनभूतेनव्युत्पादितावस्तुसन्निवेशित्वाभावेपिचशब्दजातेरयमनादिरध्यारोपोरूढः सदेवव्यवहारे
शब्दार्थयोरभेदावसायश्चेदस्यापिचगौर्वाह्लीकइतिवत्प्रतिज्ञानान्मिथ्याज्ञानमिदंभवति आकसंबंधसंवेदनसमयादर्थजातयोभेदेनावभास्ये
वाअथव्युत्पन्नसंकेतस्यहिबालकस्यपुरोवस्थितेषुसास्नादिमत्सुपिंडेषुभिन्नःप्रत्ययउत्पद्यते तदावाचकसन्निधानाभावादभिन्नप्रत्ययहेतुरर्थजाति

रवधार्यते अतएवकथंभेदेनतद्वाचिकायामर्थजातौशब्दजातिःसमारोप्यतइतनचोदनीयं जातिःकार्यायकल्पतइत्युक्तमेवार्थसमभि
न्नजातिशब्दैकशेषेजातीनांजातिरिष्यते ॥शब्दजातयइत्यत्रजातिःशब्दजातिषु ॥८॥ ॥आकृत्यभिधानादेकविभक्तौवाऽऽयायनइतिजा
तियदेप्रत्याख्यानादेकशेषस्य तत्फलमेकशब्दप्रयोगेत्रैकशेषउक्तः सहविवक्षायांचैकशेषेणलक्ष्यतेजातिशब्दैकशेषेप्रसक्तमितिवायोजनीयं
सेतिशब्दजातिः अर्थजातीनामभेदेनाध्यस्यमानाजातिशब्दगताजातिरेकशब्दत्वंसंपादयतिजातिशब्दकार्यातद्यथागौर्वाह्लीकइत्यादि
रभिन्नसामान्यनिबंधनस्तदेकार्थसमवायात्समाश्रितविशेषस्वयमेकशब्दप्रयोगः तथाजातयइमाइत्ययमपिजात्याश्रयपरोजात्याश्रयावाचाचकजा
त्याध्यासाश्रयउपपद्यतेशब्दगतंचसामान्यंजातिवाचककार्यमुपचरतीत्युच्यते नत्वर्थजातिष्वेवेतिनियमः केनचिक्रियतइतियदाशब्दजातयो
ऽपिप्रत्याख्याताःतदास्वयमभिधाननगतंजातिकार्यायकल्पतेएवेत्यादिशब्दजातयइत्यत्रेत्यादितज्जातिःशब्दगतंसामान्यंशब्दजातयइमाइत्यत्रैक
शब्दप्रयोगेतस्योच्चारितस्यशब्दजातिःशब्दस्यायाजातिःसाशब्दजातिर्गोशब्दत्वादिकासुव्यक्तिस्थानीयासुप्रतिपाद्यास्वभिन्नशब्दप्रयोगेनिबंधन
मित्यर्थः यद्येवंशब्दजातिःशब्दगतानामपिजातीनामन्यावाचकजातिःस्तासामप्यन्येत्यनवस्थाप्रसंगइत्याशंक्याह ॥याजातिशब्दजातिःशब्दे
शब्देभ्योजातिलक्षणा ॥जातिःसाशब्दजातित्वमत्यतिक्रम्यवर्तते ॥९॥ ॥अथोक्तभेदाद्यदुशब्दजातिशब्देभ्यभिन्नप्रत्ययनिबंधनायाजातिस्तेभ्यएव
शब्देभ्यःस्वाश्रयभूतेभ्योभिन्नस्वभावासा गोशब्दत्वादिशब्दजातिवर्गातिःपातिनीत्यन्तुव्यपदेशांतराद्दार्शशब्दजातिशब्दस्यापिगोशब्दत्वादिवत्शब्दजात
यइत्यनेनैवैकशब्दप्रयोगेसापिप्रत्याय्यतेइतिनप्रयोगानवस्थायनिरस्तमभिप्रायः तदेवंसनिकायसिद्ध्यासंदर्शनाश्रयेणसार्वत्रिकीजातिपदार्थ
व्यवस्थादर्शिता स्वरूपभूताहिजातिः सर्वेषांशब्दानामंतरंगत्वादसाधारणत्वाद्धेयत्वाच्चप्रथमंप्रतिपाद्या इदानीमध्यासानाश्रयेणापिप्रोढवादितया

ङातिपदार्थव्यक्तिमुपयादयितुमाह॥ ॥अथङात्यभिधानेऽपसर्वेङात्यभिधायिनः॥व्यापारलक्षणायस्मात्पदार्थाःसमवस्थिताः॥२७॥ ॥अन्यथात्रसंबंधः॥तथाहि॥अस्तुङातिशष्टङातेरर्थङातीयानाङातिकार्यसंबंधस्तुनघट्युत्पत्तिस्तुनघटतेयत्रहिसंकेतस्तत्रशष्टङातिरध्यस्यते॥सएवत्वनेकत्वादर्थङातीनांसामान्यांतरमन्तरेणानसंभवतीत्याह॥अर्थङात्यभिधानेयीत्यादि॥यदाहिस्फुङाएवार्थङातयःशष्टैरभिधीयंतइत्याश्रीयते॥तदासर्वेङात्यभिधायिनोङात्यादिशष्टाश्चपिंडातिवाचिनएवाननुप्रिःसामान्यानिसामान्यानीतिसिद्धांतात्कथंङात्यादिशष्टाश्चपिंडात्योधराङातिमभिदध्युरित्याह॥व्यापारालक्षणाइति॥व्यापारःकार्यप्रयोजनंतदेवलक्ष्यतेनेनेतिलक्षणंहेतुर्येषांयदप्रत्यायानामर्थानांतेतथानियमितस्वरूपाःकार्यप्रयोजनंतदेवलक्ष्यते॥तेनायमाशयः॥वैशेषिकाणांभवतुनिःसामान्यानिसामान्यानि॥तानिहिव्यक्तिष्वन्वयप्रत्ययावसेयानि॥परोयाधिरूपेणास्वतंत्रव्यक्तिवदिंतावभासित्वाभावात्॥सामान्यांतरेणोपाधीयंते॥वैयाकरणानांतुशष्टोयेर्थइत्यभ्युपेयिनामन्वयरूपावच्छेदेनशष्टस्यप्रत्ययस्योन्नेङातिश्चपिंडातिरविरुद्धाभ्युपगमा॥एतदेवहिव्यक्तिश्चपिंडात्यभ्युपगमेनिमित्तमित्यत्रापितथाभ्युपगमेकःप्रद्वेषः॥प्रत्यक्षाश्चपिंडपदार्थाःस्वकार्यविज्ञानादिकंकुर्वंतीतिःसंतीतिव्यवह्रियंते॥किंपुनःशष्टवाच्याःपदार्थइतिसामान्यवचनाइत्यादयोपिशष्टवाच्यत्वेनैवलक्ष्यंते॥शष्टप्रमाणकानांहियङ्शष्टआहेत्यमात्मार्थरूपंतथाचान्वयिरूपेणागुणोप्यभिधीयमानोङातिरेवयथोपमानसमासेश्यामादिःतथाचोपमानानिसामान्यवचनेरित्युच्यते॥एवंक्रियाप्यनेदेनाभिधीयमानाङातिः॥तथेदंतदितिस्वात्त्वेणविशेष्यतयाभिधीयमानाङातिगुणाक्रियाश्चपिंडव्यमिति॥यथावसरमग्रेनिर्रूप्यतेएवमेतल्लोकव्यवहारानुगुणेनशास्त्रेस्मिन्व्युत्पाद्यते॥शास्त्रांतरप्रसिद्धाहिव्यवस्थालोकविरुद्धा॥लोकेहिगविशृंगेदृष्टेशास्त्रेतिव्यवहारः॥तथेवचचाकरणेप्याधारसप्तमी॥शास्त्रांतरेधवयवेधवयविनिशृंगेगौ॥शास्त्रवाद्यष्टरूढइतिस्यात्॥एवंचशष्टाभिधेयस्येहार्थत्वा

त्सर्वेङात्यभिधायिनोयस्मात्शष्टव्यापारेणपदार्थालक्ष्यंते॥यद्यपिबहूनूतवस्तूनानसंततथापिशष्टैस्तथाप्रत्याय्यमानोतोभिधव्यापारवशादन्वयिरूपेणप्रत्यायनाद्व्यक्तिरेवपदार्थेसिद्ध्येद्योर्थः॥अभिधालक्षणव्यापारत्वमेवव्यक्तयति॥ ॥ङातौपदार्थेङातिर्वाविशेषोवापिङातिवत्॥शष्टैरपेक्ष्यतेयस्मादतस्तेङातिवाचिनः॥९॥ ॥ङातौपदार्थइतियहावछेदंकरोति॥अत्रहिपक्षेसर्वएवहिशष्टोङातिवाचीत्यभ्युपगंतव्यंभवतुवामाभूद्ङातिशब्दोङातिव्यतिरिक्तव्याङात्येकस्यावैवापेक्ष्यते॥प्रत्याय्यतेनागीक्रियते॥स्वालक्षणेनहिवस्तूनांभेदःस्फुटंनशक्यतेसत्वेपिरूपावेशेनसंबंधव्युत्पत्तौशष्टस्यवाचकत्वात्॥तथाचङातीनामितरेतरभेदोवस्तुसमाभिधीयते॥अपित्वभेदकल्पनेनतान्अभिधीयंते॥अभेदश्चसामान्यमितिसिद्धमेकशष्टत्वंङातयइतितथायोविशेषःसंङाशष्टानांवाच्यःप्रतिनियतःसोपिङातिवत्प्रसिद्धङात्यातुल्यमेवक्ष्यते॥शष्टैस्तुन्नापिहिबाल्यकौमाराद्यवस्थाभेदःशष्टेननस्पृश्यते॥अपित्ववस्थातरूपमेवानुगतमप्रसिद्धप्रत्यभिङाप्रत्ययनिमित्तंतत्रावश्याभ्युपगंतव्यंअतोयस्माद्ङातिवत्सर्वयपेक्ष्यते॥शष्टैस्तस्माद्ङातिविशेषप्रतिपादयंतःसर्वेङात्यभिधायिनइतिङात्यभिधानव्याप्तिनिगमयति॥इत्थंचसंङाशष्टानामपिङातिवादिमतेङातिशष्टत्वमित्येवशष्टानांपरप्तिःएवंदर्शनांतरेपिशष्टव्यापाराश्रयेणैवव्याप्तिसिद्धिरित्याह॥ ॥द्रव्यधर्मपदार्थेतुद्रव्येसर्वोर्थउच्यते॥द्रव्यधर्माश्रयाद्द्रव्यमतःसर्वोर्थइष्यते॥२॥ ॥नकेवलक्रमयोवङातिपदार्थवादिनैतदंगीक्रियते॥सर्वोर्थोङातिरिति॥यावताद्रव्येपिपदार्थेद्रव्यपदार्थपक्षेपिद्रव्यधर्मसर्वोर्थउच्यते॥कुतःद्रव्यधर्माणांमाश्रयाणात्॥द्रव्यमतःसर्वोर्थइष्यते॥व्याप्तिरतःसिद्धाभवतीत्यर्थः॥द्रव्यवादिनापेतदभ्युपेतव्यं॥व्याप्तिसिद्ध्येशष्टेनयोर्थउच्यतेसर्वोसौद्रव्यधर्मयुक्तएवेत्यभिप्रायः॥यथाचद्रव्यवादिनःकेचिदेवशष्टाःमुख्यद्रव्यवाचिनस्तदन्येतूपचरितद्रव्याकाराभिधायिनः॥तथामतापिङातिवादिनोमुख्यांङातिमभिदधतिकेचिदुपचरितामन्यइतिमतद्वयेसाम्यात्॥तत्रद्रव्यधर्माइदंतेदितिप्रत्यवमर्शयोग्य

त्वंपरानपेक्षत्वात्स्वातंत्र्यंलिंगसंख्यायोगश्चेत्येवमादयः।तेषांशुक्लादिगुणेषध्यारोपानेयंद्रव्यस्यैवधर्मायेषांमतंद्रव्यधर्माणः।तथाहिशुक्लोनीलस्त्रीपुंनपुंसकानित्यत्वगुणाः।तथैकत्वादिभिः शेष्टैःप्रत्याय्यमानागुणादयोनद्रव्यधर्माणः।स्वातंत्र्यादिरूपेणावभासतइतिसर्वेषिद्रव्यस्वरूपेणाभिधीयते।एवंशब्दकारश्रयेणव्याख्यातम्।अधुनावैशेषिकदृष्ट्याप्यर्थगतसमानधर्मश्रियेणजातियदार्थव्यापिमाह॥ ॥अनुवृत्तिधर्मविजातिःस्यात्सर्वजातिषुव्याहत्तिधर्मसामान्यंविशेषेजातिरिष्यते॥३॥ ॥जातीनामेतज्जातित्वंयत्स्वाश्रयानुवृत्तिः।सर्वजातीनांसाधारणोधर्मः।साचताभ्योनन्यापिसाहश्यभेदेनपरामृष्टासतीसर्वासुजातिः।सर्वैर्वैहिजातिःस्वव्यक्तीरनुवर्ततेउपलक्षणंचैषधर्मः।तेनस्वानुरूपप्रत्ययजनकत्वंयद्वाद्रव्यंतद्रूपमाभाति।स्वानुरूपाभिधानहेतुत्वंयद्दशाद्रव्यंतद्रूपाभिधानवाच्यंभवति।प्रत्याश्रयंचसर्वात्मनापरिसमाप्तिःसाधारणोजातिधर्मः।यदिहिभागशोजातिर्वर्तेतातदाभागएवगोत्वादिप्रत्ययःस्यात्।सपूर्णश्चविषाणाद्यवयवदर्शनेपिस्फुटितिगोत्वाकारःप्रत्ययःप्रसूयते।प्रत्ययाश्रयपरिसमाप्त्याश्रियेगुणाःप्रतिद्रव्यंभिन्नाजातिस्त्वेकैवेत्येवमादयोपिसाधारणधर्मवाच्याः।यथाचगोत्वादिजातिःसर्वव्यक्तीर्व्याप्नोति।तथैतेधर्माःसर्वजातीर्व्याप्नुवंतीतिजात्यातुल्यरूपत्वाज्जातिकार्यायिकल्पंते।एवंसर्वेएवविशेषाव्यावर्तन्ते।अन्यथानुगमात्सामान्यानिस्युर्निर्विशेषाइतिसर्वविशेषेष्वसाधारणीव्याहत्तिः।सामान्यसंज्ञोधर्मोपिवस्तुषुजातिरित्युच्यते।नन्वेवंगोपिंडेधपिसास्नालांगूलककुदखुरविषाणाद्यवयवसंबंधस्यसाधारणत्वादेवजातिरस्तुमेवंसास्नादिमत्त्वेनसास्नादिमानित्यादिप्रत्ययोऽन्यतेनतुगोगौरिति।अनुरूपेहिकार्यकारणंकल्प्यतेतद्यथादंडीतिप्रत्ययेदंडसंबंधेनिमित्तंनतुदंडोपादिस्वायथेवमनुरूप्यान्निजाजातिर्जातिरितिप्रत्ययोयुक्तः।व्याहत्याचविशेषोविशेषइतिनैतदेवंगत्यंतराभावादत्रसदृशएवधर्मेजातिःकल्प्यतेसुखेजातिमत्त्वेबाधकोपपत्तेः।तथासामान्येषपरसामान्यसमवायेनावस्थादिबाधकमन्यत्रनिर्णीतंनित्यद्रव्यवृत्तिषुव्याहत्तिप्रत्ययजनकेषुविशेषेषु

षुसामान्याभ्युपगमेसंशयापनोदायविशेषान्तरकल्पनेतेषामपिसामान्यसमवायेसंदेहविषयत्वाद्दशेषान्तराभ्युपगमेनवस्थाप्रसंगः।अथकश्चिन्निःसामान्योस्तिविशेषः।तदातदविशेषात्सर्वेदितथास्थुरित्यन्यत्रविस्तरेणोक्तंगोपिंडेषुसामान्याभ्युपगमेनकिंविद्याधकमितिनतत्रयथाकथंचिन्निमित्तपरिकल्प्यं।तदेवयत्रजात्यभ्युपगमेप्रमाणंबाधास्तितत्रसदृशधर्मरूपाजातिः।तथाचसामान्याभ्युपगमेभावत्वायत्नेः।अभावनात्मकधर्मसामान्यादन्यत्रप्रत्ययविषयतयेतिसैवतत्रापिजातिः।कालाकाशदिशामेकत्वान्नित्यत्वेनावस्थाभेदाभावाद्दाकथंजातिर्येनव्याप्तिसिद्धिरित्यत्राह॥ ॥संयोगिधर्मभेदेनदेशेचपरिकल्प्यते।तेषुदेशेषुसामान्यमाकाशस्यापिविद्यते॥४॥ ॥यथासामान्यविशेषाणामन्वयिधर्मेणाधिरभेदःतथाकाशस्यापिसंयोगेनाधिरभेदइतिश्रुतात्हेयःसमुच्चयः।आकाशेनसंयोगोविद्यतेयेषांधटादीनांतेसंयोगिनः।आकाशंहिसर्वेषांभूतानामधिकरणं।अवकाशदानाहितदाकाशं।मूर्तास्तुभावाःपरस्परंहिविबंधकाइतिनतेऽवकाशदायिनः।संयोगिनाधर्मभेदःप्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धःपरिमितत्वात्तद्दशाद्वालोकप्रसिद्धपरिमितदेशवृत्तित्वायत्रहिदेशेसंयोगःपरिसमाप्तोवर्ततेसप्रदेशोभवत्याकाशस्यानेकः।कार्यप्रतिदेशःप्रदेशइतिनिर्वचनात्।गुणाश्चकेचिद्व्याप्यवृत्तयोयथारूपादयः।संयोगस्तुमूर्तिपरिच्छिन्नवस्तुवृत्तिरितिसर्वदाप्रदेशवृत्तिरेव।अतःसंयोगस्यनियतदेशतयासंयोगिनोपिनियतदेशवृत्तयइतिसंयोगिधर्मभेदेनाकाशस्यभेदोभवतुपाधिकृतोनस्वतः।यदाहदेशोचपरिकल्पितइति।देशभेदाश्चसामान्यमाकाशस्यापिविद्यते।अतश्चप्रतिदेशमिदमाकाशमिदमाकाशमित्यभिन्नाभिधानप्रत्यायानुवृत्तिलक्षणमाकाशसामान्यमाकाशशब्दगोचरोस्ति।एवंसामान्यवत्कालादीनामपिप्रदेशपरिकल्पनेनसामान्यमुपवर्णनीयंतथाहि।कालस्ययुधिष्ठिरादिसंयोगवशेनभेदेसत्यभिन्नंकालसामान्यंकालसामान्यमस्ति।एवंमेरुप्रदक्षिणावर्तमानस्यसवितुर्लोकपालगृहीतेदेशविशेषैःसंयोगास्तदुपाधिनास्तेनदिशःसंतिभेदभिन्नभेदेकसामान्यंदिक्शब्दवाच्यं

परकल्प्यं। आत्मादृष्टशरीरमन्यदेवेति तत्रायस्येवात्मत्वसामान्यं। एवं समवायस्यापि संबंधिभेदान्नानोपचारेण सर्वत्रैकबुध्यनुवृत्तिजातिः परकल्प्य-
नीया। ननु च संयोगिभेदेनाकाशस्य देशः परिकल्प्यस्तेन संयोगिनामिति तितरेतराश्रयत्वं नैतदस्ति। इतरेतरव्यावृत्तिरूपत्वादाद्यादीनां प्रत्यक्षादि-
प्रमाणावसितमूर्त्तित्वात्परिछिन्नपरिमाणत्वं बोधयति। कल्पिताश्चाकाशदेशा लोकबुद्धिसिद्धाः। संयोगिवस्तुगतं परिछिन्नदेशतां ज्ञापयंति। सामान्य-
तया त्वाकाशदेशत्वेनाद्यादीनां प्रत्यक्षादिप्रमाणावसितरूपविरुद्धव्यापित्वमारोपितं। स्वगतेन परिमितत्वेनाकाशस्य प्रदेशकल्पनया निराक्रियं-
ते। यद्येवं कल्पिता देशाः कथमाकाशस्यास्तोनिरवयवस्य देशभेदनिबंधनकार्यप्रच्छादनलक्षणं व्याघातप्रदर्शनलक्षणं वा कुर्युः। येनतद्व्याघातविरो-
धीयेत। उच्यते। वास्तिक्यानीयानां देशानामेतदर्शनं यथा सत्यत्वमसत्यावस्तुरूपाः स्युस्ताइतिवक्ष्यते। तथेहाप्याकाशस्य सत्यत्वेव्यक्तीनानाकश्चिद्वि-
रोधः। अथवा मुख्याएवाकाशस्य देशा घटादीनामित्येत्याह॥ ॥अदेशानां घटादीनां देशाः संबंधिनोयथा॥ आकाशस्याप्यदेशस्य देशाः संयोगिन
स्तथा॥१५॥ ॥इहदेशोवयवउच्यते। घटादयश्चावयविनः स्वात्मनि निरवयवा॥ येहितेषामवयवभूताकपालादयस्तेच्चारंभकाकारणभूताश्च॥
तिरिक्ताएव। एवं समवायसंबंधेनसंबंधिनः। एवमाकाशमपिकेनचिदनारब्धत्वादमूर्त्तद्रव्यापि निरवयवमित्यात्मभूतदेशाभावाद्व्यादयः संयोगिन
एवास्य देशाः। तथातद्भेदादाकाशभेदेसर्वत्राभिन्नप्रत्ययानुगमाज्जातिरयिकल्प्या। आकाशस्यावच्छिद्यतोर्थदेशास्तस्यभवंति। नत्वकृतावच्छेदंवाका
शमपि। तेषामाधारभावापन्नेर्देशइत्यन्योन्यदेशत्वमूर्त्तमूर्त्तयोः। मूर्त्तास्त्वव्यापकाः। परस्परमवच्छेदकानभवंतीत्याधारएवतेषां देशः। कथं
नर्हिदेशेगोणाव्यवहारः। यदिहिकस्यचिन्मुख्याः प्रदेशाआत्मभूतास्तुल्यदायंयुक्तः स्यान्नान्यथेत्यतआह॥ ॥भिन्नवस्त्वाश्रयाबुद्धिः संयोगिष्वनु ११
वर्त्तते॥ समवायिषुभेदस्यग्रहणंविनिवर्त्तते॥१६॥ ॥अतः संयोगिदेशानांगोणत्वंपरिकल्प्यते॥ अविवेकात्रदेशेभ्यामुख्यत्वंसमवायिनाम्॥१७॥ ॥

भिन्नेष्वेकसद्वस्तुनश्चाश्रयोयस्याबुद्धेः। अप्राप्तयोः प्राप्तिसंयोगइतिष्वेकसद्पदार्थविषयासंयोगसिद्धेः। भेदस्यग्रहणंविनवर्त्ततइतय
तोष्वेकसिद्धानामिहबुद्धिहेतुः समवायोयथाकपालेषुघटइति। अतइतिभेदेनग्रहणाद्विवेकाविवेकुमशक्यत्वाद्यतोभिन्नाबुद्धिः संयोगिनाम
तस्मत्रदेशानांगोणत्वायतश्चसमवायिनामभिन्नाबुद्धिरतस्तत्रमुख्यत्वंसमवायप्रभावाद्विप्रदेशेष्वसमवायिनोविवेकुमशक्यतइतितेष्वेवदेशेषुक-
पालादिष्विवतद्वयविद्रव्यमुपलभ्यते। अतस्तत्रमुख्याः समवायिनः प्रदेशत्वेनव्यवस्थाप्यंते। संयुक्तानातुनैवमितिगोणत्वमित्यनेनोपचरितत्वमाकाशदे-
शानांसमर्थितं। ननुचयथाघटादीनांसंयोगिनापरस्परदेशाभावोनभवतिएवमाकाशेनापिनस्यात्। नैतदस्ति। आकाशेनसदासबंधाद्व्यादयइतितत्राभा-
रोपेयुक्तः। नतुघटादीनांमनियतसंयोगानां। अतएवघटादिष्वाकाशानुगतप्रत्ययोदृश्यतएव। घटाकाशः पटाकाशइत्यादि। अध्यारोपेणाचभेदविगलनमि
ष्टं। तदेवंवैशेषिकपदार्थदर्शनेनव्याख्यिरूपपादिता॥ इदानींविज्ञानवादेनापिपदार्थव्यवस्थामाह॥ ॥अनुपप्लवनिरूपायाप्रख्यतामाकृतिंविदुः॥ केचि
द्व्याहुस्तदुपादुःखत्वेनप्रचक्षते॥१८॥ ॥सर्वपार्षदहीदृशास्तमितिशब्दार्थोर्थइतिवादपदार्थव्यवस्थेयं। अनुगताकारायाबुद्धेस्तस्याप्रतिभासमानस्त-
दाकारोर्थस्तदुपतयावसीयमानवपुर्दृश्यविकल्पयोर्भेदाध्यवसायात्सामान्यमाहुः। व्याहतआकारबुद्धिसन्निवेशोकारोत्रचदर्शनेदृश्यमितिप्रसंगा
दुक्तं। एवंचवाह्यस्यसामान्यस्याभावात्तत्राकाशादावपितत्समर्थनेनप्रयतितव्यं। अनयद्भवनीयादिनाकारप्रत्ययोपजनस्यसर्वत्रैवसिद्धेः। वि
ज्ञाननयेचसर्वमेवप्रत्ययात्मकमंगीकृतमेव। शब्दाउच्चरिताद्याकारवतीबुद्धिरुत्पद्यतइतितदाकारस्येवशब्दार्थत्वेनबुद्धेः सहाकारोनबाह्यो।
स्तुनवाशब्दाच्यस्तस्यनकाचित्कृतिः। ननुचवस्तूनांदेशकालादिनिमित्तोभेदइतितदनादरेणाभिन्नाश्चेवतानिसिद्धानीतिकिमर्थंयतिरिक्तकल्पना।
यांप्रयस्यतइत्याशंक्याह॥ ॥भिन्नाइतिपरोपाधिरभिन्नाइतिवापुनः॥ भावात्मसुप्रपंचोयंसंसृष्टेष्वेवदृश्यते॥१९॥ ॥निरुपाधिनोवस्तुनोव्यवहार्यत्वा

त्सर्वएवपरोपाश्रयोव्यवहारइतिसामान्यादीत्यतिरिक्तकल्पनेनैवमाकारीत्यत्रतात्पर्यार्थः।तदेवव्यतिरेकमुखेनापिप्रपंचयति॥ ॥नैकत्वंनापिनानात्वंनसत्त्वंनचासितां॥आत्मतत्त्वेषुभावानामसंसृष्टेषुविद्यते॥२०॥ ॥एकत्वसंख्याधीनएकत्वेनव्यवहारः।पृथक्त्वनिबंधनोनानात्वेनासत्ताधीनःसत्त्वेनरूपसत्त्वेनानुसामान्यादीनामभोपाधिर्नास्तीतिव्यवहारइतिसंसर्गदर्शनेसर्वःपरोपाश्रयोयंप्रपंचोवेदितव्यः।एवंव्यतिरिक्तोपाधिदर्शनमुपन्यस्याधुनाशक्त्यएवोपाधयइत्यद्वैतदर्शनाश्रयेणापिप्राह॥ ॥सर्वशक्त्वात्मभूतत्वमेकस्येवेतिनिश्चयः॥भावानामात्मभेदस्यकल्पनास्वादनर्थिका॥२१॥ ॥एकमेवब्रह्मसर्वशक्तीतिप्रमाणेसिद्धेस्मिन्नर्थेविद्यापरिकल्पितस्वभावभेदस्यापारमार्थिकत्वान्नानात्वेनीयमानशक्तिभेदएवैकस्ययुक्तोनस्वरूपभेदः।तथाचतस्माद्द्रव्यादयःसमीपदेशव्यक्तयोभिन्नलक्षणाःपदार्थनिष्ठयाभूताःएकस्यैवशक्तयोविलक्षणव्यापारानुमेयाइतियथायथमुपगतसमन्वयाः।आवरणाद्यर्थक्रियाकारिण्यइत्यस्मिन्पक्षेसर्वत्रैवजातिव्यक्तिप्रविभागःकल्पितःसत्यासत्यौतुयोभागावित्यत्रवक्ष्यमाणइतिनाकाशादीनामपिकश्चिद्विशेषइत्यर्थः।यथायथाहिवैशेषिकानांव्यतिरिक्तंसामान्यमेवमिहकेवलंविद्यमूर्तेःपदार्थस्यशक्तिमात्रंनकेवलंसामान्यमेवयावद्द्रव्यादयोपीतिकथितंभेदाभ्युपगमेपिद्रव्यादीनांसंसृष्टानामर्थक्रियेयमेकमेवशक्तिमदस्तित्वमित्यर्थः।तत्रैतत्स्यात्।संसृष्टानांसाधनत्वेनासामर्थ्यंसंसर्गस्यतथात्वात्।तत्कथंव्यतिरेकेद्वैतायत्निरित्याशंक्याह॥ ॥यथैवचेंद्रियादीनामात्मभूतासमग्रता॥तथासंबंधिसंबंधसंसर्गेपिप्रतीयते॥२३॥ ॥चक्षूरूपालोकमनस्मराआत्ममनइंद्रियार्थाःपरस्परमभिमतविशेषाःसंघटिताविज्ञानहेतवोन्वयव्यतिरेकाभ्यांदृष्टाइतिनेयमेभ्यःसामग्रीनामपदार्थांतरंजनिकातएवहिसामग्रीजनकाःसामग्रीमदृष्ट्वाचाक्षुषस्यांतरस्यानुपलब्धेःएवमेकेनसंबंधिनासर्वशक्तीनांसाधारणभूतत्वेनप्रकृतत्वात्संबंधेद्रव्यादिशक्तीनांततोयमे

८ ४ ॥ ॥तस्माद्द्रव्यादयोसर्वाःशक्तयोभिन्नलक्षणाः॥संसृष्टाःपुरुषार्थस्यसाधिकानतुकेवलाः॥२५॥ ॥द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवाय ४ ८

कस्मादाधारव्यतिरेकात्संसर्गोरूपसमूहवत्तस्मान्नायंसंसर्गोसतिपुरुषार्थसाधकेस्वभावभूतासमवायतावद्ज्ञायतेतत्रापिबाह्यात्मभूतेवान्यायायात्माद्रव्यद्रव्यमात्रेणगुणादिसंसर्गरहितेनव्यवहाराभावात्।एवंगुणादिमात्रेणात्यवश्यभाविनःसंसर्गस्यद्रव्यादिभिर्विवेकानवधारणात्तत्रस्वभावतेवेतिकश्चित्स्याद्दोषः।तथासंबंधिसंबंधसंसर्गेपिप्रतीयतइतितत्रापिसंबंधिनासर्वशक्त्याधारेणसंबंधंतइतिसंबंधद्रव्यादिशक्तयःसंबंधिनोद्रव्यादिशक्तीनामन्योन्यसंसर्गेप्यात्मभूतएवेतिव्याख्यायतेअथवासर्वशक्तेःपदार्थस्यसंबंधिनासंसर्गेपिसंसर्गविस्तारायामपितथैवासौसंबंधःआत्मभूतएवासौससंसर्गइत्यर्थः।क्वचित्सामान्यानुगमाद्विश्वस्यप्रमाणसिद्धोभेदइतिप्रथमकांडएवनिरूपितंतदेवयथादर्शनंजातिर्जातिरिशब्देनशब्दपादयतइत्युपादितंसाचनित्येतिनित्यःशब्दार्थःतथाचनित्यावेवोपवर्णितावित्युक्तंतत्रजातेर्नित्यत्वेकार्येपियोगमाह॥ ॥नैतदुपपद्यतेकिंविद्यजातिर्निर्विषयेति॥आत्माभिव्यक्तयेजातिःकारणानांप्रयोजिका॥२४॥ ॥व्यक्त्यधीनाजात्यभिव्यक्तिरितिस्वाश्रयकारणानांप्रयोजकत्वंनिवावलंबतेजातिःसदासन्निहिताकार्योन्मुखीकारणानांसहकारिणीत्यर्थः।निमित्तकारणत्वाद्धेशेषिकदर्शनेजातीनामेषोर्थः।प्रयोजकपदेनभग्णाभिहितः।ननुकारणेषसन्निधानात्कथंप्रयोजिकेत्याह॥ ॥कारणेषुपदंकृत्वानित्यानित्येषुजातयः॥क्वचित्कार्येभिव्यक्तिमुपयांतिपुनःपुनः॥२५॥ ॥सर्वगतत्वाज्जातीनांकारणेष्वपिसन्निधानात्तदसंबंधः।तथाचजात्यात्मनाकारणेषुकार्याणामवस्थानाज्जातिरूपोपादानेनतदवसायात्तत्रसाधनानांप्रवृत्तौकार्यभरंभेतत्समवेतजात्यभिव्यक्तिरसहदाश्रयोपलब्धौनभवति।नित्याःपरमाणवःकारणानिदर्शनांतरेवाप्रधानयुरुषादयःस्युर्नित्यावीरणादयः।क्वचिदितिदृश्येषुकिंचित्किलकार्यंजात्याश्रयनिष्पन्नमपदृश्यंयथावायुरद्रव्यमितितत्रहितज्जात्यभिव्यक्तिर्नास्तिइत्यंचकृत्वाप्राग्भावाद्विज्जातेर्विद्यमानत्वान्नित्यत्वंयोक्तंतथाचजातिपदार्थनयेत्रजातेरुभयथायोगंदर्शयति॥ ॥निर्वर्त्यमानयत्कर्मजातिस्तत्रापिसाधनं॥स्वाश्रयस्याभिनिष्पन्नो५

साध्यक्रियायाः प्रयोजिका ॥२६॥ ॥कटंकरोतीति कथमसतो निवर्त्यमानस्य क्रियायां साधनभावः कर्मणा इत्येतदत्रोच्यते नावतरति ज्ञातेः सत्वात्साश्रय नव
र्त्तनाय क्रियां प्रत्युक्तेनकारणसंबंधन्यायेनप्रयोजकत्वाद्विजातिरूपाश्रयेणात्वसाधनता व्यक्तिरूपाश्रयेणाच कर्मता निर्वर्त्यविकारक कर्मेतिसामा
नाधिकरण्योपपत्तिः नहिजातिर्व्यक्त्याश्रयंतंभिन्ने गवाश्ववत्समूर्छितस्वभावादित्युभयरूपाश्रयोव्यपदेशो विरुद्धः शाक्यविकार्ययोस्तुकर्मणोः सत्वात्स
तएवसाधनोपपत्तिरितिनिर्वर्त्यमानमितिविशेषाह ज्ञातात्मनाचवैरूप्यंवस्तुकारणोयुक्तोयेषुप्रवर्त्तनेतदर्थिनइतिप्रयोजकइत्युच्यते एतच्चज्ञात्यभि
धानपक्षेसंभवति घटशब्देनज्ञात्यभिधाने व्यक्तिपदार्थपक्षेतूपचारात्तत्राश्रयसाधनत्वमवसेयं तथा हि व्यक्तीयदार्थशब्दोर्ज्यमानस्यकर्मणः साधनत्वंतथा
सिद्धं बुद्धिरूपप्रकल्पितमिति कारणान्नाप्रयोजिकाजातिरित्युक्तं तथाचजातिपदार्थपक्षेनद्रव्यस्यक्रियासाधनत्वंत्रुटितसेवविधिप्रतिषेधयोः
साधनंजातिरित्याह ॥विधेर्वाप्रतिषेधेवाब्राह्मणत्वादिसाधनं ॥यत्राश्रिताश्रिताजातेः संख्याजातिर्विशेषिका ॥२७॥ ॥जातेः पदार्थत्वेतत्रविशे
षोदितेप्रतिव्यक्तिपरिसमाप्तत्वात्तस्याः सकृदनुष्ठानेपिकृतःशास्त्रार्थोब्राह्मणमालभेतेतिएवब्राह्मणान्नहन्यादित्यपिप्रतिषेधेजातावेवासकृद
नुष्ठानेपिपुनरुक्तंघनेचोदितस्यदोषः तथाहिअहननंचोदितहननंतुकश्चिदनुष्ठितमितिविरुद्धक्रियाकरणात्प्रत्यवायएवाकश्चित्तुविध्यनुष्ठानात्त
दभावेपिनविरोधः तथाचाहुः नाकरणानिविधिर्बाधनेप्रतिषेधस्तुक्रियानिवर्तयतीतिः तस्माद्यदाहननबुद्धिरुत्पद्यतेतदातदाप्रतिषेधः सर्वत्र
ब्राह्मणजातौव्याप्रियते अत्रचज्ञात्यवच्छिन्नप्रतिषेधवभासस्यसकल्पस्यानुष्ठेयत्वंइत्यंप्रवृत्तिनिवृत्तिभयेयुरुभार्थेसर्वत्रजातेरुपयोगोदा
र्ढितः अनुष्ठानस्यप्राधान्यान्नदाप्रधानभूतेषुसामान्ययुज्यतेद्रव्यसंख्येतिवक्ष्यमाणन्यायेनसंख्याविवक्षामाह व्यक्त्याश्रितेति व्यक्तिद्वयाश्रि
तायेकत्वसंख्यातदाधारायाजातिराश्रयभेदभिन्नेष्वेकत्वगुणेषुप्रत्ययानुवृत्तिनिमित्तंसामान्यपदिक्षवाच्या द्रव्यजातिमेकार्थसमवेतसमवायाद्व

द्व्यनित्याज्जातेः पदार्थत्वेविभक्तेरर्थसंख्याजात्यभिधायित्वात् वास्तवेनचरूपेणासंख्याजातिर्विशेषिका शब्देनतुप्रत्ययाद्यस्याप्राधान्याद्वि
शेष्यासौ एवंचैकत्वसंख्यायाश्चत्रविवक्षितत्वान्नयुगपदनेकव्यक्तिविषयमनुष्ठानंचोदितं सत्यपिजातिपदार्थत्वेएकस्यामपिव्यक्तौसर्वात्मनाप
रिसमाप्तजातिरितिनकाचित्क्षतिः कामनाहेतुकश्चविधिरितिसत्यकामनायामन्यत्रेष्यनुष्ठानाविरोधः एवंप्रतिषेधेपिहननबुद्धिनिमित्तमिति
तदुन्मत्तोसर्वत्रतत्प्रसक्तिः तदेवंजातेः पदार्थत्वेचोदनासूपपत्तिः यदाहवार्त्तिककारः धर्मशास्त्रंचतथेति नन्वजातिरेवपदार्थइत्यवधारणानुपप
त्तिः तस्याःस्वाश्रयसमवायाविरोधात्सत्यएवंवासांकर्यसिद्धेः कारणानामाश्रयेषुप्रतिनियतेषुभावइत्याश्रयानुत्कर्षयितुमशक्याजातिः केवलाकथं
शब्देनाभिधीयतइत्याशंक्यदृष्टांतेनैतदुपपादयितुमाह ॥यथाजालादिभिर्व्यक्तंमुखमेवाभिधीयते तथाऽवैरभिव्यक्ताजातिरेवाभिधीयते ॥२८॥ ॥प्रति
विंबेभावान्नरोन्यत्रविरूपपरिणामेत्यादिनापूर्वनिरस्तेतिमुखादिप्रतिविंबमादर्शादौत्यापिदृश्यमानंमुखशब्दाभिधेयमादर्शादिव्यंजकरहि
तंसदेवंशब्दोपिजातिव्यक्तिरहितामभिदधातीत्याशयमाशयः व्याश्रयसमवायाद्वियोगेपिसर्वत्रभेदात्संकेतोपपत्तेर्जातिः शब्दाभिधेयासदा शब्दैका
नेतथाप्रतीतेः ऐंद्रियकेतुज्ञानेविवेकानवसायाद्भवतुजातिर्व्यक्तेः समूर्छितावभासः शब्देतुयद्यासंकेतप्रतीतिहेतुत्वेनकाचिन्न्यूनतिः यद्येवंशब्द
प्रतीयमानाव्यक्तयः कथंशब्दज्ञानविषयतयाजातौविशिष्यंतइत्याशंक्याह ॥यथेंद्रियगतोभेदइंद्रियग्रहणादृते इंद्रियार्थेष्वदृश्योपिज्ञानभेदा
यकल्पते ॥२९॥ ॥तथात्मस्वरूपग्रहणात्केषांचिद्व्यक्तयोविना सामान्यज्ञानभेदानामुपयांतिनिमित्तताम् ॥३०॥ ॥शब्दायुगपदुपलभ्यमानाव्यक्तयानुपयन्त्यानु
मितसत्तानींद्रियाणि नित्यपरोक्षत्वादनुपलभ्यमानस्वगतचक्षुःश्रोत्रादिविशेषाणि शब्दस्यस्पर्शरूपरसगंधेंद्रियार्थेभ्यश्चात्मादिप्रत्ययेविशेषहेतु
भावंनियमेनप्रतिपद्यते नहिचाक्षुषज्ञानंश्रोत्रेंद्रियकार्यं एवमगृह्यमाणस्वभावाव्यक्तयः शब्देनाभिधानवेलायांकेषांचिदेवसामान्यज्ञानभेदानांकाश्चनश

त्यरूपप्रत्ययानामभेदोपपत्तेर्हेतुतांव्यक्तयः।शष्टेप्रत्ययेशष्टार्थप्रत्ययानांसामान्यानांवस्तुतःसमवायोनयमाद्दृश्येषमावेदयंतीतिनसांकर्यंशष्टार्थस्य
र्थः।अगृह्यमाणस्यापतदानींव्यक्तिरूपस्यान्यदाप्रत्यक्षकालेगृहीतत्वात्।व्युत्पन्नसंबंधस्यापितद्विषयावसायादिरोधात्।संप्रत्यगृह्यमाणस्यादिदृष्ट
प्रतीतिविषयहेतुत्वमितिएतावतासामान्येनात्रेंद्रियाणिदृष्टांतः।केषांचित्सामान्यज्ञानेभेदानामित्यर्थक्रियाश्चनैवव्यक्तयइतिलक्ष्यते।तदेवंकेवलजात
भिधानपक्षःसमर्थितः।तद्दूषणमभेदेनसंकेतार्थत्वस्येतित्रेवक्रियायोगोपलब्धेः।शष्टव्याप्तयोक्तावोदनासुचतस्यारंभादिति।इदानींसर्वशक्त्यात्मभूतमेकस्येवे
ति।अत्रापिमतेजातिर्व्यक्तिरविभागमाह॥ ॥सत्यासत्योतुयोभागोप्रतिभागंव्यवस्थितौ॥सत्ययंसाजातिरसत्याव्यक्तयःस्मृताः॥३१॥ ॥अविद्याच
न्निरूपस्यभेदस्यसर्वपदार्थगमानुयायिनोसत्यत्वाद्व्यक्तिरितिव्यवहारः।तदेवहिसत्ययस्मिंस्तत्वंनविहन्यतइति।अन्वयिरूपभेदेशप्रत्ययेशब्दा
ध्यमानंप्रत्यसत्यंजातिरितिव्यवहृतमहैतवादिभिः।तद्यथास्तूचकस्वस्तिककुंडलाद्योविकाराःपरस्परोपमर्देनभवतोस्थिरप्रत्ययविषयाःसुवर्णमि
त्येवतुसमन्वयिविज्ञानादवसेयंसत्यत्वं।एवमभेदांतरविवक्षायांतेजइत्येवसत्यं।तत्राप्यभेदस्तत्कारणमित्यात्मापराभ्रक्षतिः।सत्यासर्वविकारानुयायि
नीप्रशांतकल्लोलाविद्रेकघनाब्धेरित्यागमविदः।तदुक्तं।दृष्टिर्विधतोकिंसत्यंविकल्प्यः।विकल्पेकिंसत्यज्ञानं।ज्ञानेकिंसत्यंब्रह्मेति।प्रतिभावमिति
परमतेनभावाद्वैतानावीक्षा।चित्सामान्यस्यानुगमादेवंमहासत्तारूपमभावप्रतियोगिविश्वस्यजगतःसत्यरूपमवदातदर्शनैःसाक्षात्कृत्यो
पदिष्टप्रमाणानस्तेभगवतः॥इत्यंचात्रहैतनयेपरमार्थसत्येकेवलजातिर्महासत्तारव्यापरब्रह्मस्वभावतस्यापएवगोत्वादिजातिभेदेनविवर्त्तेव्यवहार
इत्याह॥ ॥संबंधिभेदात्तत्रैवभिद्यमानागवादिषु॥जातिरित्युच्यतेतस्यांसर्वेशष्टाव्यवस्थिताः॥३२॥ ॥वक्ष्यमाणैराश्रयादिभिःस्वसंबंधिभिर्भिद्य

मानोपचितभेदागवाश्वादिषुसत्तैवमहासामान्यमेवजातिर्गोत्वाश्वत्वादिकाख्यापरसामान्यंनान्यापरमार्थभिन्नासाविद्यते।तथागोसत्तागोत्वंनापरमन्व
यिप्रविभासते।एवमश्वस्यसत्ताश्वत्वमित्यादिवाच्यं।तस्यामेवगवादिभेदभिन्नायांसत्ताख्यायांजातौसर्वेवादयोहित्यादयश्चाकाशादयश्चशष्टावा
चकत्वेनव्यवस्थिताइत्यसांकर्येणनियतोपाधिवशाज्जात्यभिधायिनःसिद्धाः।सर्वशष्टविषयत्वमेवाभिव्यनक्ति॥ ॥तांजातिपदिकार्थंचाप्यत्वर्थंचाप्र
चक्षते॥सानित्यासामहानात्मातामाहुस्तत्तत्सदात्मना॥३३॥ ॥सर्वभावेषुसदूपंसामान्यमनुगतंश्रुत्यावस्थापिबुध्याकारेणानिरूपणान्महासत्तयाविन
यावियोगात्।प्रातिपदिकमात्रवाच्यासत्तातुक्तं।प्रातिपदिकार्थःसत्तेति।अतोरथिसाधनाधिनलक्षजन्मसुक्रियाव्यक्तिषुसमवेतायथोपाध्युपगृहीत
नानात्वात्सत्तैवाभिधेयक्षयकमापद्यतेसिद्धसाध्यरूपार्थद्वयात्मनांचतस्याएवदृष्टेस्तदपरराश्यभावात्सर्वशष्टविषयत्वसत्तायाः।प्रत्ययभागेनाश्र
प्यत्रयथायंसंख्याकारकाद्युपाधिविशिष्टासत्तैवाभिधीयते।साचोदयव्ययरहितत्वान्नित्यासत्यत्वयस्यसर्वदानुवृत्तेःएतेसत्तामात्रस्यात्मनोमहा
तःषड्विशेषपरिणामायत्परंविशेषेभ्योलिंगमात्रमहत्तत्त्वंतस्मिन्नेतेसत्तामात्रेमहत्यात्मन्यवस्थायदृष्टिकाष्ठामनुभवंति।प्रतिसंरुध्यमानाश्चतस्म
न्नेवसत्तामात्रमहत्यात्मन्यवस्थायपयन्निःसंकासत्तासदसदव्यक्तमलिंगंतस्मिन्प्रतियंतीत्येवंविधिमत्यमहच्छब्दवाच्यमाद्यंजगत्कारणंनिर्दिष्ट
मित्यतानंतरस्यविकारणग्रामस्यकारणरूपानुगमात्सत्तारूपत्वमविरुद्धमितिसत्तारूपंसर्वजगदारभ्यातमिलितीतिसत्ताहैतवादः।सांख्यन
येनाप्युपरंहितः।एवंसर्वशष्टवाच्यासत्ताशष्टप्रवृत्तिनिमित्तभूतेतियथायद्यभिन्नोपाधिभावप्रत्ययाभिधेयासेवानन्येवंगोत्वमितिप्रकृतिप्रत्यययो
रेकार्थताप्रसक्तेरनेतदुपाधिभेदेनसत्तायाभेदात्।प्रातिपदिकेनगवाश्रयायास्तस्याश्चाभिधानप्रत्ययेनतुनिश्चष्टाश्रयस्यसामान्यस्याभिधेय
दोषःप्रकृत्यर्थनिमित्तभावप्रत्ययभेदइतिनसांकर्यप्रसंगः।यदुक्तम्।तांप्रातिपदिकार्थंचाप्यत्वर्थंचाप्रचक्षतइति॥एतदेवोपपादयितुमाह॥ ॥

॥प्राप्तक्रमविशेषेषु क्रियासेवाभिधीयते॥ क्रमरूपस्यसंहारेतत्स्वमितिकथ्यते॥३४॥ ॥क्रियावाचीक्षतुः सत्ववाचिनमेतमीयते॥ क्रियासत्तेवस्तुने
वातथाहि साधनपरिस्पंदवशात् क्रियाणांव्यक्तिस्थानीयानां विशेषशब्दवाच्यानांपौर्वापर्येणतद्गताविज्ञातियधीतथ्यतेनप्रतिभासनइतिसेवसा॥
रात् क्रियासकलधातुवाच्याविषयात्तस्याएवावांतरोक्तत्वर्थभेदइत्यनंतरमेववक्ष्यते॥साधनसंयुक्तहेतुकप्रतीयमानरूपायरामर्थस्तेनेवसत्वं॥
मितिउच्यतइतिसिद्धसाध्यरूपोहिक्षविवर्त्तः सन्मात्ररूपस्यपरब्रह्मणः प्रतिपादितः तदेवहिसर्वत्रानुगतमनचात्रदर्शनेसद्भिःसत्ताव्यतिरिक्ताभा॥
वइतिसर्वतन्मयंतत्तच्चसर्वशब्दानांसत्तावचनत्वाज्जातिपदार्थव्याप्तिः॥यद्यपिचद्रव्यपदार्थेपिब्रह्मद्रव्यस्याभिधानमुपाधिभेदभिन्नस्यवस्तुनि॥
थापितात्पर्यभेदाद्यवस्थाभेदः॥जातिपदार्थेसर्वत्रान्वयिरूपंजात्यात्मासर्वत्रब्रह्मविवर्त्तितद्व्यपदार्थनयेतुपरिशिष्टस्वरूपंपरमार्थतयेतिदर्श॥
नविकल्पः॥अयमेवचपक्षहृदयेप्येकपक्षीभावरूपः सिद्धांतः॥सर्वपार्षदरूपरमार्थदर्शनात्सर्वपार्षदत्वात्पुनरस्यशास्त्रस्यदर्शनांतरोपन्यासः॥एवंच
सर्वत्रैवास्यग्रंथकारस्याभिप्रायः॥पदार्थचर्चाविषयेब्रह्मदर्शननयेनैवसंक्षेपविस्तारेपिनिगमनात्॥इदानींसमग्रःक्रियाकलापः सत्ताविवर्त्तरूपे
तिनिरूपकारमतेनसंवादमाह॥ ॥सैवभावविकारेषुषडवस्थाःप्रपद्यते॥क्रमेणाशक्तिभिस्ताभिरेवंप्रत्यवभासते॥३५॥ ॥षड्भावविकाराश्चभवंतीतिहे॥
स्माहभगवान्वार्ष्यायणिरितिनिरुक्तकारः॥तत्रचभावस्यपरमार्थरूपस्यसन्मात्रकस्यजन्मादयोविकाराइत्यर्थः॥सन्मात्रस्वभावाहिसत्तोत्तरोत्तरविका॥
रापन्नोजायतेस्तिविपरिणमतेवर्द्धतेपक्षीयतेविनश्यतीति॥व्यपदेशमात्रादयति॥प्रथमकरणस्यसन्मात्ररूपमस्ति॥शेषेणनाभिधीयतेऽपितुशेषेणरका॥
लभावीतस्याश्चावस्थाविशेषः॥जन्मानंतरंभाविभिरूपांतरस्यालोकेसतिव्यवहार्य्यतेतः प्राक्पश्चाच्चाविद्यः पुनरवस्थाजन्मविपरिणामादिरूपेणचव्य॥
हार्यः॥तथाहि स्वशक्तिमाहात्म्यात्पूर्वंजायतइत्यवसीयते॥पश्चादस्तीति॥अवस्थितस्यविकारापन्निरितिविपरिणमते॥तच्चविपरिणमन्मुहूर्त्तमपिनावति

ANANDASHRAM SANSKRIT SERIES
BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE
DECCAN COLLEGE BUILDING, POONA 6

ष्ठतेऽतिवर्द्धतेयावदनेनवर्द्धितव्यंततोपक्षीयतेमुहूर्त्तमप्यवस्थानादेवान्यतएवोक्तंततोपायेनयुज्यतइतिततोपिविनाशइत्येवंक्रमोस्थितः॥
एवंभूतास्तस्याःकाचनशक्तयोविद्यन्तेयेनैकेवसतीतथातथाविचित्रेणरूपेणप्रतिभासते॥नचपरिणामदर्शनमिश्रायेणायंविकारशब्दः॥अनित्य
त्वप्रसंगात्॥न्यपितुविवर्त्तपर्यायोयंतथाहि सर्वशक्त्यात्मभूतत्वाद्ब्रह्मणोनेकविकारप्रदर्शनसामर्थ्यलक्षणाअविद्याख्याशक्तिः॥कार्यभेदादुपचरि
तनानात्वासमस्तीत्यागमविदः॥इत्यंचस्वाभिरेवशक्तिभिरत्यतिरिक्तामिर्जन्मादिरूपतयाचविद्यायाभासतेतदेवब्रह्मसर्वभावेष्वनुसमानरूपसत्तात्मकम
न्यस्यतद्व्यतिरिक्तस्याभावादित्येषोत्रार्थः॥यदितर्हिस्वशक्तिमाहात्म्याज्जन्मादिरूपतयासत्तैवावभासते॥कथंनैतेयुगपदवभासः॥क्रमेणेतिकथंन
हिक्रमोनामकश्चित्क्रियाविशेषइत्याशंक्यकालाख्यापिशक्तिर्ब्रह्मणएवेत्याह॥ ॥आत्मभूतःक्रमोप्यस्यायत्रेदंकालदर्शनं॥पौर्वापर्यादिरूपेणाप्र॥
विभक्तमिवस्थितम्॥३६॥ ॥योयंक्रियाणांक्रमःसोप्यात्मभूतोस्याःसत्तायानकेवलंताःक्रियाएवक्रमवत्योव्यतिरिक्तस्यक्रमस्यासचेतनात्॥यत्रक्रमे॥
ऽयंकालदर्शनं॥कालनामपदार्थान्तरतीर्थिकाःपश्यन्ति॥पौर्वापर्येणकालस्यप्रविभक्तं॥कालस्यप्रविभक्तस्यादर्शनमपिप्रविभक्तमित्युक्तं॥तात्पर्येण॥
तुकालःपौर्वापर्येणाप्रविभक्तऽक्रियोपाधिवशात्क्रियाख्याहिकालशक्तिः॥ब्रह्मणोजन्मादयस्तुपदार्थेषुजन्मादिक्रियाद्वारकमेव॥पौर्वापर्येणावि॥
भासोपगमविधायिनीनापरोऽन्यभूतःकालऽत्यध्याहितकालायस्यकालशक्तिमुपाश्रिताःजन्मादयोविकाराःषड्भावभेदस्ययोनयइत्यत्रशब्दप्रमायां
निक्षिप्तोयमर्थः॥ननुचजन्मनाशावस्तुत्वात्कथंसत्तात्मकौस्यातामित्याशंक्यनाशस्यतावत्सत्तात्मकत्वमुपपादयति॥ ॥तिरोभावाभ्युपगमेभावा॥
नांसैवनास्तिता॥लब्धक्रमेतिरोभावेनश्यतीतिप्रतीयते॥३७॥ ॥अत्रनपायोयंजन्मविकारित्वान्नित्यब्रह्मात्मिकासत्ता॥निस्वयंविनाशंहेत्यभा॥
वोनामनभावाद्व्यतिरिक्तः॥केवलंशास्त्रंचतिरोभावमात्रभावावभासस्ययदास्माभिरभ्युपगम्यतेसैवनास्तिताकथ्यते॥सत्तैवतिरोभूतास्कारणेषु

शक्तिरूपतया वस्थितावस्तूनांनाशोनतुनिरन्वयोसौ।समसेषुचभावेषुतिरोभूतेषुउपसंहृतक्रमः।सद्रूपस्तिरोभावोनामपदप्रत्याख्यः।शश्वदादिनामपदप्रत्याख्यः।यदातुसेवनास्तितातिरोभावावस्थारूपासाधनसंपर्कवशप्रतीयमानस्वभावाविवक्षिता।तदाख्यातपदप्रत्याख्या।पूर्वस्थापरीयतइत्युच्यते।तदुत्तरातुविनश्यतीति।द्वौवाविकारौप्रातिलोम्यपरिणामलक्षणौ।अत्रचभवनधर्मणोभावस्यभवनविरोधितिरोभावमात्रंविनाशः।एवंसन्मात्रतियोगिनोपिशश्वदितिकारजन्मावस्थाप्यजन्मनस्तद्विकारात्मत्वंव्याचष्टे॥ ॥पूर्वस्मात्प्रच्युताधर्मादुत्तरोत्तरपदात्तदंतरालधर्मनामाश्रयाज्जन्यकथ्यते॥३॥ ॥कारणेनशक्तिरूपेणावस्थानाख्यात्पूर्वधर्मात्प्रच्युताधर्मतिरभिव्यक्तिप्रयुक्तानिष्टामगुणाद्यापन्नात्गृहीतक्रमकार्याभिमुखोत्तरोत्तरावस्थाविशेषमासाद्यंतीजायतइतिव्यपदिश्यतेनत्वसतएवोत्पादोजन्मातद्यथानासतोत्यंतविनाशःतथाजन्मापिनाभूतपूर्वस्याविर्भावः।एतच्चनाभावोजायतेभावानेतिभावोनुपाख्यतामित्यादिनाप्रकटयिष्यति।अतएवचावस्थामात्रत्वात्कार्यकारणयोरभेदाद्यथाविवक्षंजनिक्रियाकर्तृत्वोपपत्तिः।अंकुरोजायतइत्यादौएतच्चनिपुणतरंकारकसमुद्देशेवक्ष्यते।पूर्वविस्थांतरालक्षणापरंपराक्रमविवक्षायांचजनिक्रियान्वयोनतुपरिनिष्ठावस्थायां।तथाचवक्ष्यति।पूर्वविस्थामविजहत्संस्पृशन्धर्ममुत्तरंसंमूर्छितइवार्थात्मेजायमानोभिधीयतइति।उत्तरावस्थायाश्चपूर्वविस्थासुसमारोपात्कर्तृत्वं।व्याप्तंहिकारकंनिरूपयंतोजायतइतिव्यवहरंति।निष्ठायांपुनरसतीतिजन्मोत्तरकालासत्तावपदिश्यतेनतोपिधर्मांतराविर्भावोन्मुखतायांविपरिणामते।तत्रापिहेतोर्वक्ष्यतेइतिजन्मविशेषाएवैतेनेष्टगुणात्मानःतदयमानुलोम्यविपरिणामः।तदैवंसत्तैवक्रियाविवर्तान्वयिनीषणामेवहयपरःक्रियाभेदःसर्वधातुविषयःतत्रैवचसिद्धरूपतायांऽद्यतासिद्धिर्निष्पत्तिरितिक्रियापूर्वभावविनिर्मुक्तात्यंतमर्थांतरभूता।अथयउक्तःसंबंधिभेदात्सत्तैवभिद्यमानेतितद्दिदानींसंबंधिनदर्शयितुमाह॥ ॥आश्रयःस्वात्ममात्रावाभावावाव्यतिरेकिणः।स्वशक्तयोवासत्तायाभेददर्शनहेतवः॥३॥ ॥क्रियाऽद्रव्ययोःसत्तात्मक

१६

त्वंतुतादात्म्यातिरेकेणवस्त्वंतरंभावाद्यापसर्वसत्तात्मकंपरब्रह्मसमवेतयापदव्यवहारेविद्याप्रहीनरूपेयथावभासः।भेदस्यासत्यत्वानपह्नवनीयत्वाद्व्याहिसत्ताश्रयःश्रविभागोयमविरुद्धः।तत्राश्रयसत्तायाःस्वाश्रयेव्यङ्कत्वाद्भेदस्यादर्शनस्यानतुभेदस्यैवभावतोभेदाद्धेतुस्तद्यथाएकमपिमुखंतैलोदकादर्शमणिरूपाणादावनेकरूपमवभासते।एवंव्यङ्कानांगवादीनांभेदात्सत्तागोत्वाश्वत्वादिरूपतयावभासतइत्यर्थः।स्वात्मयावामात्राःकलाःपरिच्छिन्नांशागोत्वादिसामान्यविशेषाःपरिच्छिन्नसर्वविषयाःसत्तायावच्छिन्नभासतायांदर्शयितुंयेनतेरेवसावच्छिन्नेवावच्छिन्नाप्यवभासतेतेचाश्रयभेदादेवातःपरिकल्पितभेदाःतथावसामान्यान्यभिधीयतेसत्तावातैर्विशेषितैर्गोत्वादिभिःसत्ताभेदैर्व्यपदिष्टश्चस्वांशैरेवपरिकल्पितैर्भेदावभासःतद्यथाऽवयविनश्चात्मावरोपितोभवति।कल्पनानिमित्तेनभेदेनेतिस्वग्रहणेनविशेष्यतेसश्चासावात्मेतिहेतुश्चकाल्पनिकोभेदोयथाहंत्वात्मानमात्मनेतिनह्यात्मावयविनोतिरिक्तोहंताकश्चित्प्रत्यवभासतेऽथचान्तरत्वेनावभासमानोदेशकालेंद्रियादयोभेददर्शनहेतवःसत्तायाःऽइहेदानीमिदमन्यत्रान्यदितिदेशादिनिमित्तोवस्तुभेदःतथाहि।देशासन्निविप्रकर्षकृतोन्यथावभासोवस्तूनांयथाऽरूपेयथावामरूपुमहानल्पोपिदृश्यतइति।तथानीलोत्पलादीनांरात्रावन्यथावसोन्यथाहनीतिकालकृतोभेदः।तथाचकामलाद्युपहतनयनानांशुक्लंशंखपीतावभासइंद्रियकृतोनिमित्तोभेदः।देशादावपिसत्तायाःसंबंधिन्योन्येभेदकाइतिविषयभेदान्नेतरेतराश्रयता।तथाचायमत्रपरमार्थः।स्वात्मयाएवशक्तयोयोग्यतारूपाःसत्तायास्तथाविधाःसंतियाभिर्विश्वप्रपंचंरचयति।तद्यथा।चिंतामणिरर्थिनांयथाशयमाकारनानात्वमुपदर्शयतितथानंतशक्तिसन्मात्रंब्रह्मविद्याविजृंभितंकार्यसांसारिकश्रमात्तद्विषयेनानारूपंचकास्तीत्यंतेवसुतत्त्वंसमुद्घाटितंइत्यदर्शनांतरोपन्यासपूर्वकंस्वदर्शनेऽजातिपदार्थविस्तारोपपादनंव्यवहारेभिन्नायागोत्वादिजातेर्यथासंभवंस्वगतोधर्मश्चित्य

ते॥ ॥इथमादिभिव्यक्तैर्नसंस्थानमपेक्षते॥अनुच्छिन्नाश्रयाजातिरनित्येष्वाश्रयेस्थिता॥४७॥ ॥इष्टश्चवीत्वादतेऽस्वादयोजातिविशेषाःप्रतिनि
यतावयवस्वनाएवमहतिपरिमितेचाश्रयेभिव्यक्तिमासादयंति।तथाहिलोष्टोपिष्टपिंडस्वरूपेणप्रतीयते।मृत्समूहोपिघटोपिकपालादिएवस
मुदोपिबिंदुरपिचोदकत्वेनप्रतीयतइत्यादिवाच्यं।कचिन्मृत्वादिकाजातिःसंस्थानेमभिव्यक्तौनियमादपेक्षतएवेत्यर्थइत्यंभवतितथासमवेतत्वेपिगु
णावदाश्रयविनाशाज्जातिर्विनश्यति।घटादौगुणाद्याश्रयप्रतिबंधेदाद्युत्तदाश्रयविनाशमनुविनश्येयुःजातीनांचाश्रयप्रतिबंधेनाभाव
भःकेवलप्रतीतावाश्रयमपेक्षते।ताएकव्यक्तिविनाशेपिचतदन्यत्रानुगतसंविदन्यथानुपपत्तेरनुमितसद्भावाज्जातिःसमवस्थितेवेत्यनुच्छि
न्नाश्रयाआश्रयाउच्छेदेस्थानायांतिआश्रयोस्यानोच्छेदहेतुरित्यर्थः।आश्रयश्चविनश्यन्नुच्छेदहेतुःसभावेतइतिनाश्रयविनाशादस्याविनाश
इत्यर्थः।तृतीयार्थेवायंपंचमी।आश्रयेणसहनविनश्यतीत्यर्थः।ननुमहाप्रलयेनित्यानांसर्वेषांविनाशादाश्रयाभावेकथंजातयोवतिष्ठेरन्नि
त्याह॥ ॥अनुच्छिन्नाद्याश्रयामेकेसर्वंजातिप्रचक्षते॥नयोगाद्यंप्रलयेसर्वस्थेतिव्यवस्थिताः॥४८॥ ॥एकइतिश्राधारंविनातासामवस्थान
मतंनेच्छंतिताश्चाश्रयोच्छेदोनास्त्येवेत्याहुः।तथाहिनकदाचिदीदृशंजगदितिवदंतोमहाप्रलयस्याभावमिच्छंतःपरमाणुत्वादिजातिवद्घ
टत्वादिजातीनामाश्रयोनुच्छेद्यः।सर्वथोच्छेत्तुमशक्यइत्याहुः।तथाचसदेवद्रव्यव्यवस्थिताजातयःकस्यचिदाश्रयस्याप्यपायेप्यपराश्रयत्वादिति
नित्यत्वसिद्धिः।अथवाघटित्वाद्यादिविनष्टेपिपार्थिवादिपरिमाणुषुघटित्वादयोविश्राम्यंतिततस्तेषुचरूपादिषुरूपत्वादयःआदिसर्गवि
द्युगपत्सर्वभावप्रलयोनास्तीत्यस्मिन्मतेव्यवस्थिताइतिसमन्वयः।एवमेकस्मिन्नपिब्रह्मांडेयुगपत्सर्वभावानांप्रलयोनास्तीतिदर्शनाश्रये
णोक्तंयद्वाब्रह्मांडांतरेविनष्टेपिब्रह्मांडांतरस्यसंभवाद्युगपत्प्रलयोनास्ति।तथाचाहुः।ब्रह्मांडानामीदृशानांतुपरिसंख्यानविद्यतइति॥येन॥

हमहाप्रलयमिच्छंतितन्मतेकथमित्याह॥ ॥प्रकृतोपतलीनेषुभेदेष्वेकत्वदर्शिना॥इत्यसत्वंपदार्थतेस्वाश्रयाएवजातयः॥४९॥ ॥एकत्वमभे
दंमूलप्रकृत्याप्रधानेनसहएवब्रह्मणावायेपरेजातिजगतस्तेषांमतेसर्वथाभावप्रपंचस्यनिरन्वयविध्वंसाभावान्महासामान्यरूपेतत्रपरस्मिन्
मूलकारणेप्रतिलयमात्रंमहाप्रलयइति।शक्तिरूपेषुपदार्थेषुयथायथंसजातियोगस्तदानीमविरूढएवेति।इत्थंतेनाजातीनांतदानीमपिस
त्वंद्रव्यादर्थांतरत्वाभावात्।अतएवसत्वमित्येवक्तव्येद्रव्यग्रहणंद्रव्यादभिन्नत्वबोधयितुंयद्वामूलकारणंद्रव्यं।तत्रसत्वंतस्यवायत्सत्वंकारण
सत्तामवलंबतइत्यर्थः।अत्रैतेनिकारणमेवानुगतसामान्यंद्रव्यशब्दोवावस्तुपर्यायिः।तेनद्रव्यसत्वंवस्तुतएवविद्यमानत्वंमुख्यंसत्वंनतूपचरितं
साधारणमेवशक्तिरूपतयावस्थानादित्यर्थः।वैशेषिकदर्शनेतुनिराधारएवघटत्वादिजातयोमहाप्रलयेत्रासतेःनहिगुरुत्वादधःपतनमासा
मास्तीत्याधारःअभिव्यक्तिमात्रेतस्योपयोगात्।इदानींतानभिव्यक्तावासतांकोविरोधःशास्त्रकारस्तुस्वसिद्धांतेनैवनिगदितवान्।एवंव्यक्तिसर्वग
तत्वसामान्यानामाश्रित्योक्तं।इदानींसर्वगतत्वनयेनायाह॥ ॥ब्राह्मणत्वादयोभावाःसर्वप्राणिष्ववस्थिताः।अभिव्यक्तास्वकार्याणांसाधकाइत्य
पिस्मृतिः॥५०॥ ॥भवंतिसर्वत्रेतिभावाःब्राह्मणत्वक्षत्रियत्वादयःसामान्यविशेषाःतेब्राह्मणेषुपिंडेषुक्षत्रियत्वादिषुचावस्थितत्वात्सर्वगताःतथापि
चब्राह्मणमालभेतेत्यादौनसांकर्यप्रसंगःयस्मात्सर्वगतत्वेपिप्रतिनियताभिव्यंजकव्यंग्याइतिप्रतीतस्यक्रियागत्वाद्यत्रैवक्रियाभिव्यक्तिमासा
दयंतुपदेशादिनाव्यंजकेनतत्रैवस्वकार्यसंपादकाइत्यवधेयंनागमपारंपर्येणास्मर्यतेयथासर्वगतत्वपारंपर्यगतंतथाप्रतिनियतव्यंजकव्य
ग्यत्वमपीत्यर्थः।एवंचप्रलयेघटत्वादिजातयःपरमाणवादिष्ववस्थिताइतिप्रकरणसामर्थ्यादुक्तंभवति।आदिग्रहणेनद्यचेतनजातीनामपिसर्व
गतत्वंविवक्षितंतेनजातयोप्यचेतनेष्वपिस्थिताइतिपूर्वसर्वगतत्वमाह॥ ॥चित्राद्विश्वप्रभिव्यक्तिर्जातीनांकैश्चिदिष्यते॥प्राणाश्रिताश्चुताःप्रोतो

नामनुगुण्ययापयोः॥४४॥ ॥आलेख्यानामतेपुस्तेकर्मणादावादिनाऽऽतेपत्रादाणेतदाकारानुकारप्रत्ययोदयऽतितत्रापतङ्जातिप्रकाशः॥शा
णाद्युपघातात्पुनरधर्मऽतित्वित्रस्योपघातेतदभावः॥एवधर्मोपित्रस्यत्रह्मणपूजायानभवति॥केश्चिदितिवचनादत्रौरुचिंसूचयति॥किलमु
ख्यसादृश्यात्प्रतिकृतिषुप्रत्ययानुगमोपपत्तिः॥ननुतद्दशाऽऽजातिसमुदायऽत्यतियुक्तंतदेवपूर्वनिर्वर्त्यमानंयत्कर्मेत्यादिनाप्राक्प्रभवदपिऽ॥
तेःसद्भावान्नित्यत्वमुपयादितिः॥इदानींपुनराश्रयध्वंसेव्यवस्थानादितिपूर्वपरकोटिगामित्वात्प्राक्प्रध्वंसाभावाभ्यामयोगात्परिपूर्णास्थिनित्यत्व॥
सिद्धिः॥ननुअविदितशब्दार्थसंबंधस्यान्येभ्योव्याहृतंगोशब्दानुगतंरूपंगोगोरितिनतुप्रतिभासते॥यदिताभिर्व्यक्तिरभिव्यक्तंतत्सामान्यकथंतत्तत्व्ययोनः
स्यात्॥अथान्येभ्योव्युत्पन्नःप्रतिपत्स्यतेतेपिकुतस्तेपिकुतऽतिसाद्दृशिनिसर्वङ्कऽष्टारमंतरेणाधपरंपराप्रसङ्गेतासर्वत्रचशब्दार्थसंबंधेधपरंपर
याएवद्दव्यवहारऽतिस्यात्॥नामङ्कतस्यात्॥निर्मूलत्वाद्व्याहृतस्यात्॥सूत्रयंङ्कनसादृश्याद्व्यामूलकादिविद्यानांसदृशोप्यसोगोवादीनामिवा
नुद्दत्तस्यात्॥द्दत्तरूपावभासोनास्तीत्यवश्यमत्रसर्वज्ञोभ्युपगंतव्यऽतिमन्यमानमाह॥ ॥ज्ञानमस्मदादिशिष्टानांतासुसर्वेंद्रियंविदुः॥अभ्यासान्म
णिरूपादिविशेषेष्वितद्दिदाम्॥४५॥ ॥अस्मदितिपंचमीबहुवचनंपंचम्याअदितिअदादेशेप्रतिनियतपदार्थदर्शिभ्योस्मदादिभ्योविशिष्टाःस
र्वदर्शिआदिगुरवःसंतिःतथाचपतङ्जलिःसपूर्वेषामपिगुरुःकालेनानवच्छेदादितिसर्वज्ञानामीश्वरोगुरुरुपदेष्टातस्यचबुद्धींद्रियदेहानांकाले
नानवच्छेदान्नित्यताः॥अन्यथाप्रलयेष्वनेपुनरुत्पत्तेषुब्रह्मादिषुकउपदेष्टास्यात्॥ततश्चनिःशास्त्रानिरनुष्ठानंविधिनिषेधयोरधमूकप्रायंजग॥ १८
त्स्यात्॥अथप्रलयेनैवास्यपितुनकदाचिदनीदृशंजगदितिङैमिनीयाः॥तदेतदसत्॥सर्वशास्त्रेषुप्रलयस्मृतेः॥अथशास्त्रायस्यक्रियार्थित्वाद्भूतार्थवा
प्रतिपादकवाक्यंप्रमाणमित्युच्यते॥तथाहि॥कार्यपरत्वेनैवद्दव्यवहाराच्छब्दार्थसंबंधयुत्पत्तेः॥यत्परश्शब्दःसशब्दार्थइत्याख्यायिकामात्रवर्त्ति

नेसद्भावोभिधानेप्रयोजनाभावाद्विधिनिषेधचोदनाभावात्॥कस्यचिदप्ययशासनात्॥भूतार्थवाक्यमशास्त्रत्वादेवनप्रमाणमर्हति॥प्रव
र्त्तकवाक्यांगभावेनतुसमन्वयमेतिशास्त्रे॥स्तावकत्वेनह्यर्थवादवाक्यानिविधिवाक्यांगभावंगमनादन्वयभाङ्गि॥एवंहिविधिस्तोद्दलितो
भवति॥अत्रब्रूमः॥किमनर्थकानिवर्णविदेवार्थवादवाक्यानिमहावाक्येविधायकेकार्यार्थप्रतिपादकेंगभावमुपयांति॥आहोस्विदात्मी
यःकश्चिदेषामर्थोस्ति॥यत्रप्रतिपत्तिमादधतिकार्यपराणिसंपद्येतऽतिपक्षद्वयंप्रथमःपक्षोनयुक्तः॥यथायथंसिद्धार्थनिःस्वार्थप्रतिपा
दनदर्शनाद्किंचित्करस्यचपरत्रांगभावानुपपत्तेः॥केवलंसाप्रतिपत्तिस्तत्रप्रमाणभूतान्यथावेतिविचारणीयं॥यत्रबाधस्तत्राप्रमाणमबा
धेतुप्रमाणमेव॥अत्रबाधितार्हसंवित्त्वतःप्रमाणमितिङैमिनीयनयः॥सर्वज्ञेश्वरदेवतानांचशास्त्रार्थदर्शिगतानांनकिंचिद्बाधकमुत्पश्यामः॥
ननुचभाङ्गरादीनांशास्त्रेसार्थकंवचनंश्रूयतेनचतत्रसंवादोस्तित्येवमेवसर्वत्रमदृष्टार्थप्रमाणंमेववोचः॥सर्वज्ञभूतानांवचस्यागमांतरेणापि
सार्थकत्वस्यसंवादोपलब्धेरबाधितत्वमेवात्रमूर्च्छषःपरमेतन्मन्यतेःतथाहिभगवान्पतङ्जलिःशब्दार्थसंयमनात्सर्वभूतरुतज्ञानमा
दिदेशःतस्माद्यत्रनास्तिसंवादोबाधकमात्रपर्यवसानमर्थवादवाक्येतदसत्यार्थप्रतिपादनेनास्तुकार्यमात्रप्रतिपादनपरंयत्रतुनास्तिबाधः॥
शास्त्रांतरेणबाधस्तत्प्रमाणमेवात्रचतत्रकार्यपदार्थतासिद्धार्थप्रतिपादनेनपुराणेतिहासवाक्यानांतावत्येवप्रश्नोत्तरयोःसमानत्वदर्शन
नामत्यरिज्ञानमात्राच्चधर्मेत्यत्यभ्युपगमात्॥किंचाध्येयेनिरुक्तिध्यानादिरनुष्ठातुंशक्यतऽतिनिःप्रयोजनतापिनास्ति॥ईश्वरादिप्रतिपाद
कानांवाक्यानांतथाशास्त्रांत्यात्मात्मज्ञातव्योमंतव्योनिदिध्यासितव्यऽतिपांतञ्जलमपि॥तस्यवाचकःप्रणवस्तज्जपस्तदर्थभावनंततःप्रत्यक्चे
नाधिगमःअंतरायाभावश्चेति॥स्मृतिकाराणांचमन्वादीनामहेरुरुदादीनांप्रत्याख्यानमितिपक्षपातःनहिमन्वादयोमहर्षयोनहिसर्वज्ञावी॥

तरागवभागादिमत्वेवश्रद्धत्वेवातेषांकथंतद्वचनप्रमाणं।तस्मात्साक्षात्कृतधर्माणऋषयोबभूवुःतेसाक्षात्कृतधर्मेभ्यउपदेशेनमंत्रान्संप्रा
ददुःपरउपदेशात्प्राप्तायतोपिविनियुक्तायेमंग्रंथंसमाम्नासिषुर्वेदंचवेदांगानिचेत्यागमप्रामाण्यात्संतिसर्वज्ञाःयेषामधपरंपरायुदासार्थमादि
गुरुर्भगवान्सर्वशास्त्रप्रवक्तातैरेवमुनिभिरागम्यतेशास्त्रस्यहिशब्दनित्यत्वेपिरचनावत्वादीश्वरप्रणीतत्वमेवातथाचशास्त्रादीश्वरःसमधिगम्य
तेतस्माच्चशास्त्रंप्रवक्तृनिमित्तंतस्यशास्त्रंनिमित्तंशास्त्रंपुनःकिंनिमित्तंईश्वरनिमित्तंतदेतयोःशास्त्रोत्कर्षयोरीश्वरस्तत्वेवर्त्तमानयोरनादिःसंबंधस्तु
कःतथाचगीतासुविष्णुमहेश्वरभावेनभगवतोकृष्णावतारेणाभिहितोवेदांतकृद्वेदविदेवचाहमितिएवमपिचशास्त्रस्यनित्यत्वेदृतिनास्तिईश्वरबुद्धि
रूपत्वात्तस्यहीश्वरस्यनित्यत्वंकालेनानवछेदादुक्तमेवाविशिष्टरचनावतएववेदस्येश्वरबुद्धेरशेषात्मनिप्रलयावस्थितत्वमितिस्मृतिवद्याख्या
लंभन्नादिवदस्यरचनाकर्तापिनास्तीत्युक्तंन्यत्कांडेअनादिसंबंधेनाश्रुतिमात्रकर्तृकाशिष्टैर्निबध्यमानातुनव्यवछिद्यतेस्मृतिरिति।तदेवमाग
मप्रामाण्याद्भावतत्वदृशःशिष्टाःसंत्यतींद्रियार्थदर्शिनइतितेयथायथंगोत्वब्राह्मणत्वादिजातीराश्रमविवेकेनाध्यक्षयंतिातच्चतेषांशिष्टानांज्ञानं
सर्वेंद्रियेंद्रियप्रतिनियमानपेक्षत्वात्सर्वज्ञाहींद्रियांतरेणापींद्रियांतरव्यापारंकुर्वंतिातथाचागमःनेदानींमिंद्रियैरेवपश्यंतिज्ञाणतःशब्दशृणो
तिशब्दंनोरूपाणिपश्यंतिश्रुत्यगुल्यग्रेणसर्वेंद्रियाण्यनुपलभंतइतिश्रुथवानचाक्षुषमेवतेषांविप्रादिजातिविषयविज्ञानंश्रुपिंद्रियादिसं
बंध्यपिशष्टादोसूक्ष्मजातिविशेषावधारणाक्षमित्यर्थःतदेवमागमप्रामाण्यमाश्रित्यसर्वज्ञसिद्धिरुक्तासूचिता।एवंहिनिर्विस्तरेणागमप्रामा
ण्यंवाच्यंयदीयेस्मिंग्रंथमकांडेशब्दप्रमाणनिर्णायकंमितितत्एवावधार्यंउत्तरार्द्धेनागमसिद्धेःसर्वज्ञत्वानुमानंतदुपोद्धलमाहाभ्यासादित्यादि
नाऽहाभ्यासवशात्ज्ञानैश्वर्यादीनांपुरुषविशेषेष्वतिशयोदृष्टःयथाचैकैकानांरसतत्वपरीक्षायांरूपतत्वानांचरूपगतातिशयपरिछेदे

यथाभ्यासंप्रकर्षतारतम्यंदृश्यतेतिशयंतदवश्यंक्वचित्काष्ठाप्राप्तंसंभाव्यतेयथादित्येतेजसांदाहकत्वमग्नौशैत्यमप्सुतथाज्ञानैश्वर्यधर्म
लाद्योगुणाःसातिशयाःपुरुषेषुदृष्टाःसर्वज्ञेष्वपिकाष्ठाप्राप्तमतिशयमावेदयंतस्तत्समुचितमीश्वरपूर्वसमस्तसंपर्कमनुमापयंत्येवाश्व
तिशयएवहिज्ञानादीनांतारतम्येनदृश्यमानःसर्वज्ञबीजंनचयत्रात्यतिशयोदृष्टस्तत्स्वार्थनिरतिलघनादितिवाच्यंस्वार्थस्यस्वप्रयानुसारेणाव
स्थापयितुमशक्यत्वात्।आदित्यादौचप्रकाशकत्वादेःस्वार्थनिरतिलघनेनदृष्टत्वात्ततस्तत्संभावनानुमानेनापिसर्वज्ञसिद्धिरुक्तासूचिता।तदुक्तं
तत्रनिरतिशयंसर्वज्ञबीजमितियदेतत्सर्वज्ञज्ञानादीनामतिशयलक्षणंतन्नत्रनिरतिशयंयत्रनिरतिशयंससर्वज्ञइत्यर्थःसर्वज्ञग्रहणाच्चउ
पलक्षणंतेनयत्रनिरतिशयमैश्वर्यंससर्वेश्वरःपरमेश्वरइत्यादिसिद्धराजादीनामैश्वर्यतारतम्यदर्शनात्।इत्थंचमूलभूतेश्वरसंभवहेतूनांमध्या
पियज्ञानंतदुपागमपूर्वकमित्युक्तं।परमेश्वरस्तुकालेनानवछिन्नःसहजज्ञानैश्वर्याद्यधर्मयुक्तःतस्यचेतस्चेतनमितिज्ञानंहिछातुर्विधिप्र
त्यगात्मानमिवशरीरमित्युपकार्योपकारकभावसंस्थानविशेषयोगाद्विज्ञातासएवचेतन्निर्मितइतिबुद्धिमत्कर्तृकत्वंपादमत्रविश्वंसिद्धमितिस्थि
तंतदेवमागमसिद्धाःसंत्यस्मद्विशिष्टाःइंद्रियप्रतिनियतमानपेक्षंचसाक्षात्कारक्षमंतेषांज्ञानमित्यतीतानागतसूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टार्थसतत्व
दृशांयोगिनःसर्वगोत्वादिब्राह्मणत्वादिजातीरध्यक्षयंतःतइदंशब्दसंकेतेनाऽन्यांश्चब्राह्मणत्वादिशब्दान्योजयंतोब्राह्मणत्वादिशब्दास्तिकिंचित्सा
क्षात्कृत्यानीममुपदंशंकुर्वंतीतिनस्मार्कंपरमतींद्रियशिष्टैस्तदवधार्यसंज्ञाःप्रणीताःतदुक्तंप्रत्यक्षपूर्वकंसंज्ञाकर्मेतितत्रभवतामुपदेशात्क्वयमपिपारंपर्यद्विषयोगोगो
त्वादिजातीरध्यवस्यामःअस्मद्विशिष्टानांवेदसंज्ञाप्रणयनंयथावस्थितशब्दार्थसंबंधप्रकाशनमात्रेनापूर्वसंकेतकरणंस्वाभाविकत्वाच्छब्द
शब्दार्थसंबंधस्येतिशिष्टप्रामाण्यात्संतिब्राह्मणत्वादिजातयोविविक्ताःयथायथाभावप्रत्ययाभिधेयाःतत्रेदंविचार्यते।तामाकृतिंस्वतंत्रांजातयइत्युक्तं।

DR. BHAU DAJI

जातिगंधत्वमुत्पलगंधत्वमिच्छकागंधत्वमित्यत्रपरजातौकागंधसामान्येभावप्रत्ययः॥कथापरजातावपरसामान्येविशिष्टाश्रयगंधसमवाय
नित्याहनाकथाह॥ ॥जात्युत्पत्तादिगंधदोभेदतत्वंयदाश्रितं॥तद्भावप्रत्ययेलोकेनित्यत्वंनाभिधीयते॥४६॥ ॥इहलोकिकेशब्दव्यवहारेविवक्षु
धीनेयदाजातिगंधादिशिष्टात्समासाद्भावप्रत्ययःक्रियते।तदासामर्थ्येसितिसमासविधानान्नदेवप्रवृत्तिनिमित्तमितितत्रैवभावप्रत्ययःसमासेन
हितेसुसंबंधाभिधानमितिवचनादित्याधाराधेयभावसंबंधःसप्तमीसमासेतत्पूर्वकःशेषसंबंधेवाषष्ठीसमासेनवाच्यःयदागंधशब्दादेवपूर्व
भावप्रत्ययःपश्चात्समासइतिविवक्षातदाभेदस्यजात्युत्पत्तादिभाव्याश्रितस्यविशिष्टस्यगंधस्ययत्तत्वंपारमार्थिकंतत्कर्मभूतयदाश्रितं।कर्तृभूत
मपरसामान्यातद्भावप्रत्ययवाच्यनभवत्यनित्यत्वादितिसर्वत्रासन्निधानाद्भेदस्यवागंधविशेषस्यचंदनगंधादिद्रव्यक्रोतत्वविशिष्टसामान्यंयदाश्रि
तंसमवेतमितिसमानाधिकरणोपदेशःअयमत्रार्थःयउत्पलगंधसमवेतविशिष्टसामान्यंनतद्चंदनगंधादिद्रव्यक्रोसन्निहितमितिव्यभिचारादनित्यान
नुसामान्यमनित्यंभवति।गंधशब्दश्चाविशेषेणगंधमात्रेवर्त्ततइतिगंधमात्रव्यापिनैवास्यप्रवृत्तिनिमित्तेनभावप्रत्ययाभिधेयेनभवितव्यमनित्या
त्पलगंधसमवेतेनविशिष्टसामान्यंसर्वगंधव्यापीतिनेदमभिन्नगंधशब्दप्रवृत्तिनिमित्तंआश्रयविशेषणोतुजातेर्गंधित्वमुत्पलस्यगंधत्वमितिसंब
तसमवायाद्विशेषणोविशिष्टावसायसिद्धिःनचैवनास्त्येवसामान्यविशेषःआश्रयभेदेनगंधद्रव्यक्रीनांभेदात्।शाबलेयबाहुलेयवद्परजातियोगोपपद्यते
तथाचभेदतत्वंयदाश्रितमित्याह।गुणानामाश्रयाद्भेदइतिवक्ष्यते।अस्त्येवचोत्पलगंधनामन्योद्रव्योन्वयीप्रत्ययइतितन्निमित्तसमासामान्यसंभ
वःकेनवार्यतेअतएवलोकग्रहणंलोकव्यवहारेपरनाभिधीयते।गंधयुक्तंविद्यतेत्वभियुक्ताःपश्यंत्येवाविशिष्टसामान्यंसमासादपिचभावप्रत्ययेसामा
न्यविशेषसंबंधस्यसमासवाच्यत्वाच्छेषेणप्रतियादनादनित्यइतिनाभिधीयतेकाश्चिदनुजातयोसंविज्ञानपराअपिसंतीतितथाह॥ ॥अश्वशब्दाभि

DR. BHAU DAJI

धानात्सुनरसिंहादिजातयः॥सरूपावयवेनान्यानासुश्रुतिरवस्थिता॥४७॥ ॥नरसिंहगोरखरत्वादिजातयोविद्यमानासाधारणावाचकाःसमानर
रूपयोस्तावद्वयवोनरसिंहइत्यादिश्रुतेःशब्दस्यसातत्रवाचिकाएषाहिश्रुतिर्नरत्वसिंहत्वजातिविषयेनरसिंहशब्दयसादृश्येनावभासान्नर
सिंहत्वजातिःप्रतिभासमत्रोत्पादयतिनचनरसिंहाभ्यामारब्धोनरसिंहः।अपितुजात्यंतरमेवात्रशबलरूपेणवस्तुनिसमवेतंचित्रइवरूपेचित्र
मत्वमितिदृष्टसाधारणमेषानशक्नोतिप्रत्यायितुं।भावतश्चनिरंशेयंश्रुतिरित्यत्रावयवसादृश्यमितितेषांशब्दःसादृश्याभिधानमात्रमत्रपरंयथानि
रंशावाक्यस्थानांपदानामिति।अन्यानरत्वादिजातीनेयमसाधारणानरसिंहजातोश्रुतिर्नचान्याविद्यतइत्यस्यशब्दाभिधानानविद्यतेसशब्दोभिधीयते
नेनेत्यभिधानंयस्याःतदेवमर्थद्वारेणपदेपरिस्पंदमाणेप्रकृतिभागस्यजात्यर्थतयाजातिमुपपाद्यप्रत्ययभागस्यापितदुपपादितेनजात्यभिधायितायां
प्रकृतिप्रत्ययोःसमभिव्याहारमुपपादयितुमाह॥ ॥जात्यवस्थापरिछेदेसंख्यासंख्यात्वमेववा॥विशेषकथैविसंसर्गक्रियाकारायकल्प्यते॥४८॥ ॥द्रव्या
श्रितेःक्रियाजातेश्चसुबंततिङंतपदगतप्रकृतिवाच्यायाःस्वाश्रयेद्रव्येवस्थानमवापात्रपरिछेदकमेकत्रद्रव्येतस्याःसमवायोविवक्षितः।किं
वानेकत्रेत्येवंरूपःतस्मिन्निर्णीयमानेयद्यायथंसुप्तिङंतप्रत्ययवाच्यासंख्याजातिरेवार्थसमवायात्।साक्षात्संबंधभावेप्युपयोगायसंप
द्यतेइतिङंतपदवाच्यायाक्रियाजातेःक्रियाजात्यास्वाश्रयद्वारेणस्थेवैकार्थसमवेतसमवायःजातेर्वस्तुरूपभेदःस्वाश्रयविशे
षणलक्षणःसंसर्गलक्षणःशब्दप्रतीततयावासंख्याजात्यासामर्थ्यादिह्निसंख्यायक्रियेकार्थसमवायात्प्रकृतिवाच्याजातिविशिष्टेप्र
तीतस्यद्रव्यछेदकत्वंप्रतीतिश्चशब्दादर्थसामर्थ्याद्भवतीनविशिष्यतेयद्वाद्रव्यपदार्थएकसंख्यायक्रियःशब्दवाक्यविशेषणाजातिप
दार्थपक्षेतुसंख्याजातिरितिविकल्पःतत्रगोःगावौपचतिपचतइत्यादौविशिष्टजातीयोविशिष्टसंख्यावच्छिन्नश्चार्थःप्राधान्येनप्रतीयतइ

तत्र क्रियायाश्च स्वविशेषणत्वं प्रकृत्यर्थस्य विशेष्यत्वं तथा च क्रियाप्रधानमाख्यातमित्युपपन्नः एधतीत्यादौ साध्यार्थत्वं प्रकृत्यर्थस्य प्राधान्यात् एकारकादि
नाप्रत्ययार्थेन तस्य विशेषणात् औपगवइत्यादौ तु प्रकृत्यर्थे पिस्कस्यापत्यलक्षणस्याभिधानं प्राधान्येनेत्यपत्येतद्विषयमेवेदं प्रकृतिप्रत्यययोः प्र
त्ययार्थसहभूतइतिन्यायिकमेतत् तथाहि संख्या प्रकृत्यर्थानुग्रहायेत्युक्ते होक्ते ति गामानयेत्यादौ तद्विशिष्टस्य प्राधान्यं एवं तावत्सामान्येन प्रकृ
त्यर्थविशिष्टः प्रत्ययार्थोभिधीयते पदेनेति व्यवहारेण संबंधस्तज्ज्ञात्या प्रकृतिप्रत्ययोः समभिव्याहारोपपत्तिरुक्ता इदानीं कृत्तिद्धितसमासेष्वपि
नविवक्ष्यतइतिवाक्यार्थैपयिकत्वं तस्य पदार्थस्य विचारयितुमाह ॥ लक्षणाशिष्टसंस्कारे व्यापारः कार्यसिद्धये संख्याकर्मादिशक्तीनां श्रुतिसाम्येपि
पिदृश्यते ॥४७॥ ॥ कर्मादियोपिशक्त्योर्विभक्तिवाच्याः संख्यावदितितासां कर्मादिशक्तीनां श्रुतेः शिष्टस्य स्ववाचकस्यामादेः साम्येपिद्विधेव्यापारो वाक्या
र्थेलक्षणाएकः सचशिष्टसंस्कारेशिष्टसंस्कारार्थविषये संख्याकर्मादिरहितस्य प्रातिपदिकमात्रस्यासंभवान्नकेवलाप्रकृतिःप्रयोक्तव्येतिशिष्टसंस्कारार्थं
स्वार्थेनिप्रकृत्यर्थमनवधारयंत्यपिविभक्तिःप्रयुज्यतेकचित् तद्यथा ग्रहंसंमार्ष्टीति कथमत्रैकत्वेनविवक्षितंशिष्टसंस्कारमात्रपरमेववेत्येकवचनमिति
द्योत्येन्यायंवक्ष्यति इहतुवस्तुमात्रापेक्षतयाकर्मादिशक्तीनांशिष्टसंस्कारार्थमुपादानेविवक्षाव्यथासन्कुंडहोतीति अत्रहिसन्कुसाधनोहोमइत्ये
तावन्मात्रविवक्षितं हवनक्रियायाश्चशिष्टार्थत्वेनफलवत्त्वाधान्यात्क्रियाविषयत्वमात्रेणोष्टमाश्रपिसन्कवः क्रियासमन्वयमात्रेचरितार्थाः न
हिकथनमात्रसन्कवोभस्मसंपद्येरन्निति होमः क्रियते अपितुसन्कुसाधनेनादृष्टंसंपद्यतामिति यद्येवमदृष्टार्थत्वात्क्रियायाः सन्कवोनेवेष्टमाइ
तिनास्त्येवात्रकर्मशक्तिः तदसत्यासत्स्याः कथमविवक्षा सतोह्यविवक्षाशिष्टेपानस्यन्याय्या तद्यथा ग्रहमित्येकत्वस्यनत्वसतः नहिकाष्ठानि २१
पचंतीत्युक्त्वाकाष्ठानाकर्मशक्तिरविवक्षितेत्युच्यते अपितुकरणशक्तिः सत्यमेतत् अदृष्टमेवतुनसंपद्यते यदिशक्तिर्दीप्सितमत्वेनाश्रीयेरन्

अनयान्योपायसाध्यत्वादित्यदृष्टार्थसामर्थ्यादेवसत्वार्थतामनुपपेतेनस्याः क्रियायाः तद्यथा आराधनस्यदेवताथः अदृष्टार्थमेवहिदेवताराध्यत
इतिदेवताथत्वेनस्यादृष्टार्थत्वमेवहीयेत एवमिहप्रधनमंगसन्कवोदृष्टस्येतिभवंत्येवेष्टमाः अविवक्षितंतुतद्दीप्सिततमा एवंतावन्मात्रफलत्वेनक्रि
यायाअनभिहितत्वात्फलांतरप्रयुक्तत्वात्सन्कुनाक्रियाफलत्वस्यनग्रहणामिवरूपांतरेणापादानादविवक्षितत्वांतस्माद्दीप्सिततमत्वंकारकांतरपे
क्षयासत्वाविवक्षितंचक्रियाविदपेक्षयात्वेतिस्थितं कथंतुकार्यसिध्यर्थसंख्याकर्मादिशक्तीनांव्यापारः कार्यस्यवाक्यार्थभूतार्थभूतायाः क्रियायाः
सिद्धिनिमित्तोऽव्यवउपयोगः संख्यादिविशेषवताऽपेक्षासाध्यमानायाः क्रियायाः प्रतिपादनात्तद्यथापशुनायजेतेति अत्रयजिरेकेनापिपशुनायप
विकलोनिष्पद्यतइतिविवक्षितैवसंख्येतिवक्ष्यतेन्यायः कर्मशक्तेश्चविवक्षा व्रीहीनवहंतीतिव्रीह्योह्यवघातेनसंस्कार्यत्वादीप्सिततमाः नत्ववघातमा
त्रार्थकश्चित्ववर्तते अपितुव्रीह्यर्थतेषामवघातेनसंस्कृतानांपुरोडाशयोग्यतातिशयप्रतिपादनेनपश्चगतासिद्धेरित्यवहननक्रियात्राश्रयणंसं
स्कारार्थाव्रीहयएवप्रधानंतंडुलीकृतानामुलूखलोपयोगात्सन्कूनांभस्मभूतानामसत्वान्नोलूखलोपयोगः तदाहुः भूतभावोपयोगोहिद्रव्यसं
स्कारयिष्यते सन्कवोनोपयोक्ष्यंतेनोपयुक्तश्चेत्कृतकृत्यइति अवहननक्रियात्वात्राप्रधानवास्तवेनरूपेणकथ्यते शाष्टेनतुरूपेणक्रियैवसंपा
द्यतयाचोद्यतेसर्वत्रेतिसैवप्रधानं तथाचतदपेक्षंकर्मणः कारकत्वमेतिवाक्यार्थक्रियाप्रधानभूताक्रियेतिक्रियाविवेकेविस्तरेणास्माभिरभिहि
तमितितत एवावधार्यं इत्यचतानिद्वैधंगुणप्रधानभूतानीतिभावशिष्टानांद्वैविध्यकथनंवास्तवरूपाभिप्रायमवगंतव्यं एवंतुलक्षणाशिष्टसंस्का
रोव्यापारः कार्यसिद्धइतिपदंतोलक्षणाऽव्ययलक्षणा तत्रशिष्टसंस्कारमात्रऽव्ययोगियोऽव्ययोपादानमितिहिविषयत्वाच्छिष्टसंस्कारोलक्षणेति
सामानाधिकरण्यंव्याचक्षते इदानींशिष्टसंस्कारेलक्षणाख्योव्यापारोविभज्यते ॥ नविनासंख्यया कश्चिदसद्भूतोर्थउच्यते अतःसर्वस्यनिर्दे

शेसंख्यास्यादविवक्षिता॥५०॥ ॥इदंतादितसर्वनामप्रत्यवमर्शयोग्यद्रव्यसंख्यासमन्वयसहंतस्यापत्यमित्यादौ नेदंशेसाक्षा
रीयकत्वादनिर्देशमात्रेणानकेवलाप्रकृतिःप्रयोक्तव्येतिचरितार्थसंख्यानविवक्षितेत्युत्सर्गः॥तदुक्तं॥तद्धितार्थनिर्देशेलिंगवचनमप्रमाणंतस्यावि
वक्षितत्वादिति॥जातिस्तुद्रव्यस्यद्रव्यांतराद्विवेकमवगमयितुमुपादीयतइतिनतदविवक्षान्याय्या॥सर्वथाविवक्षाभावेप्रकृतिप्रत्ययार्थयोःशष्ट
प्रयोगस्येवाभावात्॥तथाचप्रकृतिवाच्यासंख्याविवक्षयतएवेतिवक्ष्यति॥अस्योत्सर्गस्यक्वचिद्विषयतामाह॥ ॥एकत्वबहुत्वेवाकेषांचिद्विव
क्षिते॥तद्धिजात्यभिधानायद्वित्वंतुस्याद्विवक्षितम्॥५१॥ ॥यद्जातौनसंभवतितद्व्यक्तिगतपारंपर्येणाव्यवच्छेदकतयावसीयतइतिद्रव्यगतसंख्या
जातेर्व्यवच्छेदिकान्याय्यानतुस्वगता॥एकत्वबहुत्वलक्षणाएकत्वद्विजातेरव्यभिचारिकबहुत्वमप्यातिदेशिकंननुजातौनचसंख्यास्ति॥द्रव्यध
र्मत्वात्तस्याः॥नेदृशास्त्रांतरप्रसिद्धाप्रक्रियाप्रमाणं॥अपितुस्वकृतांतःकश्चिदास्थेयः॥अस्मिंश्चप्रमाणमेकत्वजातेः॥प्रमाणेनैकत्वविशिष्टायाए
वजातेरिहेस्तथानिर्देशकजात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमितिजातिपरायाचोदनायामेकत्वबहुत्वेनविवक्ष्यते॥ब्राह्मणोनहंतव्यःसुरानपेयाद्य
वलेनप्रवेष्टव्यमिति॥यत्रतुविवक्षाद्रव्यपराचोद्यतेति॥द्वित्वंतुनजात्याख्यायांविहितमितितत्सर्वथाद्रव्याश्रयमेवेतिविवक्ष्यतेसर्वत्रातदपिकचि
न्नविवक्षितमित्याह॥ ॥यद्येतौव्याधितौस्यातांदेयस्याद्दोषधम्॥इत्येवंलक्षणोर्थस्यद्वित्वस्याद्विवक्षितम्॥५२॥ ॥औषधदानविषय
भूतव्याधितौपलक्षणार्थस्यैवमनेनप्रकारेणाव्याधिनिमित्तत्वेनोपादायप्रवृत्तस्यैपलक्षणस्यैतावित्येवमुपात्तस्ययद्वाद्वित्वंतदत्राविवक्षितं॥ २२
समभिव्याहृतंलक्षणोद्भावनेर्थस्यौषधदानविषयभूतव्याधितौपलक्षणोवेत्यर्थः॥औषधस्वरूपमहित्वेवात्रव्याधिविषयतासिद्धेस्तदज्ञानस्यै
तावितिव्याधितांतरनिवृत्त्यर्थमुपादीयमानमेकस्यापितयोर्मध्यात्संभाव्यमानेव्याधुज्जीवतेदौषधदानस्योष्टेविवक्षात्रद्वित्वेसंभावनाविषयत्वा।

व्याधिसंभवस्ययदाद्वयोरपितत्संभवः॥तदासमुदितायैवौषधदानस्यविषयइतिसहविवक्षाचोदनाथवातव्याधिप्रतीकारप्रयुक्तपुनरौषधदान।
मित्येकस्यापिव्याधितत्वेतत्संभवः॥बहुषुचप्रकृतेषुएतावितिपरामर्शस्यानुपपत्तेरविवक्षायामपिद्वित्वस्यबहुषुदोषधदानाप्रसंगः॥किंच॥
औषधदानेनाद्यावनुग्राह्यावितिप्रधानेत्रसंख्यानविवक्ष्यतेयत्रतुकर्मणाविद्ययोरेवचोदनार्थप्रतिपत्तिर्द्वौछेनव्यावितितत्रविवक्षैवाद्रहतु
संभावनाविषयंव्याधितत्वमविषयेत्रेरुचोदनेतिक्रमेणव्यामुगयद्व्याधिसंभवेतदुपपत्तिः॥नहिभविष्यतानियमेनसहभाव्यनियम्यतेतदेवप्रत्य
योपपन्नायाविवक्षितायाविवक्षितत्ववाक्यार्थपर्यालोचनयाविषयविभागेनप्रतिपादनायप्रकृत्युपादानायएकांतेनैवविवक्षेत्याह॥ ॥एकादिशब्दवाच्या
याःकर्मण्यंगत्वमिष्यते॥संख्यायाःसत्वतिद्रव्यमितिरूपाहिसाश्रिता॥५३॥ ॥द्वाभ्यांमंत्राभ्यामुदखनतित्वतुभिरादत्तेषड्भिर्हरंतीत्यत्रप्रकृतिनिमि
त्तभूतायाःप्रातिपदिकवाच्यायाःद्रव्यादिसंख्यायाःक्रियावच्छेदकत्वमभ्युपगम्यतेसासंख्याविवक्षितैवान्यथाशब्दार्थएवव्यक्तःस्यादितिप्रातिप
दिकस्यान्यथानुपपन्नस्यप्रयोगस्यस्वरूपात्तत्स्वभावाद्विशिष्टसंख्याभिधायिनःसामर्थ्यादत्रविवक्षासंख्यशब्दोवाप्रातिपदिकपर्यायइतिरूपा।
त्प्रातिपदिककालविभक्तिरित्यर्थः॥यथाद्विपुत्रइत्यादौ॥अत्रहिविभक्तिवाच्योभेदःसमासएवएकार्थीभावान्निवर्तते॥प्रकृतिवाच्यस्त्ववतिष्ठत
एवातदभावेहिप्रयोगएवनिष्फलःस्यात्॥ग्रहमित्यादौतुप्रत्ययःप्रातिपदिकार्थंप्रत्याययतेसाहचर्यंगछतीत्यर्थवानित्यत्राविवक्षायु
क्ता॥ययस्यहविराहरतिमागछतिऐंद्रयचशतंवोदनंनिर्वपेदित्यत्रावयवद्वयारब्धःसंघउभयशब्दवाच्योनतुसंख्यायाद्युभयशब्दइत्येत
वयवविनाशेपिसमुदायस्यविनाशाभिप्रायः॥क्रियतएव॥इदानीमुक्तंव्यापारःकार्यसिद्ध्यइतितद्विभज्यतेतत्रद्वित्वमेवविवक्ष्यतेनैकत्व
बहुत्वेइतिपूर्वमुक्तमूह्यधुनात्वेकत्वमपिकचिद्विवक्ष्यतइत्याह॥ ॥यजेतपशुनेत्यत्रसंस्कारस्यापिसंभवः॥यथाजातिस्तथैकत्वसाधन।

त्वेनगम्यते॥५४॥ ॥शङ्क्षसंस्कारार्थत्वंयद्यप्यत्रविभक्तेःसंभवतेतथापिप्रतिपदिकवाच्यायाःक्रियागभावसंभवःतथैकत्वमपि विभक्तिवाच्यंएकपदोपादानान्नत्यज्यते।जातिवदेकत्वमपिक्रियांगमित्यर्थःएकपदोपादानेह्यर्थएकत्वेनबुद्धोपस्थिप्यमानःकथंभेदेनपशुना यज्ञेतेकेनवेतिसंबध्येतप्रकृतिप्रत्ययाभ्यांहियोविशिष्टोऽर्थःप्रतीयतेप्रत्ययार्थोविधीयतेतेनाविधायैवसंस्पृश्यतेयज्यर्थःएकपदत्वेनःप दसंबंधस्यापोरुक्षेयत्वंस्यात्।अतश्चोभयमपिशक्यविधानंभेदेनतुसंस्पर्शेवाक्यभेदप्रसंगादशक्यविधानस्यात्।भिन्नपदोपादानंतुवस्तुभेदेनसंब धेतापिशक्यविधानत्वात्।यथारुक्षाघ्रमानयेतिदोरुक्षमानयाघ्रमानयेतिवाक्यीयःसमन्वयःएकपदोपादानेतुशोणमानयेति पदोपादानेकोविनियोगःग्रहसमाप्तेरित्यत्रतुयथानशक्यविधानतथादर्शयिष्यामःअनेनपशुशङ्क्षार्थस्यपूर्वमनिरूपितत्वमश्रवणत्वंचविव क्षानिबंधनंधनंतिअस्मादेववाक्यात्साधनत्वेनप्रतीयतइत्यर्थःअग्रेतुस्फुटमेवदर्शयिष्यति।ननुविनियोज्यक्रियाश्रुत्याद्रव्यस्यक्रियासाधनत्वं विहितंनतुगुणस्यसंख्यायाःविनियोज्यक्रियमाणस्यद्रव्यपदोपात्तत्वाद्गुणाविनियोगेप्रमाणाभावात्।सत्योश्रुत्यादिप्रमाणयद्व्यतिरिक्तो यंविधिव्यापारउपादानाख्यःनहिसंख्यारहितंद्रव्यमात्रंविधिरुपादत्तेएकपदोपात्तस्यगुणस्यत्वत्कुमशक्यत्वात्।प्रतीयतेहिसगुणंद्रव्यंएकस याशब्दाप्रतीत्येतियथायोगंगुणद्रव्ययोरन्वयःतदेवमयंवादीबाधकमंतरेणाविवक्षानमन्यतेयेतुशङ्क्षसंस्कारार्थत्वमेवसंख्यायाःप्रतिजानते॥ नैकपथमत्रैकत्वंविवक्षतीत्याह॥ ॥लिंगानुस्मादितीयादेस्तदेकत्वंविवक्षितम्॥एकार्थविषयत्वेचतल्लिंगंजातिसंख्ययोः॥५५॥ ॥शङ्क्षसंस्का र्थमेवपशुनेत्येकत्वंविवक्षातुलिंगाद्ज्ञायकाद्बाधकांतरगतत्वात्।तथाहिआग्नेयमष्टाकपालमग्नीषोमेआलभेतेत्युक्तेऽग्नेर्द्वितीयद्वितीय मुक्तेतिकथ्यतेऽष्टशब्दोऽष्टानामितितृतीयादित्वेनाङोविशेष्यतेयद्विचाङामित्येकत्वमविवक्षितस्यात्तदाद्वितीयादित्वस्यासिद्धत्वाद्वि

तीयामित्यादिपुनर्विधाननंस्यादित्यस्मादभिधानसामर्थ्याद्विवक्षितमेकत्वमितिनिश्चीयते।नन्वविवक्षायामप्येकत्वस्यात्रद्वितीयंतृतीयमित्याद्युपप द्यतएवात्रनियतसंख्याप्रसंगेनद्वितीयादित्वेनविशेषणात्तानेतदस्तिएवंहिपक्षेनुवाददोषःस्यात्।लिंगत्वेतुद्वितीयादित्वमपूर्वमेवविहितंनि त्यमविकल्पितंश्रुतनोपरुध्यतेापक्षेनुवादेहिश्रुतस्यैवैकल्पिकत्वस्यादित्येवंविकल्पितश्रवणपरित्यक्तभवेदितिदोषप्रसंगःएकाश्रयपरिसमाप्त त्वेचैकत्वसंख्यायाङ्गातेश्चैतदेवलिंगमितिप्रसंगादाह॥यथाह्येकत्वंप्रत्ययाश्रयपरिसमाप्ततथासत्यप्यनेकार्थसमवायेजातिरपीत्यस्मादवसी यतेतथैकत्वसंख्यायाः।एकःसमानार्थविषयत्वाश्रयोयस्माङ्ङातेरित्यत्रापितदेवद्वितीयादित्वंलिंगंअन्यथाश्रयेणङातेरेकदेशप्रहणेह्ययो पूरणोनासौतङ्ङातीयःस्यात्।अपितुङात्येकदेशेनचङात्येकदेशोङातिर्भवति।समानाश्रयत्वेचङात्येकत्वयोर्ङातेःप्रकृत्यर्थेनसाकल्येनक्रि यांगतयोपादीयते।अन्यथैकत्वश्चतत्रोधारेसर्वत्रिनाङातेःपरिसमाप्यभावेएकत्वमशक्योपादानं।एकस्मिन्सर्वत्रिनाङातेरपरिसमाप्तत्वात् ततश्चद्वितीयादित्वंविघटेतकस्मादेकत्वमनुमाप्यतेनदाश्रयेसर्वत्रिनाङातेःसमाप्तिमप्यनुमापयत्येतल्लिंगं।यावताह्यविनानोपपद्यतेतावतेतदर्थस्ये तल्लिंगं।यथाचैकत्वंविवक्षांविनानोपपद्यतेतथाङातेस्तत्समानविषयत्वमपीत्येतावतान्यथाङातेःसमाप्त्यभावेसाकल्येनप्रकृत्यर्थः क्रियांगतयानोपात्तःस्यादितिप्रकृत्यर्थेपिरोधप्रसंगः।द्वित्वादेरनाश्रयप्रवृत्तित्वात्।प्रत्ययाश्रयपरिसमाप्त्यभावान्नतेनसहङा तेरेकार्थविषयत्वेलिंगमेतत्।एवंह्यनेकाश्रयत्वेमेवद्वित्वापितंस्यात्।तच्चङातित्वादेवसिद्धमित्येकत्वेनेवसहङातेरेतदेकार्थसमवायेलिं गमवगंतव्यं।इदानींयङुक्तंयङेतपशुनेत्यत्रैकत्वंजातिवद्विवक्षितइतितत्रपूर्वसूचितंविवक्षानिबंधनंग्रहवेलक्षण्येनप्रकटयति॥ ॥ अन्यत्राविहितस्त्वेवंविधिःप्रथमपशोः॥क्रियायामंगभावश्चततस्तस्माद्विवक्षितम्॥५६॥ ॥यङेःकर्तव्यतावाक्यांतरात्सिद्धेतिपशुनाय

ङनेविशेषश्रुतगृहेकाचदाश्रुतः॥विहितास्तेचसंस्कार्याःसर्वेषामाश्रयस्ततः॥६०॥ ॥ग्रहसंमार्ष्टीत्यनुपात्तविशेषस्यपूर्ववधृतस्यग्रहसंमार्ग॥
श्चोदितःपूर्वंचभिन्नाग्रहादृष्टास्तदाहविहिताइतिसेइतिनहयेकोग्रहःस्रोत्यनिवाक्येविहितः॥अपितुबहवोनचदेशेत्येवंविहिताः॥नचतेषामप्रि
कश्चिद्देवसंस्कारोहोऽप्रितुसर्वएवतेतथेत्याहातेचसंस्कार्याइति॥सर्वेषांसंस्कारउपयुज्यतेऽनरत्रासोमधारणेसर्वेषांसंस्कृतानामुपयोगा
त्॥नतत्रभूयसांविहितानांवयंयेकोविवक्षितोऽविघ्नदातस्यचिद्भूतःकश्चिद्विशेषोनिरूपयेत॥आर्कमाग्निनमेत्रावरुणाचग्रहसंमार्ष्टी
ति॥नचासौनिर्दिष्टः॥एकवचनंतुनविशेषः॥तस्यप्रतिनियतैकविषयत्वाभावात्संनियतैकोपादानेकस्येतिविशेषावधारणाभावात्॥अशक्यानु
ष्ठानाश्चोपदेशप्रसंगादितिजातावेदमेकवचनंबोद्धव्यं॥नतुव्यक्तावितिनास्माद्यत्नाद्विवक्षासिद्धिः॥किंचसर्वत्रशेषसंस्कारार्थमेकवचनमित्येव
मिदमुपक्रांततथाचैकवचनेनयत्नः॥तस्मात्तामान्योपदेशात्संस्कार्यत्वस्यचसमानत्वात्पुरुषनिवाक्यावधृतसंख्यामासर्वेषामेवग्रहाणांसंस्कार्य
त्वंग्रहइतिसिद्धं॥पशुनायजेतेत्यत्रकोयत्नःसंख्याविवक्षायामित्याह॥ ॥प्रत्याश्रयंसमाप्तेयंजातावेकेनचेक्रिया॥पशुनानप्रकल्पेततस्मा
देतत्प्रकल्पनम्॥६१॥ ॥जातेःप्रत्ययाश्रयपरिसमाप्तत्वंपूर्वलिंगेनाप्रसाधितंमित्येकत्रापिपशुत्वजातेरेकत्वात्क्रियागतोयत्नोकिमर्थंद्वि
तीयाद्युपादीयेत॥यदिद्विजातिराश्रयेएकत्वेनचेदेकत्वंस्युर्योगेजातिःपदार्थोबाधेत॥जात्यंगस्यजातित्वादिति॥प्रकृत्यर्थसामर्थ्याद्वि
तीयाद्युपादीयेत॥नचैवमेकत्रापिजौतेर्निश्चितत्वात्स्यादेतत्॥तवत्येकत्रापिप्रकृत्यर्थोपयोगिनिवाक्यार्थसंबंधेपशुनाप्रकल्प्यइतरस्यस्यो
कल्पनागौरवंविग्रहात्॥समाप्तेतुपशुनानिष्ठितत्ववाक्यार्थभूतातुक्रियानेकसाधनसाध्येतिप्रधानानुरोधदगतरमुपादीयेतेत्याशंक्याह॥
एकेनचेत्क्रियापशुनानप्रकल्प्येतेति॥अदृष्टफलस्ययागस्यैकेनाप्यवदानद्वारेणोपकारनिष्पत्तेरस्यत्निनास्तिःयतस्तदेकस्यप्रकल्पनमत्र

DR BHAU DAJI

भवेत्सामर्थ्याद्विधस्यमनेकसंख्योपलक्षणं॥तादृत्यनेननादृशेति॥अस्मादेवपशुनायजेतेतिप्रमाणभूताद्वाक्यादेकस्यक्रियासाधनतावसीयते॥अ
न्यथाग्रहवाक्यांतरात्संख्यांतरस्यानवसायेऽनियतैकपरिग्रहेऽशक्यानुष्ठानोर्थउपदिष्टःस्यात्॥नत्वंगभूयस्त्वात्फलभूयस्त्वमितियथासंभवप
श्वंतरोपादानमविघ्नतीत्याशंक्याह॥ ॥एकेनचेत्प्रसिद्धायाक्रियायायदिसंभवात्॥पश्वंतरमुपादेयमुपादानमनर्थकम्॥६२॥ ॥अयमर्थः॥इहैकस्य
पशोःक्रियासिद्धौहेतुभावोऽस्तिनवाद्वितीयेपदेशास्त्रोच्छ्रघनमित्याद्यन्यतरत्वान्नत्रचलाघवादेकेनैवक्रियानिष्पन्नावधिगतासमीहिताकिमर्थंसा
धनांतरान्वेषणाप्रयासमनुभवेयुरधिकारिणः॥नहियथासंभवमितिशास्त्रीयाचोदना॥अचोदितानुष्ठानेचशास्त्रोच्छ्रघनादानवैयर्थ्यमितिफलभूया
स्त्वस्याप्यभावः॥नह्येकेनानेकेनवायजेतेतिनिष्पाद्यायायजोफलहेतुःकश्चित्त्वत्पातिशयःतस्मादुपायलाघवात्त्वथमेनैवपशुनावदानग्रहणास्य
निष्पन्नेरेकस्यपशोरालंभोऽपरस्यालंभोनिष्प्रयोजनः॥क्रयथानिष्पन्नस्यनिष्प्रत्यूहंयत्नांतरंनाद्रियतइत्यत्रदृष्टांतमाह॥ ॥यथेवाहितगर्भयागगर्भा
धानमनर्थकम्॥तथैकेनप्रसिद्धायायश्वंतरमनर्थकम्॥६३॥ ॥आहितोबीजात्मनोपस्थितोगर्भोयस्याःतत्रपुनर्गर्भाधानमफलं॥आहितस्याधा
नेविशेषाभावात्॥एवमेकपशुसाध्योयागेपश्वंतरमफलं॥सिद्धसाधनवैफल्यात्॥पश्वंतरोपादानेतुतत्साधनक्रियांतरमेवस्यात्॥नचतत्रविधिप्र
तिपत्तिःइत्यदार्ष्टांतिकानुगुण्यगर्भाधानमेवनर्थकमित्युक्तनशंक्यमिति॥आनर्थक्यस्यसाध्यप्रकल्पनेदर्शनेसंभवदप्यशक्यत्वंसाध्येनसमान्वि
तनस्यात्॥गर्भाधानार्थावासंस्कारागर्भाधानशब्देनात्रविवक्षिताः॥शास्त्रचोदिताइतितेषामाहितगर्भाधानानामानर्थक्यमितिदृष्टांतदार्ष्टांति
कयोःसाम्यमुपसंगच्छतेऽतदेवलाघवाच्चोदितमेकत्वपशावाश्रीयतइत्येकीयमतंअन्येतुन्यायांतरमत्राऽऽहुरितिप्रदर्शयंति॥ ॥तावत्पश्वंसि।
द्धत्वादेकत्वस्याप्यतिक्रमः॥केचिदिच्छंतिनत्वत्रसंख्यागत्वेनगृह्यते॥६४॥ ॥नात्रैकत्वसंख्यापशुविषयेविवक्ष्यते॥अपितुप्रातिपदिकार्थोपलक्षणं

मेवसा।संख्यामात्रयुक्तःप्रातिपदिकार्थःसाधनंतस्यतुपूर्वलाघवमेकत्वस्योपादानेनाभिप्रेतमाहृतंइदानीमेकत्वपूर्वकत्वादनेकत्वस्यक्रमव्यतिक्रमे
प्रयोजनाभावादेकस्यैवोपादानकर्त्तव्यमितिनैकेनैवक्रियासिद्धिरिति।सामर्थ्यादेकत्वस्याव्यतिक्रमेत्यागः।तदेवलाघवंवेहोपाने शेषः
भूतमिदानत्वत्रसंख्यागत्वेनगृह्यतइत्येकवाक्यतयैवोपपत्तेर्वक्ष्यमेदेनव्याख्यानपूर्वैर्दूषणारसिकतयादूषणाकृतं।सामर्थ्यादेकत्वस्याव्यति
क्रमेतुनसंख्यागत्वेनगृह्यते।अर्थप्राप्तेःसंख्यायाक्रियागभावःस्यात्।सामर्थ्यादव्यतिक्रममात्रमितिशब्देनाविहितमेकत्वमित्यवोदिताथनि
ष्ठानप्रसंगइतिदूषणाकारिकालाघवादिभङ्ग्यपूर्वैःकल्पितःग्रथकारस्त्वत्रमतेकारिकातरेणोवान्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यादिनादूषणंदास्यति।
कथंतर्हिद्वितीयादिलिंगमेकविवक्षायामन्यत्रोक्तमित्याह॥ ॥द्वितीयादिष्वयद्विलिंगमुक्तंन्यायानुवादितत्॥नसंख्यासाधनत्वेनजातिवत्वेनग
म्यते॥६५॥ ॥एकत्वविवक्षासिद्ध्यर्थनेतद्विलिंगमपितुलाघवादेकेनासिद्धत्वात्क्रियायामनेकोपादानस्यनिःप्रयोजनत्वात्।क्रमव्यतिक्रमेप्रयो
जनाभावादन्वयाभावेचैकत्वसंख्यापरिग्रहइतियदेतन्न्यायद्वयमुक्तदनुवादपरंउक्तेद्वितीयमित्यादिलिंगेनापूर्वमर्थंगमयतिःयस्मात्तेना
नंतरोक्तेनन्यायेनद्वयेनैकत्वपरित्यागाच्छब्देनरूपेणनसंख्यासाधनत्वेनगम्यते।शब्दसंस्कारार्थमात्रार्थत्वादेकवचनस्यतेनवाकारणेन
संख्यात्रनविद्यते।यस्मादविवक्षायामपिन्यायादिष्टसिद्धिःयद्वातेनलिंगेनसंख्यासाधनत्वेननावेद्यते।न्यायादेवेष्टसिद्धेरनुवादमा
त्रंतदित्यर्थः।जातिवदितिवैधर्म्यदृष्टांतःयथाशब्देचोदिताजातिरगमितिगम्यतेनैवमेकत्वमुक्तादेवन्यायात्।अनगत्वेसमीहितसिद्धेः।
केचिदितिवचनादन्यमतंदूषयति॥ ॥अन्वयव्यतिरेकाभ्यासंख्याभ्युपगमेसति॥युक्तंयत्साधनत्वंसान्नत्वन्यार्थेपलक्षणम्॥६६॥ ॥विभ
क्तिःप्रत्ययमन्वेत्यनुवर्त्तते।तस्मिन्सतिप्रतीयतेतदभावेव्यतिष्ठतेव्यावर्त्ततेनप्रतीयतेसख्येति।पशुमालभेतेत्यादौपशुशब्दोयादानाः

स्या५

२६

यातस्याःप्रतीतेश्चेदमुपगम्यतेवक्ष्यमाणंकथंनास्तीतिशब्दोपपन्नायास्यागोनयुक्तः।अथवेतदेवयुक्तंयत्क्रियागतंनत्वन्यार्थोपलक्षणं।प्र
कृत्यर्थोपलक्षणयुक्तमित्यर्थः।सत्वभूतस्यार्थस्यशब्देनाभिधानेतत्संस्कारप्रतिपत्तयेवचनमितिप्रकृत्यर्थोपलक्षणमात्रंतद्भवति।नचैतन्न्याय्यं।य
स्मादन्वयव्यतिरेकाभ्यांजातिःशब्दवतीनत्यज्यतेतथासंख्यापीतिन्याय्यं।नह्येकयोगक्षेमतयागतियाएकपदोपात्तस्यार्थस्यरूढशब्दोविनियो
गोयुक्तोवितिभावः।शब्देनाचोदितेत्वेकत्वेसामर्थ्यात्प्रतिपत्तौयदेकपशूपात्तानामेकादशानामवदानानांदेवान्मानुषाद्वावेगुणायादन्यतमविलोपः।
तदापश्चात्तनपवदानार्थमुपादीयेरन्।नह्येवंकाचिच्छब्दार्थबाधातदानींभवति।शब्देनाचोदितत्वादेकत्वस्यातथाचतत्कर्मऽडपेननिर्वर्त्यतेतिप्रतिनि
धिभावःमुख्याभावेहिप्रतिनिधिरुपादीयते।मुख्यंचवचनेनसंख्यानुपादानेविद्यतएव।यस्यपुनःशब्देचोदितमेकत्वंतस्योपपन्नोत्रप्रतिनिधिरित्यव
दानालोपेतत्कर्मऽडपेनसंपाद्यते।ततुपश्चात्तनमुपादीयते।चोदितैकत्वागप्रसंगात्।यद्येवंवयाविनाशेपिपश्चात्तनोयादीयेतनैतदस्ति।यस्माच्चास
भनमात्रसंपत्यर्थंपशोरुपादानं।अपितुयागार्थं।तत्रैवचनदेकत्वविवक्ष्यते।यागश्चवयाविनानसंपद्यते।तस्मात्पश्चात्तनोपादानेपिनातिक्रांतमेकत्वं
तत्रैकेनैवयागस्यनिर्वर्तितत्वादवदानांतरार्थंतुपश्चात्तनोद्यतेसत्येकत्वेनाप्येतदित्यविवादेनातरकार्यंघतेनसंपद्यतइतिन्यायः।यतश्चसाधनत्वयु
क्तंतत॥ ॥साधनत्वेपदार्थस्यसामर्थ्यनप्रतीयते॥संख्यावापरधर्मोतिस्तेनलिंगेनगम्यते॥६७॥ ॥यदाशब्दोपात्तत्वाज्जातिसंख्ययोस्तुल्यत्वंतदा
साधनत्वेपदार्थस्यसामर्थ्यनप्रतीयतेपदस्येतिवाक्यशेषः।सकलस्यहिपदार्थस्यसाधनत्वेपदस्यतदभिधानजलक्षणासामर्थ्यान्नभावितंभवति
अतश्चपरिपूर्णस्यपदार्थस्यसाधनत्वात्संख्यायाएकत्वलक्षणायाःक्रियायाव्यापारोधर्मस्तेनलिंगेनगम्यते।यतस्तत्पदस्यसामर्थ्यमप्रमेय
मतोनसामर्थ्यलक्षणेनलिंगेनहेतुनागम्यते।संख्याव्यापारोधर्मः।यतस्तदभेयं।अतस्तद्भवति।हेतुसंख्याव्यापाराधिगतोयश्चाविनाभूतोधर्मः

अनो१

अतस्तज्ज्ञानविधेयाज्ञानाधिगमहेतुः। अथवातेनलिंगेनेतज्ज्ञायतेनपूर्वोदितसामर्थ्यात्। ग्रहमात्रस्यातदनुवादलिंगंयथानेतद्वक्तुं। अपेतुमर्हीयन्यायेनैवैतत्संगतमित्यर्थः। यत्रतल्लिंगानास्तिसंख्याव्यापारस्तत्रकंतत्रविवक्षेतिभावः। नद्यथा। ग्रहसंमार्ष्टीति। अतएवसंख्यायाः किंचिदव्यापारलक्षणोधर्मस्तेनलिंगेनगम्यते। इत्याकारप्रश्नेयंकेचिद्व्याचक्षते किलल्लिंगाभावेग्रहसमार्ष्टीत्यादौन्यायादविवक्षेति। लिंगभावेनत्रसाधकतमयथासाधनाभावः। स्तोकेनमुक्तः स्तोकान्मुक्तइत्यादौ। तदेवमनेनश्लोकद्वयेनसएवार्थोनिर्वाहितोयोन्यथापीहतस्यैवेत्यादौनिर्णीतः। ननुचविवक्षाप्रतिज्ञानताभ्युपेतःसंख्यायाःसाधनभावः। संख्याचद्रव्यविशेषणं। शक्तिस्तुसाधनमितिकथमेतद्विशेषणंयथास्यात्। नैषदोषः। शक्तेर्निराधाराया अनुपपन्नेस्तदाश्रयाद्रव्यफलतोद्रव्यमेवसाधनंन्यायं। तथाचकटः कर्मदेवदत्तः कर्त्रेतिसामानाधिकरण्यंदृश्यते। अथकर्मादिशब्दैर्द्रव्यजातीयभानं। तदभिधीयते। नहिकर्मणिहितीत्यादौविभक्तिविधानेशक्यंछिन्नस्यद्रव्यस्यैवसंख्याविशेषणत्वंयुक्तंचैतत्। नहिशक्तिस्तुसंख्यासमवैतिं। तथातदाश्रयस्यापिसाधनत्वात्संख्यापितथा। एतदेवसंख्यायाः क्रियागत्वंयत्साधनावच्छेदइतिसर्वसुस्थं। पूर्वग्रहणासंस्कार्यत्वादर्थेनरूपेणाप्राधान्येन सत्यविवक्षोक्ता। अथपुनस्तेनप्रकारेणात्रविवक्षाविवक्षेव्यवस्थापयितुमाह॥ ॥अपूर्वस्यविधेयत्वाद्प्राधान्यमवसीयते॥ विहितस्यपारार्थ्यात्तच्छेषभावःप्रतीयतेऽर्थ॥ ॥वास्तवेनरूपेणापूर्वगुणप्रधानभावश्चर्चितः। अथतुवाक्यव्यापाराश्रयेणेतिविशेषः। तथाहि। पशोरुपाकरणेनापूर्वस्यविधेयत्वात्प्राधान्यमितियथाश्रुतमेकत्वेनत्यज्यते। विधेयत्वादित्यनेनापूर्वस्यक्रियेयेसतिपुनर्वचनाच्चार्थात्क्रियायावाक्यार्थत्वेनप्राधान्ये सिद्धेसर्वत्रापूर्वस्यप्राधान्यसंभावनमत्रप्रज्ञायते। ज्ञानज्ञापनेनविधीयमानत्वादित्यर्थः। विहितस्यत्वज्ञानस्यसतोन्यार्थत्वेप्रतीयमानेप्राधान्यविधिगतवाक्यार्थत्वेना नुवादादप्रधान्यमिति। तत्रविधिवाक्यानुसरणान्न्यायं। एतदेवप्राकरणिकैरर्थयोज्यते॥ ॥समाप्तस्यविधेयत्वादन्यत्रविहितेग्रहे॥ विधिवाक्यैः २७

श्रुतासंख्यालक्षणायांनबाध्यतेऽर्थे॥ ॥ग्रहसमार्ष्टीत्यपूर्वस्यसमाप्तस्यविधेयत्वात्प्राधान्यं। अन्यत्रप्राङ्नियोगात्यानवग्रहइत्यादौविधिवाक्यैविहितेग्रथमंज्ञापितेग्रहेग्रहसामान्येऽन्वयः। तत्रचविधिवाक्येयाश्रुतानवदशेत्यादिकासंख्यापदोपादानात्संख्यालक्षणायाग्रहसमार्ष्टीतिस्त्रेपूर्वोद्दिष्टग्रहोपलक्षणापरेतुवादवाक्येनबाध्यते। नत्यज्यते। अस्याविधेःप्राधान्यादिहत्वनुवादवाक्येग्रहमात्रोपलक्षणपरायाश्चोदनायांनांतरीयकाऽऽधीयलक्षणार्थाशएसंस्कारमात्रपरासंख्याग्रहश्रुतिस्त्वनर्थिकामाभूदितिग्रहऽन्युपलक्षणार्थेति। तथाविहितभिन्नसंख्याकग्रहोपादानमाभूत्गुणोपरोधइति। गुणाहिद्रव्यनोपकारार्थेप्रवर्तंतइतिप्रधानसंख्यागुणसंख्यात्रबाध्यते। ननुदर्शेतानध्वर्युः प्रातःसवनेग्रहान्गृह्णातीत्युन्नीवाक्यंग्रहणक्रियाविषयं। ग्रहसमार्ष्टीत्यनुवादवाक्यंसमार्जनक्रियाविषयमितिविषयभेदादविरोधवद्दर्वोग्रहाग्रह्यंतामितिकिंत्वसमार्ज्यंतामितिनास्तिविरोधः। अत्रोच्यते। यद्यपिबर्हिर्व्यापारभेदादभिन्नविषयत्वान्नथापिप्रतिपत्तौतयोःसंख्ययोर्विरोधएवातथाहि। पूर्वेनवदशवाद्वौसमवस्थिताः। इदानींतऽन्मूलनेनैकोद्वादशमारोहद्वित्यः। एवंप्रधानेऽन्यथागतेः प्रधानेऽन्यथापुनरप्रधानवेलायामवगमोनयुक्तः। यत्रपितुयथास्थित्यैवानुवादात्समार्गेप्रधानवेलावगतसंख्याकान्यमेवावधारणयुक्तं। यत्रस्थोहिग्रहोनूदितस्तत्तएवास्यस्वरूपमनुवर्त्यं। एवंचसाधनप्रत्ययात्समार्गस्यापिप्रधानस्योपकारादुभयानुग्रहःसंपद्यते। बहुमध्येचावस्थितस्यश्चानुभूतइतितथैवात्रस्थत्यानुवादोन्यायः। तथाचप्रधानोपकारानुरोधएवैहान्यथोक्तः। पूर्वग्रहार्थत्वात्समार्गस्यसंमार्गवाक्यएवग्रहाणांप्राधान्यमुक्तं। इहतुविधिवाक्यगतंप्राधान्यमभिहितमित्येतावान्विशेषः। एषमायङ्गेत्यत्रापिहिंयागस्यविधेयत्वात्पशोरप्राधान्यमितितदीयमेकत्वंत्यज्यतेत्याशंक्याह॥ ॥विधिवाक्यांतरेसंख्यापशोर्नास्तिविरोधिनी॥ तस्मात्सगुणएवासौसहैकत्वेनगम्यते॥७॥

पशुगुणविशिष्टोयागोविधीयतइत्यङ्गानङ्गापनात्पशोरपिविधानंउत्पन्नवाक्यावगताच्चसंख्यानत्यज्यतइत्यर्थः।यथायशोग्रहेतूत्पन्नवाक्यापेक्षयासं
मार्ग्यविधिवाक्येनद्विरोधिनीसंख्यात्यज्यते।यशोतुविधिवाक्यात्तस्यास्तीतिप्राथमकल्पिकानत्यज्यतेसंख्येकत्वलक्षणेति।तेनसहासौक्रियागत
वमनुभवतिसगुणइतिसहलिंगलक्षणेपुस्त्वाख्येनगुणोनवर्त्ततइत्यर्थः।यद्वागुणःशुक्लादिःयत्रगुणश्रुतिर्नास्तिएवंनायंजेतेति।तत्राहिनगुण
सामान्यइत्यर्थः।यत्रापिगुणश्रुतिरस्तियथागार्हपत्यायशुक्लांश्वेतछागमालभेतेतित्रापितद्गुणःसगृह्यते।एकवाक्योपात्तगुणयुक्तइत्यर्थः।एतच्च
वक्ष्यमाणोर्थोपोद्घातार्थमुक्तः।केचित्पुनाहुःसगुणइत्येतदेवस्फुटीकृतंसहैकत्वेनेति।अत्रतुयोभरुक्तोनदोषः।नहिकारिकाभागस्यभागांतरे
णाव्याख्यानंयुक्तं।यदिवागुणोविशेषणंजातिःपशुत्वलक्षणातयासहगम्यतेजातेरेकश्रुतेस्चैकत्वस्यकारणंभावात्।तद्धेकत्वमधिगम्य
तइतिदृष्टांतगर्भंवचनात्तदेवन्यायवादिमतेनात्रसिद्धांतोव्यवस्थापितः।तथाहि।न्यायवादिभिःकृतपूर्वपक्षेचैकृतंएकत्वयुक्तमेकत्वस्यश्रुतिसंयो
गादिति।यएवविद्वानग्नेयंजेतेतिसोमयागेदेशावयविपक्षेणग्रहसमाप्तौश्रूयते।तत्रैकस्यग्रहस्यसमाप्तेः प्राप्तः।एकत्वश्रुतिसयुक्तोय
यंपदार्थःश्रूयते।एवपूर्वपक्षंकृत्वासिद्धांतितंसर्वेषांचलक्षणात्वाद्विशिष्टंहिलक्षणमितिग्रहंजात्याऽव्यलक्षयित्वासमाप्तोविधीयते।अविशि
ष्टंचलक्षणंसर्वऽप्येषुनहिविशेषोगम्यतेकोयंग्रहःसमाप्येत्यः।कोनेति।नह्येतदेकत्वंविधीयतेप्राधान्येनान्यार्थितुसमाप्तेः।प्रधानोसौविधिः।अ
विधीयमानमेकत्वंनद्वितीयादींनिवारयितुमर्हतीतितेसामान्यवचनेनप्राप्तेद्वितीयादेःसमाप्तौविधीयते।पशोस्तुयागार्थत्वात्परिच्छिन्नेनतेन
यागोपकाराद्देकत्वविवक्षेत्युक्तं।नोदितेतुपदार्थत्वाद्यथाश्रुतिप्रतीयेतेतिवाक्यविदांसंग्रहः।इदानींसंख्यावदन्यस्यापिगुणस्याश्रयावच्छेदक
द्वारेणक्रियांगतयोपात्तस्यमनुष्यादानंवेतिसंख्याप्रसंगेनविचारयितुंगुणएवासावित्युपोद्घातेसइत्याह॥ ॥निर्हृतिरयसंबंधेयःकर्मणिपर

दृश्यते॥गुणस्तेनाश्रितात्तस्यऽद्रव्येणैवप्रतीयते॥७१॥ ॥निर्हृतःप्रथमंऽद्रव्यसंबंधेयस्यतस्मिन्कर्मणिक्रियायांयोगुणःशुक्लादिर्विधीयतेनेनापि
तस्यकर्मणःक्रियालक्षणस्यऽद्रव्यवदर्थित्वात्तथात्वसंबंधइतिविचारबीजोपेक्षेतिवदद्रव्यसंबंधइतिवदद्रव्यपदार्थपेक्षेत्याह।जातिर्यदार्थपेक्षेत्युक्त
मिति।यदातुजातिःशक्तिर्वेत्यादिनानुवर्त्तक्रियाऽनंकत्वात्साधनमपेक्षतागुणेतुकार्याद्यपेक्षातस्याः।अथसगुणेनऽद्रव्येणनिर्गुणस्यासंभवाज्जात्या
क्रियेत्युभयापेक्षात्तहिक्रमोयंकुतः।निर्हृतिरद्रव्यसंबंधेयश्चाद्रव्यगुणेष्वपेक्षेतिन्यपेक्षासामान्याद्योपमानोपपद्यते।अत्रोच्यते।क्रियायातावत्साधन
साध्यस्वभावत्वात्साधनमपेक्षतेतत्तद्द्रव्यमितितदपेक्षोपदिश्यमानगुणापेक्षायितस्यगुणस्यसाधनावच्छेदोपयोगात्क्रियतएवक्रियायाःतदव्यव
हितमतरंगतत्वथमंमपेक्षतेतथाचद्रव्यंगुणस्तुतदाधारस्तन्मुखेनसंबंधसहोबहिरंगःपश्चादपेक्षणीयः।अतएवनिर्हृतिरितिभूताभिधानाद्द्रव्यस्यश
क्त्याधारत्वात्प्रथमक्रियासंबंधइत्यर्थः।एवंसतिदर्शवत्सोपमायतमशार्थक्रमाश्रयेणोच्यतेनतुशब्दव्यापारापेक्षया।गामभ्याहरशुक्लामितिवा
क्यशक्तेरेवगुणप्रधानभावेनसंबंधविशिष्टमर्थमाहेतिनतत्रकश्चिद्विरमव्यापारः।एवंद्रव्यगुणयोःश्रौतःक्रियासंबंधउक्तः।इदानीतयोःपरस्परं
वाक्यीयसमन्वयप्रतिपादनायाह॥ ॥कश्चिद्देवगुणोऽद्येतथासामर्थ्यलक्षणः।आधारोपिगुणस्यैवप्रायःसामर्थ्यलक्षणः॥७२॥ ॥निर्गु
णस्यऽद्रव्यस्यासंभवःसामर्थ्यातेनलक्षणेनलक्ष्यते।तत्रऽद्रव्येगुणआधारोपिद्रव्यंगुणस्यसामर्थ्येननिराधारगुणासंभवेतत्सानहतेते
गुणमात्रंचक्रियापेक्षितंऽद्रव्यमात्रंचगुणेन।अस्मात्सामर्थ्यादित्याह।कश्चिद्देवेति।अत्रपरामृष्टजातिभेदोद्रव्यगुणोपरस्परेणापेक्षि
तौ।प्रायइतिप्रतीतिलक्ष्यइत्यर्थः।सामान्यमात्रेप्रतीत्यव्यभिचारादविशेषेणायंव्यभिचारात्।एवमाधाराधेयसामान्यससर्गेलिंगश्रुत्यर्थ
योरेवतयोरेकवाक्यतावाक्यीयेनसमन्वयेनपरस्परसंबंधमाह॥ ॥तयोस्तुपदयोर्विशेषसंबंधोयःप्रतीयते॥नतस्मिन्नुपघातोनलिंगल्यस

न्यन्त्रचाश्रुत॥७३॥ ॥पूर्वोपवर्णितेनसामर्थ्येनद्रव्यकृपरस्परगुणद्रव्ययोराकांक्षायांसत्यामेकवाक्योपपन्नयोःश्रुतयोरेवसम्बन्धयोःप्रतीयतेन
तत्रबाधःश्रोतेर्थेत्यागाभावात्।अश्रुतिरतत्परिकल्पनानन्याय्या।अतएवप्रतीयतइतिनिषेधप्रतीतिप्रमाणतामाह।अयोद्वार
द्वाराश्रयेणचेतदुच्यते।निरंशेहिवाक्येपूर्वमेवविशेषविवक्षा।तथाहि।निरवयवेनवाक्येनविशिष्टएवार्थःप्रतिपादितः।तत्रप्रतिपन्नार्थप्रशंशिक्षया
पूर्वमेवायोद्धारपदार्थःपरिकल्प्यते।सामान्यात्मासचविशेषभवतिविशेषसम्बन्धेसतीतिप्रतिपादनोपायक्रमः।तथाचविशेषसम्बन्धेपिसामान्या
त्मापदार्थोनिस्वरूपात्प्रच्यवते।अपितुतद्विशेषइतिअतएवावतिष्ठते।नतुसत्यतःसामान्येवस्थितानायदानाविशेषेवस्थानमुपपद्यते।सामा
न्यहानेनामुचितानातथाभूतानामेवतिरोभावात्।उभरकालकोटीविशेषेवतिष्ठतेतच्चसामान्यविशेषयोर्युगपद्विरुद्धासम्भवति।विशेषविव
क्षायांहिसर्वस्मान्नियमेनसामान्याद्वच्छेदोविज्ञायतइत्युपात्तस्यसामान्यस्यत्यागप्रसंगः।सचनित्यशब्दार्थसम्बंधेनयुक्तः।तिरोभूतश्चनिष्ट
त्तोनवधार्यमाणात्माशशृंगन्यस्यापिपदस्यसामान्यनिष्ठत्वात्केनचिदप्यप्रतिपादितविशेषेनिर्विषयःकावतिष्ठता।तदुक्तंसामान्यार्थस्तिरोभू
तोनविशेषेवतिष्ठतेउपात्तस्यकुतस्त्यागोनिहन्तःकावतिष्ठतामितितस्माद्विशिष्टएवार्थोविवक्षादवगन्तव्यइत्यश्रुतस्यकल्पितस्यकल्पनावकाश
एवनास्ति।नापिश्रुतस्यार्थस्यत्यागसंभवः।अयोद्धारपदार्थश्रयेणत्वयंविचारःप्रस्तुतः।तथाचश्रुत्यादीन्यखंडवाक्यहेतोपपद्यंतइत्याक्षिप्य
वाक्यकांडेअयोद्धारपदार्थकल्पनेनेवोपपादितानि।श्रुतिप्रतिपादितस्ययोगस्यत्यागेअश्रुतकल्पनानयुज्यतइत्येकवाक्योपात्तत्वमत्रसम्बंधहे
तुः।परस्परसम्बंधेहिएकवाक्यतोयोग्यतेवाक्यार्थेनप्रधानेनगुणानामाक्षेपादश्रुतपरिग्रहेसर्वत्रवाक्यभेदप्रसंगात्।नकचिदेकवाक्यतासंभवेत्
ननुचक्रियाकारकसंबंधेविशेषणविशेष्यभावेचप्रतिपाद्येवाक्यभेदप्रसंगः।नचासौन्याय्यः।नैषदोषःगुणप्रधानभावेनात्रसंबंधस्यसंभवः।

सच्चैकस्मिन्वाक्येवरुद्धः।तथाहिश्रुतिवाक्यलक्षणमत्रप्रमाणत्वमस्तीत्याह॥ ॥क्रियायोभसंबंधःसश्रुतिप्राप्तयोःश्रुत्याश्रयाश्रय
णोवाक्यान्नियमस्त्ववतिष्ठते॥७४॥ ॥श्रुत्याकारकविभक्त्याक्रियायांसंबंधेद्रव्यगुणयोःसमर्थाभिकतयाप्रतिपादितःवाक्यादखंडप्रतिभो
त्पन्नावयोद्धारेणाग्नेयाग्नेयाडाग्नेयाडेतिपदार्थप्रविभजनात्तृणमेवाग्नेयमेवाग्नेयाडेतिगुणगुणिनोरेकवाक्योपात्तयोर्विनियोगोवाक्यस्यनिय
मेनावतिष्ठते।अश्रुतगुणद्रव्यकल्पनेहिप्रतिपदार्थक्रियाभेदात्तृणमग्नेयाडग्नेयाडेतिवाक्यभेदःस्यादित्येकरसतयैवद्रव्यंगुणाविः
शिष्टस्यद्रव्यस्यक्रियासमन्वयेनैकवाक्यत्वयोग्यंभवति।नियमोद्रव्यगुणयोराधेयांतराद्धारांतराद्व्यवच्छेदः।सतिपरस्परसंबंधेन्वा
न्यनिष्ठत्वेशब्दांतरमस्ति।वाचकमित्येकवाक्याकांक्षाद्योपादानासौनश्रौतीतिवाक्यीयावतिष्ठते।तदुक्तंन्यायवादिभिः।अर्थैकत्वेद्रव्यगुण
योरेककर्म्मान्नियमःस्यादिति।यत्रार्थैकत्वंश्रूयतेवाक्येतत्रद्रव्यगुणयोर्नियमोभवति।परस्परसंबंधात्मकः।कुतःऐककर्म्यात्।एक
हिकर्मवाक्यार्थभूतक्रियालक्षणप्रधानमुद्दिश्यद्रव्यगुणौशेषभूतौविधीयेतेइति।तयोःपरस्पराकांक्षात्वादेकवाक्यतयासामानाधिकर
ण्यान्यथानुपपत्त्यासत्यपिसंबंधलक्षणावाचकषष्ठीलक्षणविभक्तिश्रवणेविशेषणविशेष्यभावसंबंधस्यायइतिसूत्रार्थोस्मिन्नयानुगुणः
एवमवस्थितेसतीदमत्रापततीत्याह॥ ॥तत्रद्रव्यगुणभावेप्रत्येकंस्याद्विकल्पनं॥श्रुतिप्राप्तोहिसंबंधेबलवान्वाक्यलक्षणात्॥७५॥ ॥
श्रुतिप्राप्तःश्रुत्योपस्थापितःक्रियाकारकसंबंधेवाक्यंलक्षणालक्ष्यतेनेनेतिश्रुतिपादकंयस्यतस्माद्बलवानितितस्यसर्वथात्यागाभावः
साक्षाद्वितीयाश्रुतिस्तस्तिद्धितश्रुतिश्चश्रोतसंबंधंवदंति।अन्योन्यरूपानुविधयोःक्रियाकारकयोःप्रतीतेर्वक्तीयस्यास्यतुतत्संबंधस्य
साक्षाद्वाचकनास्ति।केवलमुभयस्यैकवाक्योपादानाद्योग्यार्थसमन्वयपदातरसमवधानात्परस्परेणसंबंधेव्यवस्थापितइतिश्रुत्यपेक्ष

यऽवलं। पदांतरापेक्षणाच्चांतरस्यानयतस्यसन्निधानाभावान्नावश्यंवाक्यीयःसंबंधोविशेषणविशेष्यभावलक्षणऽइतिसम्बन्धेनहरणेनहस्तेनश्रोत
स्यांतरगस्यानिहतिः।एवंचश्वेतछागमालभेतेतिश्वेताभावेरक्तस्यालंभनवतछागाभावेपिष्टपिंडीमालभ्यहतीस्यादितिचोद्यमत्रदर्शने।जातियदार्थ
नयेतुसिध्यतीष्टव्यवस्थेत्याह॥ ॥यदातुजातिःशक्तिर्वाक्रियाप्रत्युपदिश्यते।सामर्थ्यात्तंनिधायेतेतत्रऽव्यगुणोतदा॥७६॥ ॥केषांचित्साहचर्येण
तिःशक्त्युपलक्षणमितिजात्युपलक्षणंशक्तिःजातिपदार्थेप्रतिनिधुपादानार्थक्रियासाधनत्वेनचोद्यतऽत्युक्त्वाऽजातिःशक्तिर्वेत्याह।अत्रवर्ण
नेनऽव्यगुणयोःश्रोतःक्रियाभिसंबंधःश्रपितुजातिक्रिययोःशक्तिक्रिययोर्वाविभक्तिश्रापितःसंबधः।निराधारयोश्चजातिशक्त्योरसंभवात्सामर्थ्या
त्संनिधापितऽस्वाधारऽव्यंतेनस्वाधेयोगुणऽतिद्वयोरपिऽव्यगुणयोःसामर्थ्यप्राप्तत्वाततश्चप्रतिनिधिविषयेजातीनांचगुणानांचतुल्येगत्वेक्रियाप्र
॥ ॥जातीनांचगुणानांचतुल्येगत्वेक्रियाप्रतिगुणाःप्रतिनिधीयंतेछागादीनांनजातयः॥७७॥ ॥ऽव्यव्यवधनाद्वापिऽव्यगुजातिर्णेक्रियागंभवे
नुभवतऽतितुल्यत्वांतत्रतथापिछागादीनांसंबंधिन्योजातयोनप्रतिनिधीयंतेछागाभावेमेषोनालभ्यते।श्रपितुगुणानामेवप्रतिनिधिःसिध्यत्येता
भावेह्यजोपिछागश्चालभ्यतेकात्रयुक्तिरित्याह॥ ॥व्यक्तिशक्तेःसमासन्नाजातयोनतथागुणाः॥साक्षाद्द्रव्यक्रियायोगिगुणास्तस्माद्विकल्प्यते॥७८॥
व्यक्तिशक्तेश्चऽव्यशक्तेःशक्तस्यऽव्यस्येत्यर्थःशक्त्यायत्नोऽव्यस्यक्रियायोगऽतिशक्तिग्रहणंउत्पत्तिप्रभृत्यविनाशादन्वयाधिष्ठानसंबंधयोश्चैकत्व
कालत्वादासन्नाऽव्येजातिःगुणास्तुतन्निष्ठोनरकालभाविनःकालांतरपरिवासादन्योन्यस्वभावपरिणामिनऽतिद्रव्याद्विप्रकृष्टाःयद्दिनामनसंस
सन्नागुणाःकथमेनावताविकल्प्यइत्याह।साक्षाद्द्रव्यक्रियायोगीतिएतदुक्तंभवतिःयदिद्रव्यमनयेत्यगुणःसाक्षात्क्रियायोगीस्यात्तनविकल्प्येततत्तु
द्रव्यंसाक्षात्क्रियायोगिजातिगुणोतुतद्वारेणतदाश्रयासन्निविष्टकथंचित्ताजायते।तथाहिद्रव्यंसाक्षात्साक्षात्क्रियासंबन्धमभितितद्वारेणसमन्वयो

DR BHAU DAJI

योगंतत्रसन्ननविकल्प्यतेजातिरूपमत्यन्यजातीयस्यनप्रतिनिधिः।श्रपित्वन्यगुणस्यकृष्णेपछागेछागबुद्धभवत्येवान्यजातीयस्योपादानेजा
तेरात्मकल्प्यायास्यागेसर्वथैवभेदादक्रियांतरमेवस्यात्।कदरेतुखदिरेदृष्टेदृष्टसादृश्यात्खदिरबुद्धेरन्यगमःएतच्चजातिपक्षेयुज्यते।श्रोतस्यजातिरूपस्यात्मागा
त्द्रव्यपदार्थपक्षेतुजातेरनभिधेयायाऽयलक्षणात्वानत्यागोनास्ति।श्रोतार्थत्यागऽत्यन्यजातीयस्यापिप्रतिनिधिप्रसंगः।श्रोतस्यसंबंधस्यऽव्यपदार्थ
पक्षेपूर्वगुणऽव्ययोःसाम्यमुक्तं।इहतुसामर्थ्यादाक्षेपेप्रत्यासन्नाजातिर्नित्यत्वतऽतिपदार्थमुत्कर्षयितुविचारितं।श्रतएवयदातुजातिरितिशेषः।पूर्व
स्माद्विशेषणार्थः।तदेतदाह।व्येभिहितंयत्रह्यन्यतरत्द्रव्यतत्वधनानाहिशुक्लमानभेतेतिपिष्टपिंडीमालभ्यहतीभवति।प्रत्यासन्नतरत्वाज्जातेसद्भावी
द्रव्यशष्टोभिप्रेतो।नगुणोपसर्जनद्रव्यवाची।श्रनिर्द्धारितरूपस्यहिद्रव्यस्यजातिरात्मरूपनिर्द्धारणोपयोगिनीस्वात्मप्रदानेनारूपिताप्रदाकारताप्रा
प्तेति।तत्रतिनिधेस्त्वंतरस्याभावाच्चोदितस्यत्यागप्रसंगः।पूर्वेक्तिपक्षमन्यमतत्वेनोपसंहरति॥ ॥साम्येनान्यतराभावेविकल्पःकेश्चिदिष्यते॥श्रत
गुणोतत्त्यागःस्यान्नचेद्गोवानगुणोभवेत्॥७९॥ ॥यथाजातिर्द्रव्योपलक्षणंनिरूपाधेरर्थस्याश्रयद्वारत्वात्एवगुणोपिजातिवदाश्रयनियतोगुणोनी
लादिर्घाकाशादेस्तदभावोदितिसतिसाम्येद्रव्यवद्देद्यत्वात्तल्लक्षणऽत्रागुणमप्यभिधेयमन्यते।व्याडिदर्शनस्थितःऽव्यपदार्थिकाःतेयागुणो
पिद्रव्यद्वारेक्रियासंबंधंजातिर्द्रव्यद्वारेणार्हतीतिश्रोतसंबंधपरियोगार्थवाक्यायसमन्वयत्यागेनद्वयोरपिद्रव्यगुणयोःप्रतिनिधुपपत्तिरित्यनेनाभिप्रे
तमपिपक्षमंतरत्वेननिर्दिशति।केश्चिदितिऽव्यस्यहिप्रतिनिधिभाष्यकारप्रभृतिभिःशिष्टैर्नांगीकृतः।एवंशास्त्रंगिकंपरिसमाप्यप्रकृतमेवानुसंध
त्तुमाह॥ ॥जातेराश्रितसंख्यायाःप्रतिनिरूपलभ्यते।संख्याविशेषमुत्सृज्यकचित्सेवप्रयुज्यते॥८०॥शास्त्रांगिकेनपूर्वसूत्रस्यव्यवधानाऽकृत्स्नमर्थेतत्तु
नःस्मारितंसामान्येनाधिकंकक्षीकृतमाह॥ ॥परांगभूतसामान्यंयुज्यतेऽव्यसंख्यया।स्वार्थप्रवर्त्तमानंतुनसंख्यामवलंबते॥८१॥ ॥पूर्वेणाऽनेनव्यापार

णां विधीयमानानूद्यमानत्वेनगुणप्रधानभावमाश्रित्यगुणोपग्रहेसंख्याविवक्षतइतिप्रतिपादितं।इदानींतुवास्तवंगुणप्रधानभावमाश्रित्यगुणोसंख्या
विवक्षतइतिन्यायोक्त्वार्थतइत्याह॥ ॥यज्ञेनपशुनेत्यत्रयदर्थायांपशुश्रुतौ॥ ॥कृतार्थेकेनपशुनाप्रधानेभवतिक्रिया॥८२॥ ॥यागस्यप्राधान्यात्तत्
साधनभूतःपशुरित्येकेनयागसंपत्तौप्रधानस्यक्रियोयत्तद्गुणस्यवाक्यार्थस्यनिष्पत्तेर्गुणभेदेप्रत्यनादरात्यागभूतमत्रपशुसामान्यंद्वयंसंख्ययायुक्त
तइतिजातेरात्रितसंख्यायाअत्रत्रवृत्तिः।तथाहि।प्रधानगुणभेदेसत्यावर्त्तेतिक्रियातरमेवेतत्स्यात्।ततश्चनप्रधानानुयायिनोगुणाःस्युःश्रुयितुप्रधा
नंगुणानुयायीत्येतदनिष्टंप्रसज्येतेत्याह॥ ॥यावतासंभवोयस्यसकृत्प्रत्यवमर्शतायदि।आलभनगुणेनैवप्राधान्यस्याक्षेपोजित॥८३॥ ॥यस्येत्यधिका
रिणः।अंगप्रयुक्तत्वेचप्रधानेप्रधानत्वमेवतस्यनस्यात्।तत्रविपन्नानांगुणत्वमितिसंक्षेपोयंनयइत्यभिप्रायः।स्वार्थंप्रवर्त्तमानंतुसंख्यामवलंब
तइत्यत्रोदाहरणमाह॥ ॥संसृज्यमानतंत्रेषुग्रहेष्वत्रक्रियाश्रुतिः॥संख्याविशेषग्रहणेनैवतत्राक्रियामहे॥८४॥ ॥संसृज्यमानोग्रहार्थस्तंत्रंयत्रग्र
हेग्रहशब्दविशेषेसमासोवायंसंसृज्यमानचतत्रंचतस्मिन्ग्रहेसंस्कार्यत्वात्प्रधाने।समाम्नातक्रियायाःशब्देनप्रधानभूतायायत्रश्रुतिःग्रहसंसृष्टी
त्यत्र।तत्रस्वशब्देनप्रतिपादितस्यापिसंख्याविशेषस्यैकत्वसंख्यास्यविवक्षानभवति।तदुक्तंवार्त्तिकेनानुसारेणानेकसंख्यस्यैवतस्यात्रविवक्षित
त्वात्।नहिसमासेत्रतत्रायेनैकेनापिग्रहलक्षणेनसाधनेनतस्यसंपन्नावनेकोपादानंपशुवन्निष्फलंस्यात्।अपितुग्रहस्तत्रमितियथासंभवंतस्यसं
स्कारइतिसंख्याविशेषमुत्सृज्यात्रजातिःप्रवर्त्तते।तदेवंगुणोसंख्याविवक्षतेनतुप्रधानभूतइत्यत्रशास्त्रीयंज्ञापकमाह॥ ॥शिष्यमाणेपरेवाक्ये
यदेकग्रहणंकृतं॥शेषेविशिष्टसंख्येपिव्यक्तंद्विगुदर्शनम्॥८५॥ ॥समूहानामेकशेषइत्यत्रशिष्यतइतिशेषश्चतुर्थकर्मसाधनशेषशब्दाभ्यांण

शिष्यमाणेवर्तिष्ठमाणेःपरःप्रधानएकशेषलक्षणेनसंस्कारेणसंस्कार्यत्वाद्भवतीत्येकवचनात्तदेकसंख्यायुक्तेपिप्रतीतेःशेषशेष्यत्वेनैकश

ष्टोपादानंतत्स्वार्थंप्रवर्त्तमानंप्रधानभूतंसामान्यगतसंख्याश्रयेणानप्रवर्त्ततइत्यस्यार्थस्यज्ञापकंस्फुटं।भावसाधनेतुशेषशेष्येणक्रियायाःप्रा
धान्यंनशिष्यमाणस्येतिद्विवचनेविशेषेणमेकमेवेत्येकत्वेविवक्षितेपिद्विवचनंनिवारणार्थमेकशेष्टोर्थवानेवेतिनज्ञापकंस्यात्।एवंगुणोसंख्या
विवक्षतइतिन्याय्यंवैदिकोदाहरणंपरुषातितयाव्यवस्थाप्यप्रकृतोपयोगितादर्शयितुव्याकरणोदाहरणमत्राह॥ ॥समासप्रत्ययविधौय
थानियतिताश्रुतिः॥गुणानांपरतंत्राणांन्यायेनैवोपपद्यते॥८६॥ ॥सुप्सुपेत्यत्रसमासस्यविधिरितितस्यैवप्राधान्यंनह्यवयवानामिदमनुशा
सनंसमुदायेतेषामंतर्भूतत्वात्।स्वतंत्र्याभावात्।नचात्रावयवाःकेचनात्रवस्तुतःसंति।विशिष्टैर्थैसमासपदस्याभिन्नस्यैवप्रवृत्तेः।यथोक्तंवा
क्यकारेण।ब्राह्मणार्थोयथानास्तिकश्चिद्ब्राह्मणकंबलइत्यभिन्नस्यसमासपदस्यैवपरिकल्पितपूर्वपरावयवविभागस्यसंविकीर्षितत्वाच्चनय
व्यतिरिक्ताभ्यांहविशिष्टार्थशब्दावधारणंतेचात्रसमासपदेराजपुरुषादौसंः।समुदायेनविशिष्टस्यसंबंधस्यप्रतिपादनादवयवाभ्यांमप्रति
पादनात्।समुदायसंस्कारप्रयुक्तएवावयवानांविभक्तिलोपद्वंद्वत्वपुंवद्भावादिसंस्कारः।अवयवसंस्काराणांतरीयकत्वात्समुदायसंस्कारस्या
त्रसमासविधौयेनप्रकारेणैकसंख्यामुपादायैकत्वप्रतिपादयंतीश्रुतिःसुप्सुपेतिशिष्टेयंनियतिताश्रोत्रविषयभावमागतानैवप्रकारेणान्यथे
नोपपद्यतेयुज्यते।श्रुतमेकत्वंविवक्षतइत्यर्थः।कोसौन्यायइत्याह।गुणानांपरतंत्राणामितिप्रधानवशवर्त्तित्वात्गुणानामवयवानांयासंख्यमु
पादायार्थंप्रत्यासत्तिश्रुताःसुप्सुपेतिश्रुतिस्तत्संख्यायोगिनमेवार्थंप्रतिपादयतीत्येकैकस्यसुबंतस्यसमासः।कष्टश्रितइत्यादौभवतिनबहूना
महत्कष्टश्रितइति।द्वितीयातत्पुरुषेरश्रयात्।अनेकस्यहिसमासेतस्यानियतत्वादनवस्थानात्प्रधानभूतःसमासोनियमेनप्रतीयेतेतिविषया
तस्यानुग्रहोनकृतःस्यादितिप्रत्यवयवसमासभेदात्।गुणायत्तप्राधान्यस्यात्।नतुगुणाःप्रधानानुयायिनइत्यर्थः।दंडजटाद्योस्त्वनेकार

मितवचनसामर्थ्यादनेकपदावयवःसमासोऽभ्युपगतएवालिंगादन्यत्रसंख्याविवक्षासिद्धेः।प्रत्ययविधावप्यङ्गाधिकारात्प्रातिपदिकादित्यत्रसम्
हारब्धनिर्दिष्टायाःप्रातिपदिकलक्षणायाःप्रकृतेःसिद्धरूपायाश्चानुवादात्त्वादिविधिवाक्येधिकाराद्पूर्वस्यस्वादेरेकवाक्यतयाप्रत्ययस्यविधा
नमितिनस्याधान्यान्नदंशेप्रातिपदिकंयथाश्रुतंसंख्यागीकारः।ननुचसुप्सुपेतिविभक्तेरेकत्वस्यप्रतिपादितत्वादस्तुसंख्याविवक्षाङ्याप्प्रातिपदिकात्
तुकासावेकत्वसंख्याश्रुतायस्याविवक्षोच्यते।यदिसमाहारेकत्वात्तदयुक्तंतस्यसमुदायसंबंधित्वात्समुदायात्प्रत्ययोत्पत्तेरविवक्षितत्वात्।नत
स्येकत्वमत्रविवक्षितत्वान्नप्रतिपाद्यं।अपितुप्रत्येकमवयवानांतेषांचात्रद्वन्द्वावंतर्गतत्वाद्विवक्षाविवक्षाभ्यांप्रतियोग्येकत्वेनप्रतीयते।अपित्वनिरूक्तिसंख्या
विशेषाणिस्वरूपमात्रेणप्रातिपदिकानि।भवतेवंतर्हिअस्माकंदिक्प्रदर्शिताविवयमध्यधुनातर्हिव्याचक्ष्महेयथानिपतिताश्रुतियेनैवप्रकारेण
णानियतिता।अर्थवच्छब्दरूपंचस्वरूपमात्रेणप्रतिपादयतीतिपतिताततथाचतावतितात्पर्यमितिनद्वितीयमपेक्षते।दिक्वचनबहुवचनानांसमा
सहन्नौसंख्याविशेषानवगतेःप्रतियोग्यपेक्षामंतरेणस्वहित्वाद्यनुत्पत्तेः।अतश्चार्थात्प्रत्येकमेकत्वङ्याप्प्रातिपदिकादितिवदतोविवक्षितं।अन्ये
तुग्रहणकवाक्यादस्माद्यत्प्रातिपदिकंङ्याताद्यावताप्रातिपदिकादितितत्रश्रुतमेकत्वंविवक्षतइत्याचक्षते।अत्रतुयथानिपतिताश्रुतिरित्य
वाचकंनहिप्रातिपदिकमुपजनवमानवाक्यश्रुतिविषयंतदत्रसंख्याविवक्षायांबहुष्वोङ्याप्प्रातिपदिकेभ्यःस्वादेःप्रत्ययस्यपरत्वात्संभवाद्य
थाप्रकृत्यावर्त्तेतेप्रत्ययः।तथात्वगुणानुयायिप्रधानस्यान्नगुणास्तदनुयायिनः।ननुचस्वादीनांप्रकृतिसंबंधस्यविधीयमानत्वात्कथंतेषांप्राप्ति
न्यायएवमपिप्रकृतीनांतवतकुणत्वेसिद्धमितितत्रगुणोसंख्याविवक्षतइतिसिद्धोसमन्वयः।नचप्रकृतिरेवप्रत्ययपरतयासंज्ञिकीर्त्तिता।तयाप्रकृतिः
प्रत्ययपरिकल्पनेनपदस्येवान्वाख्येयत्वात्।तस्यैवलोकेप्रयोगात्।यद्यपिचप्रत्ययपरत्वेनसंस्कृताप्रकृतिरेवपदं।तथापितात्पर्यदशाप्रकृतेःप्रक्रि

यामावेनासत्यत्वादविवक्षत्यमितमेवसत्यमुद्दिश्यसंस्कारप्रवृत्तेःवाक्यार्थप्रधान्येत्वपूर्वस्यप्रत्ययस्यैवविधीयमानत्वात्प्राधान्यंश्रुतएवसमासप्र
त्ययविधावित्याहङ्यंचनात्रभिन्नवाक्यतयासंबंधिविधानंप्रक्रियायाप्रकृत्यनुवादेनैकवाक्यतया।स्वादीनांविधानात्सुपिङोरविशेषविधानादिति
तुसंख्याभेदाभिप्रायं।नतुप्रकृतिवाक्येनापिनैकवाक्यता।तत्रविवक्षितेतिमतंत्वनचैकवाक्यतयाविधानेप्रत्ययसंज्ञासंबंधेविलक्षणःप्रवृत्तिभेदे
नविनानशक्यतेविधातुंविधिसंबंधेहिपूर्वंततोविधानात्त्वधस्तनाकानास्वादीनांप्रत्ययसंज्ञासंबंधःसतोदिकार्थिणःकार्येणाभवितव्यमितिवाच्य
भाविनोपिनुङ्याविषयीकरणात्।भाव्यमानव्यवस्थानामेवप्रत्ययादिसंज्ञासमन्वयादित्येकवाक्यतयेवात्रप्रत्ययविधिर्ग्रंथकाराभिमतः।किमेषएवो
त्सर्गःगुणोसंख्याविवक्षतइतिनेत्याह॥ ॥गुणोपिनागीक्रियतेप्रधानांतरसिद्धये॥संख्याकर्मातिथाकर्मणाविशिष्टःप्रतीयते॥८७॥ ॥तथाकर्मेत्येवंच
तिकर्त्राश्रयविशिष्टःप्रतीयतइतिसंबंधःसहिगुणः।ईप्सिततमंकर्मतुकर्मसंज्ञाद्वारेणविधीयमानसंस्कारप्रधानंकर्मणीतिकर्तुरीप्सिततमंकर्मेत्यत्र
कर्मसंज्ञायाविधीयमानायांतस्याएवतयावासंस्क्रियमाणस्यकर्मणःप्राधान्यात्कर्तुःक्रिययेप्सिततमंमितिर्ईप्साश्रयक्रियासंबंधितयानिर्दिश्यमा
नोगुणोश्रयविशिष्टस्त्रीपात्रलिंगसंख्याभ्यामनवच्छिन्नःकर्त्रीःकर्तृणांचक्रिययेप्सिततमस्यापिकर्मसंज्ञासिध्यर्थमूयःप्रधानानुग्रहायप्रतीयते।
अवगम्यतेसमासप्रत्ययविधौतुबहुनासुबंतानांसमासेश्रव्यवस्थात्।बहुत्वस्यानियतत्वात्।कर्मसंज्ञातुबहुविषयाप्रचयमनुभवतीतिनदोषः
प्रत्ययविधिरपिबहुभ्यःप्रकृतिभ्योनास्तियत्वस्यानिर्वाहात्।यथाचसरूपवार्त्तिकउक्तं।एकविभक्तावितिचेन्नाभावाद्विभक्तेरिति।तदेवप्रधानप्र
चयेभूयाननुग्रहःकृतोभवतीतिप्रधानस्याविवक्षितसंख्यत्वेसिद्धेनगुणागतासंख्याश्रीयते।अन्यथाप्रधानसंकोचेनदुपरोधःस्यादितिप्रधा
नांतरसिद्धिःप्रयोजनमेतद्युक्तिगर्भंद्रष्टव्यमितिगुणानापारतंत्र्यादेवन्यायात्कर्तुरीप्सिततमकर्मेत्यत्रनविवक्षतेसंख्येत्युक्तायुक्तिः।अत्रैवोपोद्बलना

थमाह॥ ॥यस्यान्यस्यप्रसक्तस्यानियमार्थायुनःश्रुतिः॥नष्टनोदनार्थत्वात्संख्यातत्ववद्दृष्टा॥८७॥ ॥यस्यपुनःश्रुतिरतिसंबंधःपूर्वसामान्येना
देयादेर्केवश्रुतिःपुनःश्रुतिरित्युच्यते।यथेहकर्तुःपुनःशेषेवातुशेषस्यार्थेसपूर्वमप्रधनेविवक्ष्यतेसंख्येत्युक्ता।तदपेक्षयेहविशेषद्योतनार्थः
किमर्थमसौपुनःश्रुतिरित्याह।अन्यस्यकर्मादेःप्रसक्तस्यप्राप्नुवतोनियमार्थानिष्टन्यर्थातथाहि।ईप्सिततमस्यसंबंधिशेषत्वाद्येनेप्सिततमकर्म
तस्यादेपस्तावद्विहितंकरणादेरपीप्सिततमाप्रसंगेकर्तुरित्युच्यमानकारकांतरनिष्टानित्यत्वार्थानियमार्थमितिहोवहवोवाकन्नरोननिवारि
तास्तथापिकारकांतरनिष्टानिर्विवक्षितासिध्यत्येवेतिनिःदेशार्थेवात्रसंख्यावन्नचनेनेवन्यायेनयङिनानियतागादेयात्पुनेतिकांक्षांतरनिष्टत्ति
नात्पर्येणोच्यमानमविवक्षितसंख्यप्रसज्येत।नैषदोषःयथेप्सिततमस्यसंबंधिशेषत्वादवश्यंसाधनमात्रोदेयेसिद्धेकर्तुरितिपुनःश्रुतिर्भवति।
नैवंयङिःकरणादेर्योवश्यमावीदेवतोदेशेनहविःप्रदेयमात्रस्ययङर्थत्वात्।यङ्यमानस्यैवादेयोनकरणस्येतिकरणादेरपव्यायकत्वाभावा।
न्नपुनःश्रुतिः॥अपित्वपूर्वएवायमंगविधिःपशुरेवात्रत्यङ्यमानइतिचेत्।त्यागमात्रेपितर्हियङेरत्रयोगोदृश्यते॥अग्नौसुषुयजतइति॥अत्रापिसु
ष्ठहविष्प्राक्देपइतिचेत्।एवंतर्हिदृष्टार्थानिक्रियाणांलोकेभवेन्नामसामर्थ्यात्साधनादेयः॥अदृष्टार्थास्तुशेषत्वप्रमाणकत्वाद्यङेतेत्यतोयागःकर्तव्य।
इत्येवंप्राप्तेः।पशोरपूर्वैवोदनेयमितियथाश्रुतसंख्याविवक्षेवन्यायात्॥क्वचित्तस्मिन्यागेद्वाभ्यांप्रधनांतरसिद्धिरस्ति।नापियागांतरे।एकेनैवस
र्वस्ययागस्यसिद्धिः॥ननुचकारकांतरनिष्टानितार्थ्येणकर्तुःसामर्थ्यंसिध्यतीपथिकइत्यत्रायादानेनसामर्थ्येनेप्सिततमस्यकर्मसंज्ञाभाद्धीय
तइतिकर्मणिलकारोत्पत्तिःकथंनचायंकर्मकर्तृविषयः।कर्मस्थक्रियाणांकर्मवज्ञावस्योक्तेः॥जहातिश्चत्यागमात्रवचनःकर्तृस्थक्रियः॥ ३३
सार्थोहित्यङातिपथिकनतुगच्छतिततश्चपथिकस्यापायस्तत्फलनधातुवाच्या।किंच।पूर्वसतःकर्मणःकर्तृत्वंकर्मकर्तृत्वं।इहतुसार्थापेक्षमे

वपथिकस्यकर्मत्वंसचसार्थोपादानमितिकथंतदपेक्षंकर्मत्वमितिएतदेवचोद्यते॥अत्रोच्यते।इहकारकाणांस्वव्यापारेस्वातंत्र्यंसर्वेषामेवविद्यते॥अ
किंचित्करस्यक्रियागयोगाभावात्।तथासामान्यसंज्ञापूर्वकोविशेषसंज्ञासंभवइतिसार्थस्यङहातेस्वातंत्र्यमयादानस्यानपगतमेवसार्थोहिपथिक।
ङहदपायेसाधनभावमनुभवतिःयथाग्नेर्ज्वलतिकाष्ठानिपाकेःततश्चसामर्थ्यात्प्रतीयमानस्वातंत्र्यकर्मसंज्ञाहेतुरित्रोपपद्यतेःयथाप्रविशपिण्डीमि
तिःयद्येवंकर्मादीनामपिसंख्याव्यापारेस्वातंत्र्यमस्त्येवेतितदाश्रयापिकर्मसंज्ञास्यात्।माभैवंद्यवधातीति॥अनर्थककर्तृरितिविशेषणांनेतदस्ति।
सदपिस्वातंत्र्यंप्रधानकर्त्रन्यग्रावितमितिनकर्मसंज्ञाहेतुः॥इहतुसामर्थ्यस्यापगमात्यागेङहातेर्वर्तनादनपगमेयादानत्वन्याय्येत्यागेपिस्वातंत्र्यंन
विरुध्यतइतिभवतितदपेक्षंकर्तृत्वंनन्वेवमपिस्वातंत्र्यस्यात्रन्यग्रावाभावेध्रुवादानमुक्तंनराणीतिकर्मसंज्ञयाध्रुवादानसंज्ञायाबाधनात्कर्मरि
तृतीयेवस्यात्।तद्यथाधनुषाविध्यतीतिकरणेतृतीयानेषदोषः।नातरीपकयोःशक्नोतिशक्तसामर्थ्यभयोःप्रतीतेर्युगपद्विवक्षायांलक्ष्यलक्षकभ
भावःतथाहिधनुषःशरनिःसरणेवधिभावगमनंविनाविक्षनेसाधकतमतानोपपद्यतेइतिद्वयोर्युगपद्विवक्षायांकरणसंज्ञयापादान
संज्ञाबाधनात्तृतीया।क्रियायामपिहितृतीयस्यामवधिभावःप्रतीयतेएवेतितुल्यबलत्वात्परत्वेनव्यवस्था।सार्थेनहीयतइतितत्रैसार्थ
स्यकर्तृत्वमेवगम्यते।नापादानत्वमपायस्याप्रतीतेः।सार्थेनहियथिकोहीयतेःयावद्वासावपततोनापेततस्ततोसार्थस्यकुतस्तत्रापादान
त्वमितितदभिधानमपादानंतुपंचम्येवात्रन्याय्या।तत्रचत्यागफलस्यापायस्यप्रतीतेस्त्यागेस्वातंत्र्यमवगम्यतेएवंहिननुसार्थेनहीयतइत्यत्रा
प्यपायोगम्यतएव।तथाहि।हीयतइत्यत्रकोर्थस्त्यङ्यतइतियदिचततःसार्थादपेयात्यथिकस्तदासार्थस्यतस्यांङहातिक्रियायाकर्तृत्वमुप
पद्यतेनान्यथा।सत्यमेतत्।किंतुसार्थेनहीयतइत्युक्तेसंशयोजायते।किंसार्थेनात्मनःसकाशात्पथिकःपरित्यज्यते।किंवान्यतःसार्थोविरज्य।

तइति।अत्रवाधभावेतुसाध्यस्यपक्ष्माप्राप्तयादितस्यैवकर्तृत्वंनित्यमित्यवगम्यते।तस्मादन्यथासिद्धावाधभावप्राप्तयर्थमपादानसंज्ञैवा।
त्रविधेयानतुविप्रतिषेधः।फलभेदेसत्यतुल्यबलत्वात्।आश्रयितुशक्यः।धनुषाविध्यतीत्यत्रनृतीयायाकृतायांधनुषःशरावधिभावोऽतृतीया।
तेनानंतरीयकत्वात्साधकतमस्यत्वस्योत्पत्तिर्भिन्नफलत्वेनतुल्यफलत्वेनपरत्वादपादानमुत्तरणंबाधतइतियुक्तं।सार्थेतुविवक्षितार्थप्रतिप
पादनासामर्थ्यात्कर्तृसंज्ञानप्रवर्त्तते।यद्येवंकर्तृरितिकर्तृसंज्ञकेनेप्सिततमस्यकर्मसंज्ञायापथिकस्यतदभावइतितदवस्थएवायंनैतत्।
कर्तृग्रहणस्यस्वातंत्र्योपलक्षणार्थत्वात्।नचस्वातंत्र्यमात्रकर्तृशब्देनोच्यते।येनसकलकारकसाधारणात्वादन्यविषयव्याप्तेविषयेपिकर्मसंज्ञा
प्रसज्येत।प्रधानभूतस्वातंत्र्योपलक्षणादिभिःसामान्येनकर्तृसंज्ञकत्वात्कर्तृसंज्ञकत्वमनयेत्यत्रप्रधानभूतस्वातंत्र्यमात्रंयस्यास्तिकर्तृसंज्ञ।
कस्यचतस्योभयस्याप्येकवाक्यतयासंग्रहइतिवाक्यभेदानवतारात्सर्वमुत्थं।एवलःकर्मणिचभावेचाकर्मकेभ्यइतिक्वचिन्नाज्ञावकर्मकर्तृषु।
मान्येनविधानात्यस्मेपदात्मनेपदयोरविशेषेणभावकर्मणो।शेषात्कर्तरीतिपुनश्रुतिर्निष्टनतात्पर्यादिविवक्षितसंख्येतिप्रत्ययनियम
पक्षेनियम्यमानत्वात्प्रत्ययस्यप्राधान्यार्थनागुणत्वाद्गुणेपिसंख्यानांगीक्रियतेत्रेतिहिबहुष्वेकमर्थादिष्वात्मनेपदपरस्मैपदसिद्धिस्त्रोदाहरणा
त्वेनयोजनीया।अयमेवह्यस्यमुख्योविषयः।एवंश्रुत्येवविधावुपादानात्पुनःशेषेणनियमार्थमेवानुवादात्।तद्यथापक्केनपक्केनयजुनेत्यादाव
तिप्रसंगोनभवति।पशोरुत्पत्तिर्वाक्यकिलेदंप्रथममित्यविषयएवायमस्यश्लोकस्यैवंसरूपाणामेकःशिष्यतइत्यत्रशिष्यमाणःपरेवाक्येविरू
पनिर्देश्यत्वात्सरूपश्रुतेःश्रुतसंख्याविवक्षायाद्वयोरप्येकशेषःसिध्यति।गतमदः।उक्तमिदंसमासप्रत्ययविधेयेयानिपतिताश्रुतिः।गुणः
नापरतंत्राणान्याथेनैवोपपद्यतइति।तथाचप्रातिपदिकेभ्यएकस्याविभक्तेरभावात्।एकविभक्तौवितिचेन्नाभावाद्विभक्तेरितिप्रातिपदिकैकशेषः।

एकविभक्तानामनेकानांसरूपाणामेकशेषोभवति।अत्रतुभाष्येऽथवापुनरस्त्वेकविभक्तावेकशेषइतसएवसंघातितःतत्कथमुपपद्यतइत्युपादायसमाह॥ ॥सरूपसमु
दायात्तुविभक्तिर्यावधीयते॥एकस्तत्रार्थवान्सिद्धःसमुदायस्यवाचकः॥८॥ ॥सहविवक्षायामेकशेषवचनात्परस्परापेक्षावयवार्थोपपादितसमुदा
यार्थप्रादुर्भावात्सरूपप्रातिपदिकविषयेवयवानांसमुदायस्यचएकोवार्थवत्त्वाद्विभक्तेवप्रातिपदिकसंज्ञातत्रसमुदायात्प्रतिपदिकादेकैकविभक्तिः
ड्यापूप्रातिपदिकादित्यत्रसंख्याविवक्षायामपिननुसमुदायात्प्रातिपदिकादवयवेभ्योविभक्तेरुत्पत्तिरत्रस्यात्।तथाचसमुदायविभक्तेरंत्यावयवविभ
क्त्यावधनात्कथमेकविभक्तावित्यस्योपपत्तिः।अथसुबंतानांसरूपाणामेकशेषोनप्रातिपदिकानामितिनास्त्यवधानं।एवमपियोसावेकःसुबंतः
शिष्यतेतदीयाविभक्तिरविशिष्यतइतिसमुदायविभक्तिश्चेतिहेश्रयेयाताम्।अत्रोच्यतेसमुदायावयवसन्निधानेसमुदायकार्यमेवभवतीतिनावयवकार्यम्
समुदायेपारतंत्र्यादवयवानां।अस्तिचसमुदायकार्येणविभक्त्यारब्धेनात्रावयवानामनुग्रहःतथाहिसमुदायादुत्पद्यमानाविभक्तिरवयवार्थगतम
पिसंख्याविशेषमविभजतिस्पष्टंचावयवार्थानामेवपरस्परापेक्षितरूपाणांसमुदायार्थत्वादितिताथचेनौकेनैवप्रयत्नेनतच्चलक्षणोनावयवा
नुग्रहःकृतोभवतीतिनावयवेभ्यःपृथग्विभक्त्युत्पत्तिः।तद्यथा।यपाचेत्यत्रसमुदायेकाचएवहिवचनेनावयवेकाचामप्यनुग्रहः।विरूपसमुदायविषये
तुसहविवक्षासंभवेपिनसमुदायार्थप्रादुर्भावः।तथाचोक्तं।याभ्यांचैकमनेकार्थताभ्यामेवापरंप्रतिः।अवयवाभिधाशक्त्याप्रत्यवयवंतत्रविभक्तु
त्पत्तौद्वंद्वंसुबंतानांसिध्यति।ननुचसरूपविषयेपिपरस्परापेक्षैवावयवार्थानांसमुदायप्रादुर्भावेकांक्षानतुसरूपार्थसमवेतजातिसंभवात्समुदा
यस्यतद्वाचकत्वेभिन्नसमुदायार्थोपपत्तिःजातिपदार्थपक्षेप्रत्याख्यानादेकशेषस्याकिंचजातेरभिधेयत्वेद्विवचनबहुवचनानुपपत्तिरुक्तास्याः॥
कामंबहुवचनंनास्त्रिकंभवेत्।ननुबहुत्वव्याप्तसंख्यः।तस्माद्बहुत्वावयवभेदार्थभेदःसमुदायोयेनेतरावयवार्थाभिधायित्वात्सरूपविरूपविषयेपिसमानएवाए

वंतोऽसुबंतानां बहुवचनसामर्थ्यान्नैष विरूपसमुदायादेकवचनमुत्पद्यते। सरूपविषयेतु नाकश्चिद्व्याप्यतइतितत्रैवायंन्यायः। यदवाच्यं पदार्थेनयेप्यारब्धेयेकशेषेजातिरनभिधीयमानापिसंबंधयुत्पत्यर्थमवश्यमुपलक्षणत्वेनोपेक्षणीयेतितन्निबंधनासरूपाणांसघटनाप्रातिपदिकानांविरूपैश्चैककक्रियाणांविषयत्वेनापेक्षितसुबंतानांस्यायासघटननप्रातिपदिकावस्थायांपरस्परसंबंधइतिसुबंतानामेवबहुत्वं। वस्तुनातुनिरर्थकत्वाद्बहुत्वधनमित्यादोसमुदायस्यैवार्थवत्त्वान्नायंतत्रारभ्योन्यायः संभवतीत्यसतिप्रातिपदिकसंज्ञायाअर्थवद्ग्रहणेप्यवश्यंवैभ्योर्थेभ्योविभक्त्युत्पत्तौनलोपादिर्योद्योद्यावनयुक्तमेवाश्रयोगसमवायिनोपिचप्रातिपदिकस्यपरस्परार्काद्यर्थेपेक्षाश्रयोक्तार्काद्यर्थनाएतदुपपद्यतएवानर्हपदमपिवाक्यमपिवाश्रयोगसमवायिस्वतः किंचिदपेक्षतेश्रयोक्तधर्मिणाह्याकाङ्क्षापरपर्यायेच्छायोपेक्षुश्रेक्षुश्रद्धारोप्यतेन्यसविचप्रातिपदिकस्यापेक्षणीयतक्रियाविषयसाधनभावायरिक्तानांतद्धितीयाद्यनुपपत्तेः। पदमेवनावतिष्ठतेत्यपेक्षासिद्धौसमुदायार्थोपपत्तिः। समष्टेश्चसमासविधानात्। प्रातिपदिकार्थनामपेक्षानुमानसर्वत्रैवप्रकृतिप्रत्ययादीनामपोद्धारार्थेनार्थवत्त्वमुपगमेपरस्परमन्वयोपपत्तिः। तदेवयः समुदायार्थोपपन्नोतस्यवाचकः प्रातिपदिकसमुदायोर्थवत्प्रातिपदिकसंज्ञः सिद्धः। समासग्रहणेनतुल्यजातीयविषयत्वान्नियमस्यासुबंतसमुदायस्यवाक्यस्थेचप्रातिपदिकसंज्ञानिवार्यतइत्येकविभक्तोप्रातिपदिकेकशेषःसमर्थितःसंख्याविवक्षायामपिएवंचकृत्वाभूयान्प्रधानस्यानुग्रहःकृतोभवतीत्याह॥ ॥प्रत्ययस्यप्रधानस्यसमासस्यापिवाविधौ॥सिद्धः संख्याविवक्षायासर्वथानुग्रहोगुणो॥९०॥ ॥ज्ञापूज्ञातिपदिकादितिप्रकृत्यनुवादेनापूर्वस्यप्रत्ययस्यविधौविवक्षितायामपिसंख्यायांगुणोकेवलात्प्रातिपदिकात्समुदायाज्ज्ञोत्पत्तिस्तस्यसिद्धेतिसर्वथासर्वेणप्रकारेणप्रधानस्यप्रत्ययस्यविषयव्यापिलक्षणोनुग्रहः सिद्धः। तथासुपुत्पेतिसमासस्यापिप्रधानस्यविधौविवक्षितायामपिगुणोसंख्यायाबहुत्वेनैकग्रहणानुग्रहाबहुत्वनास

MEMORIAL Dr. BHAU DAJI

मासःकरिष्यतेबहुव्रीहौत्वनेकपदावयवेस्वरसमासांतपुंवद्भावेषुदोषोवयवतत्पुरुषाश्रयेणानवारतइतनास्यानष्टेश्चविवक्षितायांतुसंख्यायांबहुनाभ्यवस्थितत्वान्नियमेनसमासोविज्ञायतेत्युपरोधस्यकृतःस्यात्। उत्तरपदेहिगुविधानाच्चलिंगात्। सुसूक्ष्मजटकेशेनेत्यादावनेकपदोबहुव्रीहिःसिद्धः। योश्चबहुव्रीहिरुक्तेपुनरएरणसहबहुव्रीहिरित्यनेकवचनमुपसर्जनार्थमित्युक्तं। एवपूर्वंप्रातिपदिकार्थभूताजातिर्निरूप्यविभक्त्यर्थोपिसंख्याजातिरित्युक्त्वानयसंगेनविवक्षाविवक्षेविचार्येदानीतस्यामेवजातौयदधिकंविचार्यमविशिष्यतेतदेवविचारयितुमाह॥ ॥अभेदरूपंसादृश्यमात्मभूताश्चशक्तयः॥जातिरर्थइतिवक्ष्यमाणेषामप्युपवर्ण्यते॥९१॥ ॥इहमत्रशक्त्याश्रयेविज्ञानेनीयमानसंज्ञावाज्जातिरित्युच्यतेसाचव्यक्तिभ्योव्यतिरेकेणात्मानंदर्शनोदर्शयतिनतदेताएवव्यक्तयःसादृश्यादेकाकारप्रत्ययप्रसवहेतवः प्रकृत्यैवैकप्रत्ययमर्शजननेनसामर्थ्यादिष्यासाद्यसंतु। किमपरेणसामान्येनकृतंतदेतदभ्युपगच्छतिश्रभेदरूपमव्यतिरिक्तंव्यक्तीनांयत्सादृश्यमेकप्रत्ययमर्शजननेचाव्यतिरिक्तमेवशक्तिलक्षणंसामर्थ्यंतदपिजातिरितिव्यपदिश्यतेएवमन्वयिताकारज्ञानजनकहेतुव्यक्तीनांकिंचनरूपंसामान्यमितिसर्वपार्षदोन्यायःततश्चसादृश्यशक्तिरित्यपिनामांतरेणोच्यतानकदाचिदनुपपत्तिः। व्यतिरेकाव्यतिरेकविंतानुप्रवादिनांग्रहणएवेत्यभिप्रायः। अत्रवैशेषिकदर्शनाश्रयेणव्यतिरेकपक्षंजातीनांसमर्थयितुमाह॥ ॥दंडोपादित्सयादंड्यद्यपिप्रतिपद्यते॥नतस्मादेवसामर्थ्यात्सदंडीतिप्रतीयते॥९२॥ ॥तत्रानिमित्तादिहरावानितिज्ञानंप्रवर्तते॥तस्मात्सत्यपिसामर्थ्येबुद्धिरर्थांतराश्रया॥९३॥ ॥अयमत्रार्थः। यदानुगताकारेज्ञानेव्यक्तीनांहेतुत्वंनोपपद्यतइतिसामान्यंपरिकल्प्यतेसादृश्यसामर्थ्यंतुव्यक्तिरिक्तेस्तद्धर्मशून्यानुयायिनीजातिरभ्युपगंतव्या। ननुचसापिकथमवयवेननव्यक्तिंनानुयात्। नथाचगवाश्वादौसाकर्यप्रसंगः। नैतदेवं। प्रतिनियताश्रयवृत्तित्वात्सामान्यानांकिमत्रनिमित्तमितिचेत्। विशिष्टसंस्थानयोगित्वंव्यक्तीनां। अन्योन्यावयवसन्निवेशोगवामन्योन्यश्चाना

मितगोत्वाश्वत्वयोराधारनियमसिद्धेः ततएवाश्वादिशब्दाच्चत्ययात्प्रतिनियमेनानुगताकारप्रत्ययोस्तु।नच्याहसावयवसन्निवेशःप्रतिव्यक्तिभिन्नेषसामान्यस्यापिभिन्नस्याश्रयावच्छेदहेतुः।तथानुगताकारस्यापिज्ञानस्यहेतुर्भवतीत्यन्यसंसर्गिताना सामान्येनतऽक्तं।तुल्यभेदेयथाजातिःप्रत्यासत्याप्रसर्पतिःकचिन्नान्यत्रसेवास्तुशष्टज्ञाननिबंधनमिति।अत्रोच्यते।इहकार्यणाप्रतिनियतकारणजन्यत्वान्नसर्वोपिजनकःसबंधकार्येव्यापारयितुपार्यतेःतथाहिःदंडीतिप्रत्ययेदंडसंबंधेनिमित्तासतुदंडसबंधःसर्वत्रकिंनभवतीत्युक्तेदंडेदृष्टान्तस्यनिमित्तभण्यतेनचैतदत्रवक्तुशक्यतेदंडोयादानेछायाएवदंडसंबंधप्रतिनियमहेतोरस्तुदंडीतिप्रत्ययःकिमपरेणतत्रदंडसंबंधेननिमित्तेनकृत्यमिति।दंडोपादित्सादंडसबंधस्यनिमित्तासत्याच्चयिकिंनिमित्तमित्युक्तेदंडस्ययत्रकार्येविनियोगस्तत्रसामर्थ्यादिदृशनितुपादित्सानिमित्तमितिवक्तव्यंतथाचतएवेच्छानिमित्तादंडोपादित्सावानित्येवास्तुप्रत्ययः।किमत्रेच्छासमवायःस्वात्मनिमित्तमुहोव्यतइतिनैतच्छक्यतेवक्तुमिश्रतुं।अनुरूपंहिकार्यमनुरूपकारणजन्यमितीच्छासंबंधदिच्छावानितिज्ञानंदंडीति।एवंसादृश्यादेःसामान्यस्यविषयनियमनसामर्थ्यादनुगताकारज्ञानजनकत्वयुक्तं।तत्सदृशमित्यादिज्ञानादितिःतन्निमित्तव्यतिरिक्तसामान्यमवश्याश्रयणीयमितिसिद्धं।अन्यथातिप्रसंगइत्याह॥ ॥स्वभावोव्यपदेश्योवासामर्थ्यंवावतिष्ठते॥सर्वस्यातेयतस्तस्माद्व्यवहारोनकल्प्यते॥७४॥ ॥इहकार्यणाप्रतिनियतकारणानभ्युपगमोकारणाकारणादेवसिद्धावभ्युपगम्यमानायातन्नापितकारणात्तन्नापितकारणादित्यनवस्थायामापादितायासवंतिमूलकारणोवस्थातव्यं।तच्चमूलकारणंसर्वस्यवस्तुनःसर्वस्यवावादिनोतेपर्यनुयोगोवसानेनित्यस्यप्रधानादेःकारणस्यस्वभावोव्यपदेश्योयमस्यस्वभोस्माद्धेतोरित्येवमुपदेष्टुमशक्योवतिष्ठते।अतएवास्मिन्नवधौहेतुप्रश्नपरंपरानिवर्तनेयेषांचनित्यकारणंतेषांहेतुशक्तिप्रश्नपरंपरापर्यवसानेवतिष्ठते।तदपिसामर्थ्यमव्यपदेश्यमेववैलक्षण्येनेदंतदितिशब्देनव्यपदेष्टुमशक्यत्वात्।अथ ३६

वानित्यकारणपरिग्रहएवतस्यात्यंतपरोक्षत्वात्स्वभावोव्यपदेश्यः।अनेकशक्त्यात्मकत्वेतुसामर्थ्यमप्यपरोक्षत्वादेवव्यपदेश्यंएकमेववावस्तुस्वभावशब्देनव्यवहरंतीतितऽक्तिरेवप्रतिपादयति।एवमव्यपदेश्यभावेनावस्थानान्नसमादव्यपदेश्याच्छब्दाद्व्यवहारोनप्रकल्प्यते।वाक्येयथानुयातवस्तुनिबंधनोहियदिदृश्यमानस्थूलार्थक्रियायोगामानयोदनमुद्धरेतिव्यवहारःसोत्यंतहेतुवशाद्शक्तिस्वभावसामर्थ्यवानभुक्तवैवचेनदेवकृत्यात्।अव्यपदेश्यत्वाच्चस्वभावादतस्तेनव्यवहारोनोपपद्यतइत्युक्तं।व्यवहार्यंवस्तूपेक्षेतुमित्यर्थः।तदेवमभिन्नव्यवहारनिबंधनानिसामान्यान्यभ्युपगंतव्यानि।सादृश्यानुसृष्टशक्तिव्यवहारःशक्तिमत्वानुशक्तिमानितिन्यायेन।अन्यच्चसादृश्यज्ञानसामान्यज्ञानाद्भिन्नजातीयेषुगोगवयादिषुभावात्।अथनावश्यतेविवेकेनजातयतऽत्यनुगतस्यनिमित्तपरिकल्पनायांयदेवकिंचिन्निमित्तमस्यादितिकोग्रहोजातिर्धितिउच्यते।तत्रस्पर्शसमवायाद्वास्पर्शणएवसामान्यानीतिश्रमःविप्रतिपन्नंतुप्रतिकार्यकल्पत्वमुच्यतेनचज्ञाननामकार्यंजडाकुरादिसदृशं।अपितुबोधरूपमितितत्रतत्सामान्यंनबोधादिदधिपतिप्रत्ययरूपकारणं।अपित्वालंबनप्रत्ययरूपं।आलंबनंचसंवेद्यमानंततश्चेहापिसंवेद्यतएवज्ञातसंवेद्यते।तस्यस्वरूपमुपयुज्यमानमितिं।अथविकल्पस्यसामान्यनधविषयोनप्रत्यक्षस्यतऽक्तं।असतिसामान्येविकल्पोनप्रत्यक्षानसतिसत्यविषयत्वाद्विकल्पविषयत्वाच्चतस्यासत्यत्वंअसत्यविषयत्वाच्चतस्यासत्यविकल्पत्वमितीतरेतराश्रयता।किंचप्रत्यक्षनिकर्मव्यवस्थायाज्ञानस्यबोद्धृत्वंउच्यते।यतोनीलाकारमतोनीलस्यसंवेदनमितिःतदसामान्यवादिभिरप्युच्यतेःयतोभिन्नाकारमतोभिन्नस्यसंवेदनमितिकोनयोस्तुल्योविशेषःयेननीलप्रत्यक्षसामान्यमीदृशमेवाप्रत्यक्षमितिएवमस्यनकश्चिद्विशेषोदंडादिभ्यइतिनासिद्धेसादृश्यानिदर्शनैरेकार्थकारित्वाच्चाभिन्नःप्रत्ययोनास्ति।हेतुभेदात्कार्यणामपिभेदादित्येवप्रत्यवमर्शएवोदीयात्।रूपादिव्यतिरेकेणचऽवयवानभ्युपगमात्।प्रत्यर्थमपिनास्तिएकार्थसाध्याकाचिदर्थक्रियाकिंनुतार्थभेदोभवेत्।उदकाहरणा।

द्यापरूपादसमादायसाध्यमेकस्मिन्ततत्रसमुदायबुद्धिमवलंबेनैकत्वबुद्धिः।यथैवांकुरजनकत्वेयवेहितबीजादीनामिथ्यारूपसंघेकबु-
द्धित्यपिकृत्रित्संवेदनमूलत्वान्मिथ्याबुद्धेरवश्यंकाचिदभेदबुद्धिःसत्यार्थेष्वेतिअनपङ्गवनीयानप्रतिनियतकार्यसाधनानिसामा
न्यानीतिस्थितंअधुनासत्यादर्शनेनाहैतनयेनवाव्यतिरिक्तजातिसमर्थयितुमाह॥ ॥यदाभेदान्यत्यज्यबुद्धैकत्वगृह्यते॥व्यक्तात्मैवतदातत्रबु
द्धिरेकाप्रवर्तते॥९५॥ ॥इहैकरूपसमन्वयादेककारणपूर्वकंविश्वमसदनुत्पन्नेश्चकार्यकारणयोरभेदइतिसर्वंकिंचिद्भेदात्मकंवस्तुएकस्यैवानेक
धाव्यवस्थानात्।ततोभेदःसामान्यं।भेदोविशेषः।तत्रसचात्मभेदोमहासामान्यं।तस्यैवयथाभागमवछेदादवांतरसामान्यानिअवछेदकाश्चधर्मा
स्तेषांवपरिणामइतिनततोव्यतिरिच्यंते।सर्वात्मकस्यैवपरिणामोविवर्तइतिवाएवंचकृत्वाकार्यकारणयोर्धर्मधर्मिणोःसामान्यविशेषयोश्चनात्यंतम
भेदःएवमप्रतीतेनाप्यत्यंतमभेदः।तथाचप्रतीतेकेवलस्यसंविज्ञानपदाभावादागत्यभेदाभेदशब्दाभ्यांतदाभिधीयते।तदाशब्दसादृश्यमात्रादा
विवक्षितभेदाभेदरूपाध्यारोपेणापरैर्दोषैर्निर्विषयएवापाद्यते।तत्रयदाभेदःपरित्यज्यतेभेदरूपाविवक्षायांव्यक्तात्मैवव्यक्तिरूपमेववु
द्ध्याएकत्वगृह्यतेअभिन्नंप्रतीयतेतदातदेवसामान्यमेकबुद्धिविषयोनततोन्यत्किंचित्।व्यक्तात्मनोहिमूलभूतमेकत्वमात्मभेदहेतुःपरित्या
गादविरुद्धंयद्यपिचप्रकृतिरूपान्वयात्सर्वमेकमेवतत्वतःतथापिपरिणामवैचित्र्याहंकाराणामवांतरभूतानामपिसांव्यवहारिकमनेकत
मप्यवगतमितिचशब्दः।तत्रयदासमस्तभेदपरित्यागःतदासद्वस्तुमात्रपदार्थइतिचैकबुद्धिःप्रवर्तते।धर्मीतिस्कारेतुधर्ममात्रंद्रव्यमितिबु
द्धिःसजातीयगतभेदहेतुपरित्यागेविजातीयभेदापेक्षायांएथिव्यापस्तेजइत्यादिव्यवहारः।तत्रायंतिरोद्रेदायेदायासदृशाभेदायेरुणोगौ ३७
रंधोघटइत्यादिभेदइतिायथायथमुदाहार्यंतदेवदर्शनद्वयेनाभिन्नाकारायांजातेबुद्धेर्विषयमवस्थाप्यजातिपदार्थप्रत्याख्यानादेकशेषस्य।

तद्विषयेसमूहबुद्धेर्विषयमवस्थापयितुमाह॥ ॥भेदरूपैरनुस्यूतंयदेकमितिमन्यते॥समूहानुग्रहाबुद्धेरुद्भवोजायतेतदा॥९६॥ ॥तदासदृविवर्
द्धायामेकबुद्धिनिबंधनं॥बहावयवविच्छेदसमुदायोभिधीयते॥९७॥ ॥प्रतिक्रियंसमानत्वादेकोभेदसमन्वितः॥द्वेद्वेत्रित्रिभेदेनतदावत्वेनगम्यते॥
९८॥ ॥भेदरूपाएवपियदासंवेद्यंते।अभेदरूपंतत्रसमूहमवगृह्यते।परिछिन्नेतियाबुद्धिःसाप्रवर्तते।एकमेवेदमिभिन्नेष्वेकत्वस्याध्यारोपात्।ए
वमपिचैकत्वोपसर्जनेभ्योबहुभ्यएवेयंबुद्धिर्जायतेनतुजातिप्रत्ययवदेकस्मादेवअयमाशयःयद्यपिनाएववस्तुभेदाव्यक्तयोजातिरितिदर्शने
तथापिसंभवत्येकशेषविषयोभेदप्राधान्येनैकधर्मविशेषनिमित्तोभेदोपसर्जनतयातासाप्रतीतेः।अतएवद्वैद्वैकशेषयोर्वचनभेदोपपत्तिःजातिप्र
त्ययस्तुसर्वथाअभेदप्राधान्येनैवइदानींसदृशबुद्धेर्विषयमाह॥ ॥सकृत्प्रवृत्तावेकत्वमाद्यैःसदृशात्मना॥भिन्नात्मकानांव्यक्तीनांभेदोहात्रवर्तते॥
९९॥ ॥इहभेदबुद्धीनांहेतूनांतत्रभेदसामान्यबुद्धिरुक्तातेषामपिचपरिग्रहेसमूहबुद्धिरितिराशयतरामाद्यैर्विषयासादृश्यबुद्धिःस्यात्इत्याशंक्येदमु
च्यते।भिन्नात्मकानांव्यक्तीनांसकृत्प्रवृत्तौभेदापोहादनाद्यीभेदतदनुस्यूतंचैकत्वंजात्यात्मकंवाप्रतीयतेबुद्धिः।आद्यैरौतुसदृशात्मनाभेदहेतुपरि
ग्रहेणाभिन्नात्मिकाव्यक्तिस्वरूपग्रहकार्यतिरिक्तविषयतयायोहोनभेदाएवतांगृह्णातिअविज्ञातासेवबुद्धिर्भेदापोहानाम्याद्यैरेकधर्मतासदृशात्मतांप्रति
पद्यतएवाभेदावग्रहरूपत्वान्नेयंजातिबुद्धिःतस्याएकांतेनाभेदावसायरूपत्वात्।नापिसमूहबुद्धिःसकृद्देवभेदानुस्यूतस्याभेदस्यतत्रग्रह
णानाद्यस्यासमूहावग्रहेहिनामनाद्यासेवबुद्धिःसामान्यसेवगृह्णातिगोगवययोस्तुपूर्वंभेदप्रतिपद्यानंतरमवयवसन्निवेशायत्नोभेदोव
सीयतइतिसादृश्यबुद्धिस्तत्रएवंचबुद्धिभेदादेवनसादृश्यंसामान्यमित्युक्तंभवतितेनव्यक्तिव्यतिरिक्तजातिदर्शनमव्यतिरिक्तजातिदर्शनं
चविस्तरतोभिधास्यतेदानींसौगतानांसंवधिकात्यनिकजातिदर्शनमाह॥ ॥अनुप्रवृत्तेतियथाभिन्नाबुद्धिःप्रतीयते॥अर्थोव्यावृत्तरूपोपितथा

तत्वेनगृह्यते॥९७॥ ॥इहाभिन्नप्रत्ययावसेयाजातिरनुच्यतेनचाभिन्नःप्रत्ययोस्तिनहयएवैकस्यांव्यक्तौगौरितिप्रत्ययःसएवद्वितीयस्या
मपिव्यक्तौप्रत्ययएव॥प्रत्यर्थंनियतत्वाद्बुद्धीनां॥अतश्चनैवकश्चिद्विशेषोभिन्नप्रत्ययः॥केवलंभिन्नोपीतिसतीबुद्धिरनुवृत्ताव्यभिन्नाप्रतीयते॥
नचाव्यबुद्धितत्वव्यतिरेकेणान्यत्सामान्यंगोत्वादिज्ञानंबाह्यस्तिततस्यप्यभिन्नप्रत्ययस्यप्रतिबुद्धिभेदात्॥नाप्यपरसामान्यकल्पनायामनव
स्थापातात्॥नचबुद्धिरेवपरसामान्यस्यासाधारणःकश्चिद्भावोस्तीतिकिंतत्सामान्यनाम॥अतश्चानादिकालीनभेदावगाहसामर्थ्यप्रतिघात
निमित्तभ्रमवशाद्यथाबुद्धीनांभेदावसायोभिन्नानामपिवस्तुतस्तथार्थानामपिव्यक्तिलक्षणानांस्वरूपपररूपाभ्यांव्यावृत्तस्वभावानांतत्वेनभेदेनसा॥
मान्यावग्रहेणावसायोभविष्यतीतिभेदएवपरमार्थोभेदावसायोमिथ्येतिसौगताः॥किमनादिकालीनविभ्रमवशाद्देवायमुनवहिरव्यवस्थाभेदावसायस्य
किंचननिमित्तमस्तीत्याह॥ ॥सरूपाणांचसर्वेषांनभेदोपनिपातिनः॥विद्यंतेवाचकाःशब्दानापिभेदोवधार्यते॥७९॥ ॥सरूपात्मकोद्विविधोव्यवहारः॥
तत्रसमानंरूपमेषांवास्तवस्यभेदस्यानवधारणाद्वाग्दर्शिनांवस्तुनाप्रतिभासते॥नहितत्वतोवास्तवंसारूप्यमस्ति॥सौगतनयेतस्यनिराकृतत्वा
दिति॥ऽवधारणेतत्वेनयत्स्वरूपंतदेवनिर्दिश्यतइतिसादृश्यलक्षणोऽभेदावसायलक्षणाःप्रख्यात्मकोद्यव्यवहारः॥असाधारणभावरूपनिवेशिसंवि
ज्ज्ञानपदाभावोद्योत्यात्मकोयंभेदेनैवव्यवहारः॥उपारख्यायावाचकस्यशब्दस्यसांकेतिकत्वात्स्वलक्षणोऽन्यनुपपत्तेः॥शब्दाःसांकेतिकंप्राकृत्य
व्यवहारायसंस्मृताः॥तदास्वलक्षणानास्तिसंकेतस्तेनतत्रनेत्यादिनावेदितत्वात्॥यद्यपिचावधारणाभावादेववाचकाभावोपिगम्यते॥अवधारणपूर्वक
त्वाद्यवाचकांतथापियत्रापिगवादिष्वधार्यतेभेदस्तत्रापितस्यवाचकानसंतिस्वलक्षणस्यशब्दैनाभिधातुमशक्यत्वात्॥अपित्वभेदाध्यवसायिनएव ३८
यानुविधायिनएवतेतत्रापिनिदर्शयितुंभेदेनवाचकाभावउक्तः॥इत्यंचविशेष्याणामपिवचनादनुगमनाभिमानोवाचकाभावाद्वाभिन्नाशब्दत्र

दृष्टेनःनतुवाहवस्तुभूतंसामान्यंनामकश्चनात्रकमुक्तमित्युक्तंभवति॥सर्वेषामितिव्याप्तिरत्रोक्ता॥तामेवोपपादयितुमाह॥ ॥ज्ञानशब्दार्थविषयाविशेषायेव्यव
स्थिताः॥तेषांऽवधारत्वाज्ज्ञानाद्येकत्वदर्शनम्॥९७॥ ॥ज्ञानानांतावद्विषयभेदाद्भेदोन्वाख्या॥पूर्वदर्शनेगौरित्येवमभेदेनावसायादशक्यपरिछेदइत्येकत्वम
सदधारोपितंतत्रपश्यंति॥एवंशब्दानामनुनासिकतादीनांधर्मणांभेदाद्भेदाच्चभेदेव्यभेदेनावसायःसएवायंगोशब्दइति॥क्रमवतामवस्थायिनांशब्दानां
नकिंचित्सामान्यमस्ति॥अथवाभेदेनावस्थायेनसरूपाणांविशेषाणांऽवधारत्वात्॥अर्थानामपिखंडमुंडादिभेदोनादतोवादर्शनोविजातीयरूपोल्लेखनात्॥त
थाचमणिमुक्ताप्रवालादीनामभियुक्तप्रणीधनगम्योविशेषोनसर्वैर्विविच्यते॥अवदातदर्शनास्तुयथातत्वंविवेकिनएवेतिभेदवादिनयः॥जातिवादिनस्तुम
न्यंते॥ ॥ज्ञानेष्वियंयथार्थेषुतथासर्वेषुजातयः॥संसर्गदर्शनेसंतिताश्चार्थस्यप्रसाधिकाः॥९७॥ ॥अनयैवदिशानीयोयमभिन्नावसायःसर्वत्रजातिसद्भावादे
कइतिज्ञानानामपिसामान्यविशेषाःसंतुकानुपपत्तिरितिवस्तुनोभेदाभेदादिरूपमर्थांतरसंसर्गनिमित्तमन्यमानाःप्राहुः॥तएवज्ञानजातयोर्थस्यप्रसा॥
धिकाः॥बाह्यानामर्थजातीनांभेदाभेदरूपमितिनिश्चायिकाबुद्धेरन्विताभावसंसिद्धेव्यक्तीनामपिसामान्यावधारणात्॥अर्थस्यात्मीयस्यसामान्यकार्यस्या
नुवृत्त्यादेःप्रसाधिकाःयत्रयत्रचसत्यप्यवांतरविशेषेभिन्नःप्रत्ययोस्तितत्रतत्रप्रमाणसिद्धानांसामान्यविशेषाणामंगीकरणमानंत्वेपिनदोषाय॥असा
धारणसंकेताभावेचजात्युत्पलादिगंधादीनामिवसत्वमस्त्येव॥संसर्गदर्शनएवप्रकारांतरमाह॥ ॥ज्ञेयस्यमेवसामान्यंभावानामुपकारकं॥नजातुज्ञे
यवज्ज्ञानंपररूपेणरूप्यते॥९४॥ ॥यथाज्ञेयंव्यतिरिक्तसामान्यरूपेणरूप्यते॥रूपंवक्रियतेनैवज्ञानंसंविदात्मव्यतिरिक्तसामान्यरूपेणरूप्यते॥ज्ञे
यःधर्मःकिलायंयत्परेणरूपेण॥ज्ञानंतुस्वतंत्रं॥हेयमेवनभवतीति॥ज्ञेयंनिष्ठतयाहिज्ञानानांहेयस्यसामान्यस्याभेदोवसायः॥नतद्देवावसायः॥प्र
त्यर्थनियमवत्वेयुपपद्यते॥बाह्यपरवशत्वेनास्वाधीनत्वात्॥ज्ञानानांस्वतएववैलक्षण्यानुपपत्तेः॥बहिरभिन्नेननिमित्तेननत्रभाव्यंतद्यथा॥घटीघटइ

तघटाकारेबाह्यानभिन्नंतथाभेदेपतऋतसामान्यमितियुक्तंकथंपुनर्ज्ञानंज्ञेयेनभवतीतिपरस्परूपेणास्पृष्यतइत्याह॥ ॥यथाद्योतिःप्रकाशेननान्ये
नाभिप्रकाश्यते॥ज्ञानाकारस्तथान्येननज्ञानेनोपगृह्यते॥१०५॥ ॥नचान्यसमवेतस्यसामान्यस्यावधारणे॥ज्ञानशक्तिसमर्थस्यादृतस्यावस्तुनःक्वचित्॥
॥१०६॥ ॥अथोगृह्यतेज्ञानानामस्त्येवग्रहणानवायथाघटस्यस्मरणमुपलब्धेचजायते॥१०७॥ ॥यथाघटादीनांदीपःप्रकाशकःस्वप्रकाशेदीपांतरान्ना
पेक्षतेतथार्थस्यप्रकाशकंज्ञानमात्मप्रकाशायप्रकाशांतरानपेक्षमितिस्वप्रकाशकसिद्धेऽडवैलक्षण्यंहिप्रकाशकत्वमितितस्यापिप्रकाश्यत्वेऽड
तापत्तिः॥अर्थप्रकाशकालेचप्रकाशस्यार्थस्याप्रकाशेर्थसंवेदनमेवनस्यात्॥प्रकाशासमवेतत्वाभार्थसंवेदनासिद्धिःउत्तरकालंतुचेतनंक्रोपयोगिउ
त्पन्नायाचप्रकटतायामात्मसमवेतस्यतस्यतदानींज्ञानस्यासंचेतनात्मप्रकटितोर्थइत्यात्मगामिसंवेदननस्यात्॥तस्माज्ज्ञानांतरेणास्वप्रकाशकंज्ञान
नगृह्यते॥परप्रकाशत्वेप्रकाशकत्वाभावादितिचतदाकारस्यपरेणरूपेणाभावाज्ज्ञेयस्यभेदाभिन्नसामान्यमस्याभेदनिमित्तंतदशास्पृष्टाह्याकारस्य
ज्ञानांतरेणाभेदग्रहणात्॥स्वसमवेतसामान्यदर्शनत्वभेदप्रतिभासेबहिःसामान्यपरिकल्पोनिर्निबंधनएवस्यात्॥अन्यथेवाभेदप्रतिभासस्योपपत्तेः॥अ
र्थानांतुव्यतिरिक्तत्वाद्भिन्नसामान्यमुपपद्यते॥ज्ञानानांतुसामान्याकारोनव्यतिरिक्तइतिनाभिन्नउपपद्यते॥प्रत्यर्थंनियतत्वेनतेषांभेदाभेदभिन्न
स्यतस्यतथात्वोपपत्तेरितिनार्थैःसाम्यमस्ति॥बुद्ध्याकाराणामाकारसाम्यादेवचनज्ञानानामभेदाध्यवसायसिद्धेःनसंवेदनागेपिसामान्ययोगइतिसाका
रस्वप्रकाशानिःसामान्याबुद्ध्यःसिद्धाःयद्यपिचवैशेषिकाज्ञेयस्थमेवस्वसामान्यज्ञानानामुपकारकमिच्छंतोनसाकारंनापिस्वप्रकाशविज्ञानमिच्छं
तितथापितुवयंदर्शनांतरप्रक्रिययाब्रूमः॥अपितुप्रमाणोपपन्नमितीदमत्रदर्शनमुपक्षिप्तंननुचयथाघटोयमितिज्ञानेघटोभिधीयतेतथाघटज्ञा
नमेतदितिज्ञानेनघटज्ञानंकोह्यत्रविशेषःयदितुविषयसंवेदनरूपाबुद्धिर्नानुभूयतेशब्देनापितथानाभिधीयेत॥अनुभवपूर्वकत्वाद्भिधानस्य॥ ३१

नचात्मनात्मानमनुभवंतबुद्धेःस्वात्मनिव्यापारविरोधात्॥बोधरूपत्वात्स्वयमज्ञातैवार्थमवभासयंतु॥एतावानस्यबाह्यार्थशेषोस्तुतबुद्ध्यायांतुबुध्यं
तरमेवापेक्ष्यं॥ज्ञानज्ञेयसिद्धिमात्रनिष्ठत्वाच्चव्यवहारस्यप्रत्ययांतरापेक्षणात्बुद्धिमालायिनानुषज्यतइत्याह॥ ॥घटज्ञानमितिज्ञानंघटज्ञानविलक्ष
णं॥घटइत्यपियज्ज्ञानंविषयोपनिपातितत्॥१०८॥ ॥घटज्ञानमितिज्ञानंघटाद्याकारज्ञानंयथाज्ञानांतरेणपरामृश्यते॥एवमत्रानुभवोभूतइति
प्रत्ययविषयंसत्यपरामर्शज्ञानंतुघटज्ञानाद्भिन्नलक्षणंसाक्षाद्विषयेणाजनितत्वात्॥अनुकार्यप्रत्ययविषयाएवहिविषयेणाजन्यंतेनान्येज्ञानालंब
नाद्यवभासनात्॥सारूप्यबलेनचग्राह्यग्राहकभावेनवैधर्म्येणाचघटज्ञानंज्ञानांतरेप्रतिभासते॥अतोनतत्रगृह्यते॥अथोच्यते॥सरूपमेवतज्ज्ञानंघटइ
त्येवमनुसंधनादित्याह॥घटइत्यपियज्ज्ञानंविषयोपनिपातितत्॥ननुज्ञानेउपनिपततिबुद्धिमालंबतेस्वयमेवतुप्रकाशतइत्यर्थः॥अन्योप्याचक्ष
तेघटज्ञानात्॥बाह्याद्विषयात्॥घटज्ञानमित्येवज्ञानंज्ञानंभिन्नविषयाप्रतिष्ठंस्वात्मन्यवस्थितंज्ञानसंवेद्यते॥यस्माद्घटइत्येवमाकारंयद्विछिन्नग्रा
ह्यप्रसूतंतदपिविषयमनुपततिग्राह्यपरत्वंविषयाप्रकाशज्ञानासिताया॥एवंचबोधयित्वाविशेषाद्यद्विज्ञानंज्ञानमितिमतंतदपिबाह्यविषयमेवेतुल्यंभवति॥अन्येतुव्याचक्षते॥घटज्ञानमितिज्ञानंघटज्ञानंविषयोयस्यतद्घटज्ञानविलक्षणं॥एवंस्वरूपमतदाकारं
नहिसंविदाकारस्तज्ज्ञानाभिमतेप्रतिबिंबीभवतिसारूप्यवशेनग्राह्यग्राहकभावान्यथाज्ञानत्वादिदमस्यसंवेदनमितिप्रतिनियमोनस्या
त्॥घटइतितुयदेतद्बोध्यविषयज्ञानंतद्विषयोपनिपातिविषयाकारमुपादत्ते॥अथवा॥अघटज्ञानमितिज्ञानंघटज्ञानविलक्षणं॥किंतद्वैलक्ष
ण्यमित्याह॥घटइत्यपिज्ञानंविषयोपनिपातितन्निराकारमपिसविषयमनुयततिपरिछिनत्तिनिरूपयति॥एवंरूपोयमर्थइति॥घटज्ञानमि
तितुज्ञानंतज्ज्ञानस्वरूपानुपातियतोघटज्ञानगतंविषयनिरूप्यज्ञानस्वरूपंकिमपितदित्येतावद्यदिनिरूपयितुंशक्नोति॥ननुसातदीयबोधस्व

तातस्यप्रतिभासते।परसंवेदनइहपरेणाहघटज्ञानमस्मोत्पन्नमितिकयाचिद्युक्त्याज्ञानंपरिच्छिद्यते।ननुस्ववत्परस्यप्रतिभासतइततोविलक्षणंनतस्यपरिच्छेदकंउपलभात्मकत्वाद्स्वयंप्रकाशइतिस्वसंवेदनंज्ञानमुच्यते।नत्वात्मानमर्थवत्प्रकाशयतीतिनस्वात्मन्यस्तिकश्चिद्व्यापारः।ननुज्ञानस्ययोह्याकारोनव्यतिरिक्तःसचघटज्ञानमितिज्ञानेनसंवेद्यतइतिबुद्धिरेवनसंवेदितासंवेदनंभवतीत्याशंक्याह॥ ॥यतोविषयरूपेणाज्ञानरूपेणगृह्यते॥अर्थस्तूपंविविक्तंचस्वरूपेणावधार्यते॥२७॥ ॥इतिबाह्यपदार्थेज्ञातिसमुद्देशः॥ ॥निराकारवादेयथापरिहारोऽत्रलभ्यतेयतस्तत्रापिघटज्ञानमेतद्तिग्राह्यस्वभावेनज्ञानंज्ञानांतरमुपलक्ष्यतेनतद्दृष्टमात्मतत्वंस्यादवधार्यतेनचग्राह्याकारोज्ञानस्यरूपंऔपाधिकत्वात्।यथास्फटिकस्यनीलादिःनचग्राह्याकारविविक्तग्राहकरूपंज्ञानांतरेणोपलक्ष्यते।शुद्धबुद्धनुकारेणबुद्धांतरानुपपत्तेः।एवंचविषयाप्रकाशेज्ञानत्वायोगात्।ज्ञानज्ञानाभिमतविषयनिष्ठमेवानयाबोधसङ्गेनविषयएवतेनविशिष्टोव्यवस्थाप्यते।ज्ञातोयमर्थइतिनीलज्ञानमेतदित्यपिनीलनिष्ठतयाविषयप्रभवज्ञानपरामृश्यतेएवंचसंविदाकारस्यज्ञानांतरेणग्रहणात्नव्यतिरिक्तसामान्यरूपेणानिरूपणंग्राह्याकारस्यतुज्ञानांतरकारणाद्भेदेनग्रहणंज्ञेयस्याभिन्नसामान्यनिमित्तंतेनतस्यग्राह्याकारस्याभिन्नलक्षणस्यजननेभेदतयैवनुद्यतेरग्रहणादिति।नतत्रसामान्यांतरमुपयुज्यतेनापीतरेतराश्रयदोषःज्ञेयसामान्यस्याभिन्नज्ञानजनकत्वेनाभिन्नज्ञानस्यचज्ञेयताप्रतिपादकत्वेनव्यापारभेदात्।तेनेतदेवचोद्यंयथाविनैवसामान्यमभेदावसायोबुद्धीनामेवमर्थानामपिभविष्यतीतिबुद्धीनामपिसामान्यवशेनैवोक्तप्रकारेणाभेदावसायादिति।ननुयदिज्ञानरूपमर्थरूपंविविक्तनावधार्यतेस्वतोयस्यसिद्धिर्नस्यात्।सत्यंसहभाव्यनुभूयतेदेवग्राह्याकारःसहभाव्यनुभूयतेतस्यकिंतुयत्पृष्टपातिनोऽक्षानुरूपाग्रहंकारास्पदविविक्तग्राह्याकारविधमाणेतररूपाग्रहंकारास्पदतयासंवेद्यतइतिस्वतस

BRITISH LIBRARY

ऽविक्तरूपावधारणमस्तुबुद्धीनांज्ञानांतरेणाङ्गादयोगृह्यमाणाश्चायतथासंवेद्यंतइतिन्यनुभवासिद्धमेतदनपह्नवनीयमन्यत्समानंतावस्तुरेणातदेवंप्रमाणपरिशुद्धाज्ञातिःशब्देरभिधीयमानादृष्टादृष्टविषयव्यवहारसाधनसमर्थेतिज्ञातिपदार्थसिद्धिः॥ ॥इतिभूतिराजतनयहेलाराजहृतेप्रकीर्णकाशेज्ञातिसमुद्देशःप्रथमः॥ ॥श्रीवज्रभोजयति॥ ॥ज्ञातिर्वाऽव्यंवायदार्थविशुक्तंतत्रबाह्यायतनदर्शनेज्ञातिंविशेषणीभूतंपदार्थंवेनव्यवस्थास्थाप्यव्याडिदर्शनेनविशेष्यभूतंद्रव्यमपिपदार्थंव्यवस्थापयितुंयथादर्शनंतदेवपर्यायांतरैस्तद्दिशति॥ ॥आत्मावस्तुस्वभावव्यशरीरंतत्वमित्यपि॥शब्दमित्यस्यपर्यायास्तत्रनित्यमितिस्मृतम्॥२॥ ॥इहार्थक्रियायाद्रव्यमेवोपयुज्यतइतितदेवप्रवर्त्तकमर्थिनांज्ञानंशब्देनतदेवोच्यतेज्ञानमभिधीयमानातुज्ञातिरवछेदिकागुडशब्देर्माधुर्यादयइवेतिद्रव्यवादिनांदर्शनेद्रव्यंचद्विविधंव्यावहारिकंपारमार्थिकंचतत्रद्वितीयंभेदंभेदकप्रलोपेनगुणसमुद्देशेवक्ष्यतिवस्तूपलक्षणमित्यादिनाज्ञानेनचद्रव्येणाव्याडिदर्शनेसर्वेशब्दाद्रव्याभिधायिनोभवंतिशब्दव्यापारस्यपारमार्थिकंद्रव्यंनिरूप्यते।तद्यथाहि।आत्माहेतवादिभिरात्मशब्देनद्रव्यमुक्तंआत्मैवद्युपाधिभिन्नंप्रतिभासमानंद्रव्यादिनामसमर्थइतिनेहादर्शनंशब्देवक्ष्यमाणंवस्तुस्वलक्षणक्रियाकारिद्रव्यमितिश्लोकैरुक्तंस्वभावइतिसत्ताहेतवादिभिःस्वभावश्चात्मभूतासत्तेतिकृत्वातद्यथाहि।क्रमरूपोपसंहारेसत्तैवसत्वमितिस्वसंविधिभिरुपाधिरहितासत्ताभेदासत्तैवद्रव्यंप्रकृतेरेकदेशश्चेतनःपुरुषःतद्वारेणशरीरंशरीरिणोरव्यतिरेकाच्छरीरद्रव्यंप्रधानमेवेतिप्राकृतिकैःशरीरमेवद्रव्यमात्मायेषांतेःशरीरात्मभिरुच्यतेतत्वमितिचतुर्भूततत्ववादिभिश्चार्कैकंसत्वमुच्यतेएथिव्यप्तेजोवायुरितितत्वानितत्समुदायेशरीरेंद्रियविषयसंज्ञाइतिवचनात्ततदेवमेतैःपरमार्थतएकमेववस्तूच्यतेऽव्यमित्यस्येतिऽव्यनंप्रथःपदार्थस्तस्येतएवपर्यायाःएतेषामेवपारमार्थिकरूपाभिधायित्वात्नान्येघटादिशब्दाःसत्यपितदभिधेयत्वेवक्ष्यमाणानयेनात्मादिशब्दानामेवसर्वत्रघटादावप्याहृतस्यप्रयत्नत्वंतथाचमाध्यएकोयमा

कार्यादकंनामेति।अत्रात्मशब्दउदकेप्रयुज्यमानोऽन्यवचनः।आह।तद्वारेणाचान्येशब्दाऽन्येवक्ततेऽमेतुतत्प्रत्यागेनमुख्ययाऽवृत्त्येतावशेषः।सदेशब्दा
र्थसंबंधइत्यत्रऽव्ययंनित्यमाकृतिरन्याचान्याचभवतीतिवदताभाष्यकारेणनित्यऽव्यस्मृतं।संग्रहोक्तस्यतस्यार्थस्यानुवादात्स्मृतमित्याह।यद्यपिचशक्या
दिदर्शनेनित्यंनभवतिऽव्यं।तथापितन्मतस्यानभ्युपगमादोषः।केवलंयदस्माकंऽव्यंतदन्यैरभिधीयतइत्येवमत्रोपन्यासः।यद्वा।भाष्यानुसारेणास्व
रूपान्यथात्वानामनिर्विकारभेदेपिनित्यत्वविवक्षितमित्यत्रेतिसर्वत्रतत्सिद्धिः।एवंदर्शनांतरेष्वपिश्रयेणोहिष्टेष्वपिऽव्यभेदेषुस्वसिद्धांताश्रयेणस्वा
भाविकोऽव्यपदार्थव्यवस्थाकर्त्तुमाह॥ ॥सत्यवस्तुतदाकारैरसत्यैरवधार्यते।असत्योपाधिभिःशब्दैःसत्यमेवाभिधीयते॥२॥ ॥इहसर्वशब्दानामपार
मार्थिकंकर्तृत्वंसाक्षात्स्वशब्दशब्दानामनेकोपाधिविषयनिहितयदानांतऽपाधिंगानांव्यवहारेसमालरूपउपाधीनांचागमापायएवशब्दविधुरितिनि
ऊस्वरूपाणामर्थिक्रियार्थसमाशापूरणेप्रतिहतशक्तित्वान्नतावत्येवयर्थवसानमित्युपलक्षितस्वरूपष्ठपातिनःशब्दाव्यवस्थाप्यंते।अवधृतस्वरूपनिवे
शित्वाच्चशब्दानामवधारणानुसाम्येर्थेषुनियतिः।अवधृतिस्वाकारद्वारेणनिराकारस्यबुध्युपारोहायोगात्।यथाप्रत्ययंचभेदावसायस्यबाध्यमानत्वा
दनुपाध्यभिन्नमेवरूपंपरमार्थतस्तदेवब्रह्मस्वरूपसत्यंस्यादेतत्उपाधिषुशब्दानांविश्रांत्यभावेशब्दार्थोपाधित्वंतेषांनस्यात्।अवाच्यस्यतदुपाधित्वायोगा
दित्येतद्विचारयितुमाह॥ ॥अधुवेणनिमित्तेनदेवदत्तगृहंयथा॥गृहांतगृहशब्देनमुख्यमेवाभिधीयते॥३॥ ॥आदौदेवदत्तस्यगृहंयत्रासौकाकःप्रति
वसतीत्यत्रनियतस्वामिकंयद्देवदत्तगृहंतस्यकाकस्यउत्पतितेपितस्मिन्नुपलक्षणस्यकृतत्वादध्रुवत्वमनित्यत्वमितितदादरेणैवतदुपलक्षणगृ
हीतमभिधीयतेगृहसंबंधेनयथातथाप्रकृतसंबंधादसत्योपाध्युपलक्षितसत्यमुपाधिरूपानादरेणशब्दैरभिधीयतइति।अभिधीयमानस्याभिधानवि
षयनियामकत्वाऽपलक्षणत्वेसत्युपाधिदर्शनेनसमर्थितं।तथाहिकरकवत्पिंडेत्यननुबंधस्याश्रयेणसमवायित्वादध्रुवलक्षणत्वेनतद्हितस्यपु

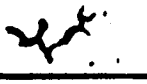

द्गलस्यव्ययरूपस्यसंज्ञासंगइत्यत्रेदंभाष्यदर्शनमुपजीव्यानुकाकोसावलक्षणोगृहऽदेनावधार्यमाणोमाभूद्गृहशब्दाभिधेयः।घटादयस्वाकाराःद
ण्डादनुपलभ्यमानत्वात्कथमिवतच्छब्देनाभिधीयेरन्।अथोपाधिरूपलक्षणभूतःसामाधिकरण्येनावच्छेदकः।तद्यथाऽत्रहरिःपशुरित्यत्रपशुःअत्र
त्रविशेषणमष्टथकशब्दवाच्यमुपरंजकंतद्यथावनेयमुदकमितिवनसंबंधेपाधीयमानरूपविशेषमुदकमभिधीयतइतिवनसंबंधेविशेषणमुप
रंजकतयाभिधेयकमापद्यतइति।तथाचोक्तंअर्थविशेषउपाधिस्तदंतवाच्यसमानशब्देयः।अनुपाधिरतोन्यःस्याद्घादिविशेषणायद्दृष्टिरिशाक्य
सदृशतरमित्यत्रनिदर्शनमाह॥ ॥सुवर्णादिद्रव्यथायुक्तंस्वैराकारैरुपाधिभिः।तत्तच्छब्दाभिधानानांगुडमेवेतिवाच्यताम्॥४॥ ॥रुचककुंडलाद्याकार
विशेषोपाधीयमानरूपभेदमपिसुवर्णमित्येवसर्वत्रोपाधिरूपंसत्यमित्यायिभिराकारविशेषैस्तत्तद्धार्थक्रियाकारणान्नतत्रैवस्तुत्वकृ
दिशब्दाःकृतपदबंधाः।किंतुतदतिरिच्यमानशरीरमर्थाद्दस्त्वभिधायकेनसमाविशंतितद्दत्वकृतिसंबंधद्वारोपाहितनाम्नात्वमपिपरतत्त्वशब्द
गोचरइत्यर्थः।अत्रैवोपाधिभिरितिहेतुनिर्देशः।साध्यसमकक्षतयाकृतः।ततश्चोपाधीनामसत्यत्वमवाच्यत्वंचसिध्यति।असत्यत्वादेवार्थक्रियाकार
णान्नदर्थेचशब्दव्यवहारादवाच्यत्वमतस्तेषामित्यर्थः।ननुरुचकादौपकृत्यन्वयोवधार्यते।एवमिहापिवस्तुलक्षायमानत्वेनसत्वात्।ज्ञानस्यवैक
ल्पिकाकारस्यानवस्थानान्निराकारशुद्धसंविन्मात्रानुगमस्यस्वसंवित्सिद्धत्वादोषः।ननुविशेषणेपरकृविशेष्याभिधानयुक्तमित्युपसर्जनी
भूतस्याभिधानेकाकृतिः।नकेवलमुपाधिष्टेवात्रापितात्पर्यंटङ्कादपदबंधेनिवार्यते।गुणत्वेनत्वभिधानमस्तु।नचतावत्येवविश्रांतिरितिऽव्यनिश
तासिद्धिः।अतएवविशेषणेपरागात्साकांक्षदोषंपरिहर्त्तुमाह॥ ॥आकारैरित्यव्यवच्छेदात्सावधिंमवरुध्यते॥यथेवचक्षुरादीनासामर्थ्यंनालिकादि
भिः॥५॥ ॥सर्वभावेषुब्रह्मणोऽव्यलक्षणस्यभेदात्।तेदभिधायित्वेशब्दानांसर्वत्रतस्यभावात्सावधिंशब्दांतराभिधीयमानार्थत्वंसाकांक्षंप्रसर्

ड्येतेत्यत्रेदमुच्यते। प्रतिनियताकारप्रत्यवभासहेतुत्वात्मत्वयप्रतिबंधादसंकरइत्यर्थः। घटाकारोपधानपुरःसरंघटशब्देनघटद्रव्यमभिमुखीक्रियते। प
टाकारोपधानेनतुघटशब्देनोपाधिरूपोपहितविवेक्तित्वमभिधानीयतेतद्यथा। नालिकामुखिरवर्त्मनिहितनयनासदवकाशावस्थितमेवार्थभागं।
पश्यंतिातथाविद्यावच्छिन्नष्टथक्शक्तिभिराकारभेदैरेववस्तूपलक्ष्यते। तथैवक्वयथाध्यवसायंशब्दनिवेशाच्छब्दैरभिधीयतइत्यर्थः। यद्याश्रावरणादि
ड्रियस्येवद्रव्यकाशशक्तिःप्रतिबध्यते। तेनविषयोविक्रियतेातथानाद्याविद्यावच्छेदकल्पितविभागानडीवानामेवसंवेदनशक्तिर्नियम्यते। येनवि
च्छिन्नार्थाभिमा-नेनभेदविषयाण्यभिधानानिप्रयुज्यंते। नतुतत्त्वमविद्याश्रावलीक्रियतइतिनातिनालिकानिदर्शनेनसूचयति। नालिकादिभि
रित्यादिग्रहणादवघानभ्रष्टतिघातमूर्त्यभिजनाद्यवरोधः। यत्रैवक्वयवधानंतदेवावधार्यते। मूर्त्यभिजनोरूपसौंदर्यातेनाप्रहतोन्यंनपश्यतिाये
नतद्व्याकारमात्रनिवेशिनःसन्निवेशादिशब्दास्तेधर्ममात्रमभिदध्युरितिनसार्वत्रिकोद्रव्यदार्थव्यवस्थाभिधीयेतेत्याशंक्याह॥ ॥तेद्व्याकारेषुयः
शब्दस्तथाभूतेषुवर्त्तते॥ातत्तत्मकत्वात्तेनापिनित्यमेवाभिधीयते॥६॥ ॥उपाधिस्वभावेष्वपिसन्निवेशाद्याकारेषुसन्निवेशादिशब्दोवर्त्तमानःपरमा
र्थतस्तत्त्वाद्व्यतिरेकाद्उपाधीनांतन्निष्कर्षेस्वरूपस्यास्वरूपत्वादात्मन्येवसत्त्वान्नदेवनित्यमुपाधिमत्त्वीनता। तद्द्रव्यमेवमप्युभिधानेनिहितंभवति
तत्त्वमात्माद्युपाधीनां। नतुकेवलस्यात्मानइतिव्यापकत्वात्सर्वएवोपाधयः। तदात्मनासन्नयेवाभिधीयते। तदाह्युपाधिमत्त्वीनता। तदोपाधेयउ॥
पाधयोनभवंतिातंतस्तुनिष्कर्षेधर्मंतिराश्रयतयास्वांतर्व्याप्युपाधित्वमेवनोपधित्वमितिभावः। यद्येवं। धर्मणामप्यवस्थांतरेधर्मिरूपत्वान्नित्यत्वे
सत्यत्वेचाकाराणामनित्यत्वाच्चवयवद्रव्यस्यतुसत्यत्वनित्यत्वेतस्यनियमस्यानुपपत्तिरित्याशंक्याह॥ ॥नतत्त्वातत्त्वयोर्भेदइतिदर्शयन्नागमः॥ ४२
ाातत्त्वमितिमन्यंतेतत्त्वमेवाविचारितम्॥७॥ ॥ाास्यायमत्रार्थः। नेहिहेतनयेसत्यासत्येहेरूपेसः। ाहेतहानिप्रसंगात्। किंतुपारमार्थिकमे

वाद्रव्यंतत्त्वंातद्ज्ञानादिसिद्धाविद्याविलसितसद्दृष्टमात्रविषयतयातथात्वमनवभासमानमितिाब्देनैकविकल्पपरिघटिताकाररूपतयाव्यवहारमनुस
रति। तथाचतदेवाकारनानात्वेन्नीयमानस्वरूपभेदंचकास्ति। नान्यत्। तद्यतिरिक्तस्यान्यस्याभावात्। तथाचयोयंप्रकाशःसाविद्या। ाप्रकाशस्तुतमोवि
द्यानचप्रकाशाभाःप्रकाशोनामकश्चित्त्वमाणसिद्धोनिरूपः। ततश्चयोयंभेदप्रकाशःसैवैकघनप्रकाशाभावः। प्रकाशविच्छेदोविद्या। तच्चविच्छेदान्वछिन्
नान्वयोविच्छेदोवधार्यतइतिविच्छिन्नःप्रकाशःसतौ। विद्यैवविच्छेदमात्रांत्वप्रकाशस्वभावंनकिंचिदविद्येति। परमार्थतस्तत्त्वंकिंचिद्यत्तत्त्वंव्यवतिष्ठते। तत्त्वमेव।
यद्याप्रतिभासभेदेनचावकाशादितिविचारितरमणीयंप्रपंचोतत्त्वमिति। व्यवह्रियतइतिब्रह्मविदः। तथाचाविचारितरमणीयंपरीक्ष्याव्यवस्थितंतत्त्वमे
वातंततीर्थिकाभेददर्शनव्यवस्थिताभेदात्मकमतत्त्वमन्यंतइतिविचारेण। विद्याविलयेब्रह्मैकनिष्ठतयादर्शनानां। तदुक्तं। सत्याविशुद्धिस्त्रोक्ताविद्येत्या
दि। एवंतेनतेनरूपेणात्रैवविकल्पितंभवतीतिसर्वशब्दानांततउपाधिमुखंतदेवविषयःसिद्धइत्याह॥ ॥विकल्पस्वरूपंभजंतेतत्त्वमेवाविकल्पितम्।
नचात्रकालभेदोस्तिकालभेदश्चगृह्यते॥८॥ ॥परमार्थतोविकल्पितंविकल्पानामविषयः। यन्नतत्त्वंदेवव्यवहारेण्यस्ति। स्वभावाद्विकल्प्यमानंविकल्पस्वरू
नानाविधभेदावभासमानादिसिद्धाविद्यावशात्सर्वमवलंबते। डीवात्मभेदेनावतिष्ठमानंतद्भूतत्वेनेतिविवक्षयादिकाशक्तिप्रविभक्तेनानात्वनिमि
त्तोवपर्ययविलंबनसहं। एवंकालकल्पितमपितत्त्वमनादिनिधनंकालाख्यंस्वांतर्यशक्तिनिवेशितप्रतिबंधप्रभवानुज्ञावशाज्जन्मादिभावविकारा विधीय
मानपौर्वापर्यंचकास्तीत्यर्थः। नन्वविद्यमानस्यतत्त्वेनप्रतिभानमयुक्तमित्याशंक्याह। ाप्रतिषेधयतीतेनोपपादयति॥ ाप्रथाविषयधर्मणांज्ञानेत्वंतमसंभवः॥तदा
त्मेवचसंसिद्धमत्यंतमहदात्मकम्॥९॥ ॥विज्ञानवादेबाह्याकारस्यानाद्यतोसत्यत्वान्नीलादितद्धर्मोऽडेोऽडेोऽडेोऽसंभवोत्यंतमितिडाडाडोनकेन
विदर्शनेनसारूप्यमित्याह। तथाचोक्तं। एकदेशेनसारूप्येसंवित्त्यासर्ववेदनं। सर्वात्मनातुसारूप्येसंवित्त्यासज्ज्ञानमज्ञानतांडेोडेति। ाथवा। संभवि

धर्मानुरक्तविज्ञानविशुद्धबोधस्वभावमप्यविद्यायांव्यवहारेवभासतइतिदृष्टांतदर्शनांतरमप्याह॥ ॥यथाविकाररूपाणांतत्वंतमसंभवः॥तदा
त्मैवचतत्त्वमत्यंतमतदात्मकम्॥१७॥ ॥सांख्यस्याविद्धतबंधनत्वात्सर्वविकारप्रथिवीडाद्यस्यमिन्त्रमनुपसृष्टमेवमहदादिरूपैःपरमार्थतः
तद्धिमहदादिविकारशक्तियुक्तंगुणसाम्यावस्थात्मकंगुणवैषम्यवशोपजायमानविकारनानात्वाद्विलक्षणमेवाऽथचव्यवहारेमहदादिरू
विकाररूपावधारणेनतदुपलभासंभवइतिसर्वदर्शनेष्वविद्यान्वयिनी॥एवमसत्याकारेप्रधानेनचतत्वप्रतिभासःसिद्धइतिसाध्यान्वयेगृही
तः॥कथपुनरेतदवगम्यतेऽआकाराऽसत्यास्ततोन्यत्सत्यमित्याह॥ ॥सत्यमाऽऽतिसंहारेयदंतेव्यवतिष्ठते॥तन्नित्यंशष्टवाच्यंतच्छष्टत्वंनविद्यते
॥१९॥ ॥तदेवहिनित्यंयस्मिंस्तत्वंनविहन्यतइतिभाष्याश्रयानुसारेणोदाहृतेऽथतथाहि॥कनकमित्येवसत्यंपुनरपरयाऽऽकृत्यायुक्तःखदिराङ्गार
सवर्णःकुंडलेभवतभइत्यनेनैवनित्यस्यब्रह्मणःसत्यतोच्यते॥दृष्टांतेनविकारापेक्षयाभिन्नस्यब्रह्मणःसत्यतोच्यते॥तथाहि॥तत्रस्तत्वकाद्याकारोयम
इतिनसुवर्णमित्येवसत्यंएवमनंतविकारग्रामायायेसवतांतेवतिष्ठमानोपाधिरूपंसत्यं॥तदेवचभवतोनित्यं॥अयेहितंतुंडाद्यादीनांव्यवहारे
नित्यत्वमुच्यते॥तथाहि॥व्यक्तरूपायेऽजातिरवतिष्ठमानागोत्वादिकातिकातत्राप्यश्वत्वाद्यायेदिभेदरूपायेऽथिवीत्येवसत्यं॥तत्राप्यश्वत्वादिभेदरूपाये
वस्त्वित्येवसत्यं॥सर्वनामप्रत्याख्यं॥तत्रापिसंविद्रूपस्यानुपायिनानवगमाद्विषयाकारविवेकेनदेवपारमार्थिकंसत्यमिति॥नेतिनेतीत्युपासीतेति
भावनयाचोद्यते॥संविद्यपश्यतीपरावाकिंछष्टब्रह्ममयीतिब्रह्मतत्वंशष्टात्पारमार्थिकंनभिद्यतइतिविवर्त्तदिशायांतुवेवर्यमात्मनोभेदः॥तत्रच
तदेवनित्यंजात्यादिरूपेणोतिशष्टवाच्यंतत्रांतरोपादानशष्टविषयविश्रांत्यावाचकत्वस्यव्यवस्थापनात्॥स्वरूपांतर्गतस्यार्थस्यवाच्यत्वाद्वाच्य ४३
वाचकयोरविभागःसिद्धइतिप्रथमकांडेनिरूपीतमत्रतएवानंतरमिहाभिधास्यति॥तस्यशष्टार्थसंबंधरूपमेकस्यदृश्यतइतियदुक्तंतदात्मैव

वचतत्त्वमत्यंतमतदात्मकमितितत्रात्यंतमतदात्मकतांतावद्व्याचष्टे॥ ॥नतदस्तिनतन्नास्तिनतदेकंनतत्पृथक्॥नसंसृष्टंविभक्तंवाविद्धतंनचनाप्य
था॥१२॥ ॥वैकारिकस्सर्वव्यवहारोतीतत्वात्पारमार्थिकेनरूपेणाविकारात्मकंतत्वंनभवति॥तथाहि॥अस्तीतिनशक्यतेव्यवहर्तुंसत्वोपाधिकस्यस्वरू
पस्यतत्स्वभावयोगात्तेनात्मनाव्यवहारानवतारात्॥नापिनास्तीत्यत्यंताभावोपाधिकस्याप्यन्यत्वात्प्रमाणेनभावात्मकस्यतत्वस्यावेदितत्वादेकस्संख्यो
पाधीयमानरूपविशेषंतत्वंभवति॥निरुपाधितत्वस्यवस्तुतोभिन्नत्वात्॥तथाचैकमित्यप्रतीतेर्नापिपृथक्॥हितविशेषंतद्भिन्नस्यासत्यत्वात्॥नापि
संसर्गोपाधिकंवातातोहितीयस्यप्रमाणेनानुपपत्तेः॥कुतोभिन्नंविभक्तंचकेनवाविसृष्टस्यात्॥परिणामनिषेधेनविवर्त्तस्युपगमान्नविद्धतं॥अनेकमा
वयामरूपतयावात्यद्भुतयाहृत्याविवर्त्तनाद्विद्धतमित्यपिनशक्यतेव्यवहर्तुमितिसर्वव्यपदेशातीतंतत्परब्रह्मात्मैवाविषयमवधार्यतइ
त्याह॥ ॥तन्नास्तिविद्यतेनतदेकंतत्पृथक्पृथक्॥संसृष्टंविभक्तंचविद्धतंतन्मदन्यथा॥१३॥ ॥भावाभावाविकारावभासऽजननशक्तितदे
वास्तिनास्तिचासत्तासत्तोपाधिकव्यवहारसद्भावतस्तन्निःसत्तासत्तंनिःसदसत्परब्रह्मव्यवहारेऽशक्यंचैकानेकव्यवहारेऽजातिव्यक्त्यात्मनातदेवव
र्त्तयतिसंख्योपाधिकमपिचाएवंसंयोगोपाधिकमपिचान्यसंसर्गितयावभासनात्॥एवंविवेकावसायःतत्रयथासमस्तविकारात्मनाऽन्य
मानमिवाकाशाद्यात्मनाकूटस्थतदेवावभासतइतितदात्मैवतत्वमित्युक्तंएवंचऽऽत्मतन्मयत्वाविरोधिनोपिव्यवहारस्तत्रैवोपलीयतइत्या
ह॥ ॥तस्यशष्टार्थसंबंधरूपमेकंहिदृश्यते॥तद्दृश्येदर्शनंदृष्टादर्शनेचप्रयोऽऽनम्॥१४॥ ॥वाच्यवाचकसंबंधानांभावतोद्वयरूपतोतत्त्वतः
रतःश्रुत्यर्थशक्तीसंसर्ज्यतेइतिविवर्त्तदिशायांश्रुत्यर्थशक्तात्मनातस्यैवविकासाद्वाच्यवाचकरूपतयाभेदवत्तासोज्ञानज्ञेयैवविधेतिब्रह्मऽ
एवप्रपंचमर्थस्माभिर्निरूपीतइतितत्रैवाध्यर्थं॥तत्रसरूपतयाचतस्यैवविवर्त्तःतथाहि॥दृश्यंतावद्भावजातंसंविद्रूपंवेद्यत्वात्॥एवंचेदम

नेकप्रकाशपरमार्थस्यप्रकाशयोगा॥ द्वैतपूर्वकाऽद्वैतसिद्धौचवक्तव्यंविचारतोदृष्टानुडीवात्मा॥ अपवादस्तावच्छेदोनयतः॥सत्वसंसारीभोक्ताब्रह्मै
वचेतनत्वात्॥ततोभेदानुपपत्तेरितित्रैवोपपादितं॥अनेनचप्रधानकर्तृकर्मस्वरूपकारकनिश्चयेनकारकांतरस्याहेयसिद्धरूपोविवर्तः प्रतिपादि
तः॥दर्शनशब्देनचप्रधानक्रियानिर्देशेनैवक्रियांतरस्याहेयेहासाधनस्वभावः क्रियाविवर्तोयुक्तः॥कारणशक्त्यवच्छिन्नाहिक्रियाविवर्तादिशक्त्यावच्छि
न्नस्यमूर्तिर्विवर्तइतिमूर्तक्रियाविवर्तस्वरूपंविश्वंप्रतिपादितं॥प्रयोजनशब्देनचसमभिव्याहृतक्रियाफलइतिनिर्देशइतिसाध्यसाधनफलस्वरूपतयाविश्वसंकल
नायामशेषविवर्तानुगुण्यं॥ब्रह्मणाःप्रतिपादितस्यैकस्यसर्वबीजस्यचेयमनेकधाभोग्यभोक्तृरूपेणभोगरूपेणचस्थितिरितिब्रह्मकांडेप्रतिपादि
तं॥तत्रैवसतत्वनिर्णयोस्माभिर्व्यधायि॥प्रत्ययात्मकत्वात्॥व्यवहारस्यनित्येशशशृंगादेरर्थसंबंधरूपंदृश्यदर्शनंचेतिभेदेनात्रनिर्देशः॥एतद्धाविद्यामयं
रूपंकथ्यते॥पारमार्थिकंतुब्रह्मणाःप्रपंचस्यस्वरूपंस्थितं॥यत्रेर्ष्यावशात्दृश्यंदर्शनंचापिकल्पितंतस्यैवार्थस्यनित्यत्वंश्रितास्तेत्यंतवैदिनइतियुक्त
मिदं॥अद्भूतसंहारेतेयदवतिष्ठतेतन्नित्यमितिं॥तत्रैतत्स्यात्॥तदनेनकिंचिदवतिष्ठते॥असदपदमेवैतद्विश्वमाविर्भवतीत्याशंक्यापिहेतुनाभिन्न
कारणपूर्वकत्वमन्वयमुखेनदृष्टांतोपक्रमंसाधयितुमाह॥ ॥विकारापगमेसत्यमृद्वर्णकुंडलेर्यथा॥विकारापगमेसत्यात्मात्मुक्तःपरःस्मृतिःपरा॥१५
॥ ॥कुंडलंस्वात्मविकारापाये हेकुंडलेसुवर्णमेकसत्यमवतिष्ठते॥यथानथाविकारापगमेष्टथिव्यादिविकारापगमेत्वयायिनीप्रकृतिरभिन्ना
सत्यवतिष्ठतइत्यभ्युपेयं॥अद्भूतसंहारेतेयदवतिष्ठतेतन्नित्यमितिश्रुतिरप्योमित्येतदक्षरमित्यादिका॥ओमेवेदंसत्यमितिश्रुतिः॥उपोद्बलमात्रंवा
रुमानं॥तथाहि॥निरूपाख्यादसतोपरात्मनोभवोनयुक्तः॥अभावस्यभावरूपत्वविरोधात्॥नहिशशशृंगात्कस्यचिदुद्भवोविद्यते॥अस्तिचविद्या
नरूपतयाऽगत्यन्वयइतिपूर्वमेवैतत्॥तथाचस्थितिः॥नाभावोविद्यतेभावोनेकभावोत्युपाख्यतामितिचिद्रूपस्यचिच्छक्तिःपरिणामिनीतिवि

कारत्वाभावान्नेदंसाख्यनयवत्परिणामदर्शनं॥अपितुविवर्तपदः॥विशेषश्चानयोर्वाक्यपदीयेस्माभिर्व्याख्यातमितिततएवावधार्य॥इहोपसंबंधस
मुद्देशेवस्थितिःकारणांतरव्युदासश्चाद्यसिद्धौअभिहितइतिसत्यर्थित्वेतनएवावगंतव्यः॥तदेवमात्मशब्दाभिधेयस्यब्रह्मणःपदार्थपरमार्थस्वरूपत्वात्॥
व्यरूपत्वमुपपाद्यसर्वशब्दवाच्यत्वंतस्यैवनिगमयितुमाह॥ ॥वाच्यासासर्वशब्दानांशब्दाश्चनटथाकृततः॥अटथत्वेचसंबंधस्तयोर्नानात्मनोरिव॥१६॥॥
तदुपाधिपरिकल्पितभेदबद्धतयाव्यवहारस्यापिविद्याभूयस्त्वेइतिनियताकारोत्थीयमानरूपभेदंब्रह्मैवसर्वविद्याविषयइत्युक्तोर्थः॥आत्माब्रह्मत
त्वमित्युक्तेपिहिशब्दाःसमवलंबितोपाधयोप्यात्मानमनुपरिवर्तंते॥निरूपाधिनोवाविषयातीतत्वाद्वाङ्मनसातीतहितत्वमित्युपदिशंति॥ब्रह्मविदस्तुय
द्धिशब्दाभेदयात्मादिशब्दाःप्रत्यासन्नाःसर्वस्यचतन्मयत्वाच्छब्दाश्चेतदात्मकाः॥यथाचिन्न शक्त्यभेदेपिचपारमार्थिकंसंसृष्टतोत्रैकयात्रायंभे
दोसत्यइतीवशब्दः॥अतएवद्विष्ठसंबंधेपपत्तिः॥ननुचेऽडालमिदंयदवधृतमुपभेदानामपिसभावनासाध्यसंभावनामनादृत्यतत्वमवसीयमानाप
रमार्थतोपदेशनमित्याशंक्यदृष्टांतेनैतत्साधयितुमाह॥ ॥आत्मापरःप्रियोद्वेष्योवक्तावाच्यप्रयोजनं॥विरुद्धानियथैकस्यस्वप्नेरूपाणिचेतसः॥१७॥
॥अडालमनितथानित्येयोवापर्यविवर्तिते॥तत्रेडालमादिरूपत्वंविरुद्धमुपलभ्यते॥१८॥ ॥स्वप्नावस्थागतःप्रपंचोडागरयाबाध्यमानत्वादसत्य
तिसर्वबाधभ्युपगमः॥तेनेवदृष्टांतेनडागरायामपिभावभेदः॥तुरीयदशायामननुद्भूतेरसत्योव्यवस्थाप्यते॥यत्किलसर्वविस्मृत्यानुगततंतदेवसत्यं
तच्चसंविन्मात्रंरूपमबाध्यमानमवस्थाभेदरत्नागमायायित्वाद्वाधितोसत्सुखदुःखादिवत्॥तथाहि॥रागादयःसुखादयश्चस्वभावत्वात्संविन्मात्ररू
पनकुर्वंति॥तथाभेदोप्यनेकाकारतुद्योपहतः॥तच्चस्वप्नेविरुद्धकारोल्लेखसार्वत्रिकीदृष्टिःप्रतिभातनियतवैकल्पिकीतिकोभिमानोव्यापारानुसारी
संसारीभोक्तासुचभावतदवेतनात्॥ब्रह्मैवचतथाचतावतिस्वातंत्र्यमित्यपीश्वरोनंतोपादानाभावात्॥नाभ्यास्यायनप्रियाप्रियरूपतयारागद्वेषा

समयेनसंसारमोहेनपरावभागानुसारीपरसंकथनादितिातथाङ्गवेदांततत्त्वानिपुणाः।प्रविभज्यात्मनात्मानंस्वेष्टाभावान्नृत्थंगवधान्।सर्वेश्वरःसर्वमयःसर्वभोक्तात्रवर्त्तते।इति।भोक्तेतिप्रत्यगात्मसिद्धिरियमुक्ता।तस्यचसर्वेश्वरत्वातब्रह्मरूपत्वेसृष्टिसामर्थ्यमुक्तं।सर्वविषयत्वाज्ज्ञानस्योपा
नविचित्रस्वभावमात्मोपज्ञानमाङ्गः।अतएवप्रविभज्यात्मनात्मानमितिकर्तृकर्मभेदाभावादेककल्पिकत्वमस्यसृष्टेःस्फुटमुक्तं।वाहोपादानमु
ज्जागरायामेश्वरीसृष्टिर्विश्वशब्दवाच्या।सर्वप्रमातृविषयिणीस्थिरत्वास्थिरत्वग्रहा।वेदनानिभिन्नस्तुभेदः।अविद्याग्रहनिरूपत्वात्पुनरस्यसत्यत्वा
मानेव।केवलंसत्यामविद्यायमोमोहश्चित्तस्यकोनिज्ञानमात्मनदृशादृत्वेवभ्रांतत्वाभिमानेयादृशं।ननुजननमरणरहितैःप्रविभक्तैकरूपस्थैर्वाप्रमे
ब्रह्मणोचिदानंदरूपेसर्वमिवजगज्जाग्रत्स्वप्नाद्यवस्थागतमूर्त्तिक्रियाविवर्त्तसंसृत्यमन्वयिचित्सामान्यमात्रंतुपरमार्थइतिसिद्धंविरुद्धमुपलभ्यतइ
तिवेदनविद्यायाविरोधमभ्युपैतिायत्तदेवह्यविद्यायाःस्वरूपंयत्तदनुपपद्यमानमप्ययमंगमनायेतिउपपन्नत्वेविधेयंस्यात्।तस्मादसत्यप्रपंचस्यक
शशृंगब्रह्मणोनादिसिद्धाग्राह्यग्राहकयुगेनस्वानुरूपमुपचारतयाङ्गत्वाद्यमातनोतीत्यविचारितरमणीयमामनंतितत्वदृशः॥ ॥इतिभूतिविडू
तनयहेलाराडङ्कतेप्रकीर्णकाण्डप्रकाशेऽव्यसमुद्देशोद्वितीयः॥२॥ ॥२७॥ ॥श्रीकृष्णोविजयतेतराम्॥ ॥समुद्देशद्वयेऽतिदृव्यदर्शनभेदेश
ष्टार्थमवस्थाप्यशब्देनार्थस्याभिधानेसंबंधेहेतुः।अन्यथासर्वेनप्रत्ययेतिातत्रसंबंधप्रतिपादयितुमाह॥ ॥ज्ञानंप्रयोक्तावाह्यार्थःस्वरूपवशभा
यते॥शब्दैरुच्चरितैस्तेषांसंबंधःसमवस्थितः॥१॥ ॥प्रयोगेणाभिज्ञानितैःशब्दैस्त्रितयमवगम्यते।आत्मीयंरूपमर्थश्चफलसाधनःप्रयोक्तुरभिप्रा
यश्चानचेतदसतिसंबंधेनियमेनघटतइतिवास्तवःसंबंधा।वसायोनशब्दार्थयोःसामयिकःसंबंधः।अभिधाननियमाद्वादेः।अतएवसमव।
स्थितइत्याह।स्वभावतयाचनिरूपितोनतुपुरुषोनिवेशितइत्यर्थः।तत्रस्वरूपमंतरंगमभिधेयमिति।तेनमुख्यंसंबंधाभिधानंनियमः।अतएवा

BHAU DAJI

न्यथाविषयाक्रमेसामर्थ्यात्स्वरूपेप्रथमंप्रतीयतेविनीयततोप्यसत्स्वरूपेक्रियाकारणीत्याभ्यामर्थस्वरूपाभ्यांशब्दस्यवाच्यवाचकसंबंधः॥
प्रयोक्राभिप्रायेणतुसहकार्यकारणभावःनचवाच्यवाचकलक्षणोलक्षणसंबंधःप्रस्तुतस्तत्रकःप्रसंगोहानस्वरूपयोःसत्यांसर्वपार्थदंपु
नरिदंतत्त्वमितिायेवाह्यस्यार्थस्यशब्दवाच्यत्वंनेछंतितन्मतेपिसंस्कारार्थंवक्राभिप्रायारूढस्यैवशब्दार्थत्वेतत्रकार्यकारणसंबंधमाहावक्रव्यापार
विषयोयोर्थोबुद्धौप्रकाशतेप्रमाणंतत्रशब्दानांसार्थकत्वनिबंधनमिति।अतएवद्विविधःपदार्थःसंबंधपदार्थोव्यवतिष्ठते।यावताकार्यकारणा
भावश्चरमाध्यासश्चयोर्वाप्रमार्थएवानेष्यमाणायथावेद्यएवसन्नामात्राविदतश्चशब्दार्थोवक्तरितथाकार्यकारणभावोपिस्वरूपसंबंधउच्यते।
एवमेववाच्यत्वमित्याह॥ ॥प्रतियनिभवत्यर्थेज्ञातेवासंशयःक्वचित्॥स्वरूपेषूपलब्धेषुव्यचारोनविद्यते॥२॥ ॥अयंगौरयमर्थइतिशब्दार्थयोरु
भेदावभासनान्नस्वरूपमभिदधद्वेदनंशब्दार्थमभिधन्नइतिनिश्चीयते।स्वरूपाविवेकेनेवपरामर्शोभिधानमुच्यते।स्वात्मव्यवहारान्नत्वेवसंबंध
व्युत्पत्तेः।तथाह्ययंगौरितिसंकेतःक्रियते।भेदेनेवघटशब्दस्यायमर्थइतिमुख्याक्रियामतिर्नव्यवहारदृशा।अत्रापिचायमितिशब्दान्नत्रयदागो
रित्युच्यते।तदायंसास्नादिमानर्थोबोद्धव्यइति।अथभेदेनेवोपमर्शसंकेतग्रहनिः।व्यवहारसंकेतः।यथावृद्धोकिंकेव्यवहारप्रतीतिस्तथासोन्या
न्यः।अभेदेनचतत्रप्रतीतिः।प्रहणोहिकिंचिन्नटस्यभेवातामनुप्रविशदेवोप्यवयमात्रदृश्यथेंद्रियंकिंचिन्नवर्तुप्रविशदेवप्रतीतिर्जनय
दव्यधिकरणाभवति।कृतइवः।यथानादिलिंगशब्दस्तुजनकमात्रेणार्थप्रतीतौसंबंधमनुभवति।अपितुतत्रार्थःशब्दमानःशब्दमुपएवावभाति
तादृशएवप्रतीतिस्वभावः।स्मृत्वाचतत्रमनःनतुवस्तुमात्रार्थेसमुपलभ्यते।दर्शनानभिज्ञोदेवानांप्रियइहशब्दोनामवाचकःसञ्चेतायोयंचि
क्रीर्षावर्णात्मव्यापारःशब्दनामाधरपर्यायोश्रूयमाणोप्युपायप्रयोगेशब्दइतिव्यवक्रियतेायतस्तत्रचप्रथममुद्भिद्यमानावस्थस्याविभागापन्न

शब्दार्थमयस्वभावस्यपरवागात्मनास्वरूपेणावस्थानात्परतस्तुप्राणप्रत्यनुप्राणितमनोभूमसमवलंबितानङ्स्वभावस्यवाच्यवाचकरूपभिन्नशा
खाद्वयावलंबिनःसमवस्थानात्।अस्याचमध्यमावस्थायांपरामर्शनिमित्तावाचकःशब्दोभिन्नचैतन्योदेकोयरूढागवस्थावत्यङ्क्यते।नेवस्वरूपवाच्य
मुखेनतत्संमितमर्थंपरामृशति।सामानाधिकरण्येनगोरयमर्थइति।तथाचसर्वेर्थोवाच्यवाचकाध्यासवानुच्यते।ननुचएवपरामर्शकिंशब्दःपूर्व
वस्थावदृष्टेनैवकरणमितीहनवात्मानतत्स्थोपारूढः।श्रवणविषयतयायोगेनात्मनाविभिन्नवाच्यवाचकतुएतयाव्यक्तिमासादयन्वाच्यंभवतीवे
तावताशब्दव्याप्तिः।ततश्चपरवाग्रूपनिष्पन्दात्मकस्यास्यतद्ध्यानुगमाच्छब्दानामनेकव्यापाररूपस्यस्वसामानाधिकरण्येनार्थरूपशब्देनैकयाहृत्यास
स्वरूपविशेषेणविशिष्टार्थाभिधानमवतिष्ठते।तद्यथाशुक्लःपटोयमितिशुक्लगुणस्मरणतयासङ्कदेवविशेष्यपटप्रत्यवमर्शः।नह्यत्रशुक्लगुणा
स्यशब्दकृपरामर्शः।एवंघटोयमितिप्रधानभूतविशेष्यानुप्रवेशेनैवघटस्वरूपपरामर्शइत्येतेनेयंशब्दनानात्मिकाप्रतीतिः।शब्दार्थयोःकचित्तु
स्वरूपएवविश्रांतिः।तद्यथा।अग्निमंतोदानमधीत्य।अग्नेर्टगित्यादौ।अत्रह्यनुकार्यस्वरूपमेवप्राधान्येनविवक्षितंस्थितं।बाह्यार्थप्रतिपिपादयिष
यातुस्वरूपपदार्थयोःसंभेदेनावभासइतिनपृथक्स्वरूपविमर्शः।अपितुसएवायंतत्सदृशोभेदभाङ्गोघस्यघटतइतिघटशब्दस्वरूपमभिधायैवंवि
षयीक्रियते।ज्ञानशब्दप्रवाहस्त्वयोहिप्रकाशनेनैवप्रकारेणपरप्रकाशयति।तथैवात्मानमपितथाचज्ञानमर्थंप्रकाशयति।प्रथयतितथैवात्मान
मपिप्रकाशयति।एवंप्रदीपोरूपमाभासयन्नात्मानमपिस्वाभासविषयभावोपगमनेनप्रकाशयति।तथाशब्दोपिवाचकोर्थमभिधीयमानतयाप्रका॰ ५६
शयन्नात्मानमप्यभिधेयैवप्रकाशयतीत्युचितं।नतुश्रोत्रेंद्रियविषयभावोपगमेनेनार्थसामानाधिकरण्यापन्नस्वरूपमर्थवत्परामर्शमानंशब्दस्याभिधा
नविषयोभिधेयं।नतुवाचकर्तयाभिधीयमानतानास्तिपरामर्शकस्यपरवागात्मनःकर्तृभूत्युपारूढस्यप्रकाशस्यवाचकत्वात्।तत्रपरामृश्यमानात्मक

वाचकावरोधात्।तथाचाहानुवाचकरूपेणप्रहृत्यास्तिवाच्येति।एवंचकृत्वासर्वघटशब्दसाधारणसामान्यरूपमर्थंपरिगृह्यनिरूपमर्थसमानाधिना
मधिकरणस्वरूपस्यवाच्यमर्थवत्।तत्सामानाधिकरण्यान्नथाप्रतीयते।सामान्यरूपएवचसंकेतोपपत्तेः।तेनैवार्थस्यसामानाधिकरण्यानथेवचव्य
वहारेश्रोत्रापतीतेः।तदनुसारेणैवप्रतिपाद्यप्रतिपादकभावार्थमेकमेकपरामर्शविस्थितोसंकेतोपपत्तेः।अतएवचस्वाभिप्रायानुसारेणश्रोत्रचक्षुज्ञा
नस्यानुमानात्स्वयंशब्दस्वरूपाध्यस्तमर्थमवबुध्यते।तथैवकार्यनुमानमुपचितमित्यभेदेनैवघटशब्दाध्यस्तप्रयोक्तृज्ञानमवसीयते।तथाचज्ञानमप्य
भ्यासेनैवशब्दःप्रतिपादयतिकर्तृगतमिति।तथापिपरमार्थदृशाध्यासएवसंबंधःलोलीभूतानिशब्दार्थज्ञानानिघटइत्येवमवगम्यंते।यथोक्तंनसो॰
स्तिप्रत्ययइत्यादि।अतएवगौरित्यत्रकःशब्दइतिप्रश्नःतद्दृङ्नास्याप्ययमर्थश्चशब्दसंभेदःसंकेतसहत्वात्।एवंचकृत्वातात्पर्याध्यासदशाध्यासएवयौ॰
ग्यतायांकार्यकारणभावेचप्रकृतःसंबंधेवतिष्ठतेऽतिसएवचमुख्यःज्ञानस्यैवचपरस्परसंज्ञाभिर्व्यवहारइतिशब्देनस्वरूपाध्यस्तज्ञानमपिप्रतिपा
द्यते।परत्रापितदपितस्याभिधेयैवप्रतिपाद्यमुपपाद्यते।घटमानयेतिनियुक्तोघटानयनेहमनेनप्रेषितइतिशब्दपूर्वकमेवप्रतिपद्यते।नह्य
वार्त्तिककारःनवाशब्दपूर्वकोह्यर्थसंप्रत्ययइति।तदेवशब्दनानात्मकेनव्यापारेणपरवागात्मनोव्यवहारेप्रहृत्यैवप्रकाशस्यतद्जीवितत्वादे॰
कशब्दानुप्रवेशाच्छब्दार्थयोःसामानाधिकरण्यादभेदेनसांख्यविषयतासिद्धा।अविभागदशायांतुपश्यंत्यभिन्नतायांवाच्यवाचकभावानु॰
द्धासान्नाध्यासचिंताकाचित्।इत्यंचशब्दैकजीवितत्वाद्व्यवहारेष्वर्थस्यतद्वियोगात्तद्विवर्त्तरूपंविश्वंसिद्धमित्यास्तामेतत्।एवंमेवप्रपंचम
र्थस्यनिरूपितत्वान्नात्रागत्वादुपेयत्वादप्रधानत्वाच्चस्वरूपंमुख्यमभिधेयं।तत्रहिसंकेतानयेहाशब्दस्यप्रहृत्तिः।तच्चज्ञात्यादिप्रकृभेदे
नत्रह्मकाण्डेनिरूपितं।अभिधानाभिधेयनिमित्तभेदाच्चभिन्नरूपमितिस्वरूपेछित्वाहतथाहि।करणसन्निवेशिवाचकस्वरूपमर्थपरे

नत्रुप्।बाह्याभेदेनसंवेद्यमानंवाच्यंसंबंधसंवेदनसमयानुभूतमभिन्नश्रुतिविषयकतयातत्पदार्थेप्रहीतानामनामितत्रयंसर्वत्राप्य
व्यभिचारि।व्यवहाराभ्यासाच्छ्रुतिसाम्याच्चनेतत्त्रितयंविवेकेनावधार्यते।श्रुत्यविशेषाच्चतत्स्वरूपमितिव्यवक्रियते।ननुसर्वार्थेवापिभेदा
त्।अप्रहीतसंकेतस्यार्थेतद्विषयेचज्ञानेसंदेहोजायते।ननुश्रुतेस्वरूपे।अथापरिज्ञानाच्चकिमयंवेदवाक्यार्थयमपिवक्तृज्ञानविषयःसंदेहो
जायतएव।प्रहीतस्यसंकेतस्याप्यक्षादिसामान्यशब्दादेवनाक्षादौसंबंधेनतुस्वरूपसिद्धइतिसंबंधःसमवस्थितः।स्वभावतएवरूढेन।
सामयिकइत्युक्तंतस्यसङ्गावेजिज्ञासमाह॥ ॥अस्यायंवाचकोवाच्यइतिषष्ठ्याप्रतीयते॥योगःशब्दार्थयोस्तत्वमप्यतोव्यपदिश्यते॥३॥ ॥अस्यार्थ
स्यायंशब्दोवाचकोऽस्यायमर्थोवाच्यइतिषष्ठ्याप्रत्ययेनप्रतीयते।अन्यथानुपपत्त्यास्येवशब्दार्थयोःस्वाभाविकोयोगइत्येवंनीयते।असंबंधानामेवघटपटादीनामे
वमन्योन्यपारतंत्र्येणव्यवहारायोगात्।अतएवचस्वाभाविकसंबंधाच्छब्दार्थयोस्तत्वंगौरयमर्थइत्यभेदेनव्यक्रियतइत्यर्थः।यदिवानषष्ठीसका
शात्तत्स्वरूपसंबंधस्योच्यते।ननुषष्ठीसंबंधस्यकार्यस्वरूपंनिवेशयितुंलक्षणमुच्यतामित्याशंक्याह।ह्यदार्थानांस्वरूपमवधार्यतदनुगामि
शब्दविवेशेनलक्षणंक्रियते।तच्चस्वेनास्यासाधारणेनधर्मेणस्वभावेनोपेक्षितस्यसंबंधस्यवाचकप्रत्यायनमभिधानषष्ठीव्यतिरिक्तनास्ति।इ
दंचस्वसमानसाधारणात्गुणाद्व्याधीनाञ्चापिस्वप्राधान्येनकदाचिच्छुक्लादिशब्देनोच्यते।तेनैवसंबंधइत्यत्रग्रहणं।नित्यपरतंत्रोविदितः
संबंधःपरोपाधिः।स्वरूपसंबंधिनोःपरस्परोन्मुख्यस्वभावोधर्ममात्रलक्षणः।ततोनिरूप्यसंबंधःस्वशब्देनस्वप्रधानःसंबंधिरूपतयाभि
धीयमानोनसाक्षात्स्वशब्दशक्यइतिसंविज्ञानयदेः।कार्यैकगम्यत्वादाह॥ ॥उपकारात्सयत्रास्तिपरस्तत्रानुगम्यते॥शक्तीनामपिसाशक्तिर्गुणा
नामप्यसोगुणाः॥४॥ ॥उपकार्योपकारकयोरुपकारकत्रभावतःसंबंधेऽसंबंधनामुपकारकभावाद्धर्मइतिनित्यपारतंत्र्यमाह।धर्ममित्वेस्वातंत्र्या

त्संबंधांतरव्यावृत्तेरनवस्थापातात्।नचशक्तेरेवसंबंधःशक्तीनामप्याधारपारतंत्र्येनियतकार्यजननेसंबंधएवनान्यामकोयतः।गुणानामपिच
द्व्याश्रयत्वावस्थापकःसंबंधएवेतिपरतंत्राणामप्युपकारकत्वात्सर्वत्रानुमीयमानस्वरूपोनित्यपरतंत्रः।ननूक्तएवसयोगसमवायलक्षणःसंबंधः
परैरितिकोतिशयस्तत्प्रतिपादनेइत्याशंक्याह॥ ॥तद्धर्मणोस्तुताच्छब्दसंयोगसमवाययोः॥तयोरप्युपकारार्थंनियतास्तदुपाधयः॥६॥ ॥पारतंत्र्यसंबं
धलक्षणमितिसंयोगसमवाययोरप्यादिशब्दत्वात्संबंधशब्दप्रवृत्तिः।तस्यसंबंधस्यैवधर्मःपारतंत्र्यलक्षणोययोस्तद्धर्मणोहितौस्वरूपमात्रेणसंबंधमु
पकुरुतःतथाचतत्संबंधस्यैवशब्दस्तयोर्गौणःसंबंधशब्दःसंयोगसमवाययोः।ननुमुख्यतस्तावेवसंबंधःतथाहितथास्वतंत्रपदार्थांतरव्यतिरेकेणयोरपिस्वग
तोपाधिविवक्षातदाऽप्यक्रियमाणत्वात्स्वातंत्र्येसतिपारतंत्र्याभावात्स्वतंत्रपदार्थवत्संबंधरूपता।अन्यानिउपकारार्थेपकारप्रयोजनानियतान्य
साधारणास्तदुपाधयइति।संबंधउपाधिर्येषांसंबंधनामैवनियामकत्वात्।इत्यचोपाधिमतौस्वतंत्रौयौयश्चोपाध्यवच्छेदेसंबंधउपयोगी।तौचसं
योगसमवायौकथमुपाधिरूपेणपरतंत्रेणसंबंधेनैकात्म्यमश्नुतामितिस्वाश्रयेसंबंधप्रतीतिहेतुत्वात्संबंधिसधर्मणोतौ।तत्रसंयोगस्तावदुपाध
यः॥ ॥कांचिदेवहिसावस्थांकार्यप्रसवसूचिका॥कस्यचित्केनचिद्द्रव्यसंयोगउपजायते॥७॥ ॥परस्परसंयोगेनावयवानामुपसर्पणं।प्रत्यायनिय
तेनावयविद्रव्यजातयइत्यसंबद्धाधिकरणंसंयोगोवयवान्यथानुपपत्त्यावसीयतेतथावैद्रव्यैकनियतत्वमनुरुणद्धिसंबंधःसंयोगस्योपा
धिरितितत्वोपकारकसंबंधेनतस्यावच्छिद्यते।यत्परतंत्रंचसंयोगस्तेनोपाधिनानुगृहीतेनावच्छिद्यतइति।पारतंत्र्यनामसंबंधसामान्यरूपमस्मान्व
यि।ननुतदेकंकुतोवितं।पारतंत्र्यस्यगुणकर्मसामान्यादावपिभावात्।अस्यचद्रव्यैकनियतत्वात्।किंचासंयोगस्यगुणत्वात्तन्नासंबंधेगुणत्वंसंयो
गत्वसंबंधश्च।ननुसंबंधस्यसर्वपदार्थोपकारकस्यतद्योगोद्रव्यगुणकर्मभ्योन्यत्वात्।वस्तुभूतकारित्वंचसंयोगस्ययोजनमतःसंबंधइतिभेदसम

वायादपसंबंधस्यभेदोनयतोपाधिनियमतसमवायस्वरूपानुवादेनाह॥ ॥नरात्मकानामुत्पत्तेोनियमः क्वचिदेवयः॥तेनेवाव्ययवर्गश्चघ्राप्रथ्यतेय
यश्चयत्कृतः॥८॥ ॥आत्मांतस्थयेनात्मातदात्वेवावधार्यते॥यतश्चैकस्यनानात्वंतत्ववाध्यवसीयते॥९॥ ॥तांशक्तिंसमवायाख्याशक्तीनामुपका
रिणं॥भेदाभेदावतिक्रांतामन्यथैवव्यवस्थिताम्॥१०॥ ॥सर्वधर्मपदार्थनामतीतःसर्वलक्षणः॥अनुगृह्णातिसंबंधइतिपूर्वेभ्यआगमः॥११॥ ॥
सत्कार्यवादेकारणात्वमेवकार्यीभवतीतिप्रतिनियतेःशष्टैस्तद्धन्यतइतितत्रैवतदुपलभोयुक्तः॥असत्कार्यनयेतुनियतेष्वेवकार्यकारणेषु
कार्यंततुष्वेवयटःकपालेष्वेवघटइत्यादिरहबुद्धिहेतुःसमवायोभ्युपगंतव्यः॥सत्यपिभेदेकार्यकारणयोस्तेनैवनियमविषयेनकारणेनैव
कार्यस्यावियोगः॥देशकालभेदात्प्राप्तेसंबंधस्यतायाःसंयोगेनसहाविशेषेविषेसमवायहेतुःतदाचसंयोगात्समवायस्यभेदः॥अतए
वचकार्यकारणयोरवयवावयविनोरैक्यधर्मिणोश्चैकांतितत्वयोर्गुणगुणिनोःपदार्थांतरत्वेतादात्म्येनैवावभासः॥यथायोगस्वगतविशेषेपि
समवायहेतुसद्भावात्तादात्म्यमितीवशष्टःतेनैवाव्ययवर्गइतिवृक्षस्यैवेदंफलकथनमितिनयोनसूक्तं॥अथायवर्गादेवास्यान्यस्यात्मनाव
भासः॥अतएवावयवादीनांविप्रतिरेकः॥अवयवावयविनोरैक्यधर्मिणोश्चैकत्वात्॥केचिदिच्छंतिनानात्वमितिसमवायव्यामोहादपियरमार्थतोनव्य
वतिष्ठते॥अनेनचायुतसिद्धिःसमवायस्योपाधिरुक्तः॥एवमयुतसिद्धानामिहप्रत्ययहेतुःसमवायोनान्येषामित्ययनियमःसंबंधेनसमवाय
स्यावेद्यते॥यत्रैवहिपारतंत्र्यमस्यतत्रैवहिबुद्धिभेदमपिचप्रकल्पयति॥द्रव्यगुणकर्मसामान्येषुशक्तयोपिसाधारणापारतंत्र्येणतेननियम्य
ते॥समवायिष्वेवसमवायस्यापिभेदस्तेभ्योनावधार्यते॥समूर्छितरूपत्वेनावभासात्॥इहप्रत्ययकार्यविशात्वनुमीयते॥सतत्वतःसंबंधिव्यतिरेकै
णत्वेवपरप्रसिद्ध्येनेतिसमवायमन्यतामितिशक्तिमितिशक्तिमत्वमस्यविधत्ते॥अनुग्राहकत्वेनपदानामसतेस्तुल्यकक्षतयानिर्देशानुपपत्तिरि

त्यर्थः॥शक्तत्वादेवचभेदाभेदावतिक्रांतत्वात्तत्तान्यत्वान्नामनिर्वाच्यादिशक्तयःयथोक्तशक्तीनांवस्तुरूपत्वेतत्तान्यत्वविचारणा॥युज्यतेकल्पितानांतु
युक्तद्रव्यवियुक्तानांतथाहिसमवायिसमूर्छितत्वेनावभासानाननतोभिन्नानामप्यभिन्नाश्रयसमवायसंभावितं॥कार्यस्येहप्रत्ययलक्षणस्यड
ननादिति॥तत्तान्यत्वाभ्यांसैनिर्वाच्यता॥अतश्चान्यथैवपदार्थवैलक्षण्येयेनयमवस्थिता॥यदिचैहप्रत्ययकार्यस्याभेदात्स्वतोभिन्नात्सैवतुसम
वायिप्रकल्पितभेदान्नाभिन्नानीत्येवमेकापिसतीसंबंधेनानात्वात्कल्पितभेदेत्यन्यथाव्यवस्थिता॥साधनादिशक्तीनांचायमाश्रयोवस्थापितोपकारिणी॥
तदेवममूतायामपिसमवायाख्यांशक्तिंसर्वपदार्थस्वाधीनत्वलक्षणधर्ममतिक्रांतोनित्यपारतंत्र्यलक्षणोतएवोपकारापेक्षंसर्ववस्तुलक्षणंहि॥
पकमस्यानसमवायस्यप्रतिनियतसंबंधिरूपमेवित्येवरूपसंबंधेनुगृह्णातिनियमयति॥पारतंत्र्यएवायुतसिद्धेर्व्यवस्थापयति॥पारतंत्र्यसामा
न्यात्स्वव्यपदेशंचनिवेशयतीत्यागमहाःसंबंधलक्षणंपारतंत्र्यमाहुः॥एवविधकार्यकारीसंबंधोनापदार्थविलक्षणइत्यागमेनदृष्टयति॥एवंच
कृत्वासंयोगसमवायावेवनेहसंबंधोयद्यन्येषादर्शनमित्याह॥ ॥पदार्थीकृतएवान्यैःसर्वत्राभ्युपगम्यते॥संबंधस्तेनशष्टार्थःप्रविभक्तुंनशक्यते॥१२॥
षट्पदार्थवादिभिर्वैशेषिकैर्गुणपदार्थेसंयोगःप्रहिमः॥समवायस्तुस्वतंत्रपदार्थइत्युक्तनयेनपारतंत्र्याच्छक्तिरूपोपिपदार्थःकृतइवदूरसमा
रोपात्संबंधः॥नचेदृशष्टस्यायमर्थइतिनियमेनप्रविभागेशष्टार्थयोःसोभ्युपगंतुंयायतइतितत्रतिरिक्तयोरस्तिसंबंधइत्यव्याप्तिपदार्थसंग्रहेवै
शेषिकाणां॥तथाहि॥ ॥समवायात्त्वत्राक्षरःस्वाच्चजातिःप्रतीयते॥एकार्थसमवायानुगुणास्वाक्षरएवये॥१३॥ ॥वाचकागमनादयःशष्टास्वा
र्थमाकाशस्यंतत्रसमवायायप्रतिपादयंति॥स्वसमवेताजातिंस्वरूपलक्षणासर्वेशष्टाःसमवायसंबंधत्रत्यायंयंति॥तस्याःशष्टव्यक्तिषुस
मवायाच्चेत्यपिशष्टशष्टलत्रसमवायात्त्रत्याययंति॥येत्वाकाशस्यगुणामहत्वादयःतानेकार्थसमवायशष्टाःप्रत्याययंति॥महत्वादिशष्टाना

मसाधारणानांमहत्वादिविशेषगुणानांचाकाशेएकत्रसमवायात्।एवंशब्दव्यक्तिलक्षणागडुतकडुतमाणतहर्षतादयोगगनस्याक्षरगुणाः
तदभिधायकाश्चपिगर्डितादयःशब्दास्तदेकार्थसमवायादपितथा॥ ॥द्रव्यत्वसत्तासंयोगत्वान्याधारोपबंधना॥तत्रदेशविभागाच्चगुणाद्विनाद्रव्य
श्रये॥१४॥ ॥द्रव्यत्वमपरसामान्यंसत्ताचसामान्यमेकार्थसमवायाद्विशब्दव्यत्वादिशब्दैःप्रत्याय्यते।सत्ताद्रव्यत्वेहिद्रव्यत्वादिशब्दःयश्चस्तब्धाधराकाका
शस्तत्रान्यत्रचपृथिव्यादौवर्त्ततइतिस्वान्याधराभ्यांमुपबुध्यते।स्वात्मनिनियम्यते।तथाचस्वान्याधारवर्त्तिनीस्वाश्रयपरिसमाप्तत्वात्सामान्यानां॥
माश्रयसमवायेप्येकैकत्रसमवायि।विरोधात्।तथाचाकाशेनपदार्थतिरोणायेप्रदेशाश्चत्रयःस्वसंयोगविभागात्।हित्वदृष्टकादयश्चतेपिसंयो
गादिशब्दैरेकार्थसमवायादेवप्रत्याय्यंते।हित्वात्संयोगादीनामाकाशविशेषसमवायात्।तथाच॥ ॥केचित्स्वाश्रयसंयुक्ताःकेचिन्नसमवायिनः॥
संयुक्तसमवेतेषुसमवेतास्तथापरे॥१५॥ ॥स्वशब्दानामाश्रयआकाशः।तेनसंयुक्तारथघटादयोरथघटादिशब्दैःसमवेतसंयोगात्प्रत्याय्यंते।घटादिस
मवेतास्तुरूपादयोगुणाउत्क्षेपणादयश्चकर्मविशेषाःस्वाश्रयसंयुक्तसमवायाद्रूपादिशब्दैःप्रत्याय्यंते।पटादिसमवेतरूपादिसमवेतास्तुरू
पत्वादयोरूपत्वादिशब्दैःस्वाश्रयसंयुक्तसमवेतसमवायादभिधीयंतेतथा॥ ॥स्वाश्रयेणतुसंयुक्तैःसंयुक्तविभुगम्यते॥समवायस्यसंबंधेना
परस्तत्रविद्यते॥१६॥ ॥दिक्कालात्मनांविभूनामाकाशेनसहप्राप्तिपूर्विकायाःप्राप्तेरसंभवात्।साक्षात्संबंधभावात्।दिक्कालादिशब्दैःस्वाश्रयसं
युक्तसंयोगान्तेप्रतिपाद्यंते।आकाशेनहिसंयुक्तापृथिव्यादयः।तैःसंयुक्तादिक्कालात्मानः॥एवंपूर्वनिसारेणविभुद्रव्यसमवेतागुणास्तत्तत्समवे
ताश्चसामान्यविशेषाः।स्वशब्दैःस्वाश्रयसंयुक्तसंयुक्तसमवायात्स्वाश्रयसंयुक्तसमवेतत्वाभिधीयंतइत्यवसीयते।इतिदृष्टश्रुतोक्तः।तदेवंद्रव्यगु ४७
णकर्मणांसामान्यानांचप्रतीतौहेतुरुक्तः।विशेषस्यापिपरमाणुगतसमवेतस्यस्वाश्रयसंयुक्तसमवायादेरुक्तप्रतीतिरुक्ता।एवमत्रयथायोगंविभ

ङनेपिसमवायशब्दस्यस्वार्थस्यप्रतिपादनेनकश्चित्संबंधस्यात्।समवायस्याद्रव्यत्वात्केनचित्संयोगाभावात्स्वरूपवत्त्वाभावाच्च।स्यादे
तत्।समवायशब्दआकाशेनसमवेतोघटादयश्चाकाशेनसंयुक्तास्तेषुचसमवायस्थितिरितिस्वाश्रयसंयुक्तसमवायात्सशब्देनाभिधानेआकाशसमवेत
स्यत्वेकार्थसमवायाद्दिक्कालात्मसमवेतस्यस्वाश्रयसंयुक्तसंबंधस्यनाभिधास्यतीतिनेतद्युक्तं।समवायानराभावात्समवायस्यघटादिवदुक्तकल्पनानयुज्य
तेतथाहि॥ ॥संबंधस्याविशिष्टत्वान्नचात्रनियमोभवेत्॥तस्माच्छब्दार्थयोर्नैवंसंबंधःपरिकल्प्यते॥१७॥ ॥यदायमर्थोविशिष्टस्यसंबंधस्याभावादितिनदो
तस्यसंबंधस्याविशिष्टत्वात्सर्वशब्दःसमर्थःप्रत्याययेत्।यदातुसंबंधविशिष्टत्वानुल्यत्वादन्येनसाधारणत्वादित्यर्थः।तदेयंव्याख्या।आकाशशब्देनसमवा
यात्स्वाश्रयाभिधानेघटादयोपिशब्दागगनाभिधायिनःस्युःआकाशसमवायस्याविशेषात्।एवंसमवेतद्रव्यत्वाभिधानेशब्दस्यगुणत्वंसत्ताचप्रतिपाद्यंस
स्यात्।घटादिशब्दैश्चस्वाश्रयसंयोगाविशेषात्पटादयोपिप्रत्याय्येरन्नित्यव्याप्तिव्याप्तिभ्यांव्यवस्थाशब्दार्थसंबंधेविशीर्यते।यतस्तस्मात्संयोगसमवा
यिस्वरूपतयानानत्रसंबंधपदार्थपरिकल्पनंन्याय्यं।प्रौढवादितयावैशेषिकदर्शनेनसमर्थयितुमेतदाह॥ ॥अदृष्टदत्तिलाभेनयथासंयोगआत्मनः
॥क्वचित्त्वस्वामियोगाख्योभेदोनत्वापिसक्रमः॥१८॥ ॥व्यापकस्यात्मनःसर्वैर्द्रव्यैःसंयोगस्याविशेषेपिधर्माधर्मवशाच्छरीरादावेवस्वस्वामिभावलक्षणः
संबंधोयथा।एवमिहाप्यविशिष्टेस्वाश्रयसमवायेस्वाश्रयसंयोगेदृष्टवशादेवप्रतिनियतःशब्दार्थोव्यवस्थास्यतइत्यव्यतेरभावः।अदृष्टस्यधर्माधर्मल
क्षणस्यात्मगुणस्यदृष्टनिःफलदानंप्रतिव्यापारः।तस्यलाभोदेशकालादिसहकारिवशात्प्राप्तिः।क्वचोपपरिहारोहेयत्वादस्यपक्षस्याभिहितभोगस्यसु
खदुःखसाधनभूतस्ययुक्तंकर्माहिन्नत्वंनतुसर्वस्यतथाभावोयुक्तः।अथशब्देनार्थप्रत्ययनियमेसतितस्यभोग्यत्वमित्येतदपिकमाहिन्नमेवेत्युच्यते।तदास
र्वस्यङ्गतःतथाभावात्तदृष्टहेतुप्रत्याख्यानंसर्वमायातं।अथायमत्राशयः।यथासंयोगेसमानेपिनसर्वस्वमात्मनः।नापिसर्वेषामात्मनाप्रत्यगात्मता।द

ष्टनियमान्नथासंबंधभेदेपिनसर्वसर्ववाच्यंप्रयोगदर्शनाभ्यासऽसंस्कारपारतन्त्र्यादितततदासर्वएवप्रतिनियतविषयः।प्रयोगदर्शनाभ्यासात्संकेतादवसीयमानस्वरूपःसंस्कारोयोग्यतारूपःसंबंधोस्तुकिमनेननिबंधनेनसंयोगसमवायलक्षणेन।नातरियेणाऽनित्यसमवायस्यत्ववाच्यतामेवाभ्युपेति॥ ॥प्राप्तिंतुसमवायाख्यावाच्यधर्मप्रतिक्षिपंती॥प्रयोक्ताप्रतिपत्तावानशेषेरनुगछति॥२७॥ ॥शष्टप्रतिपाद्यानांवाच्यानांगवादीनामप्यनाधर्मसंसर्गिरूपाहुरितत्वंसंज्ञिनिरूपाधीनांशष्टविषयत्वायोगात्समवायस्तुनिरूपाधिरहितगुणसामान्यादिहकश्चिदुपाधिः।परैरपिक्रियतइतिवाच्यधर्मप्रतिक्रांतः।तथेदंतदितिप्रत्यवमर्शयोग्यत्ववाच्यधर्मप्रतिक्रांतमित्यपरतंत्रश्चासौसमवायशष्टादपिनावधार्यते।प्रयोक्तृप्रतिपत्तृस्थामिति।ततस्वरूपसन्निवेशिचज्ञानपदंकिंच।नास्तीत्यवाच्यएवाभावतोयंसंबंधिरूपतयानतुस्वतंत्रः।समवायशष्टादवगम्यते।तथाचधर्मितयाप्रतीतेर्धर्मिविरोधसहत्वादस्त्येवस्वाश्रयसंयोगः।तदभिधानेचसमवायशष्टस्यसबधइतिनकश्चिद्दोषः।व्यर्थतिरेसमऽतोवचयोगदर्शनात्।समवायशष्टोनामासाधारणसंविज्ञानपदमस्यदर्शनंलोकिकंकिंतर्हिवैशेषिकसमवायएवरूढवाच्यार्थप्रयोक्तावविवक्षितत्वाद्योग्यशष्टयुक्तेसमवायस्यतुपारतंत्र्यात्मनोवाच्यत्वाभावात्प्रयोक्तुर्योग्यशष्टादाहरेव्यापारभावात्प्रतिपत्त्यापिनकश्चनकश्चिदितुभयोरुपादानंतत्रावाच्येसमवायस्योक्तेनेयायिकीवाकछलमुद्भावयति॥ ॥अवाच्यमितियद्वाच्यंतदवाच्यतयायदा॥वाच्यमित्यवसीयेतवाच्यमेवतदाभवेत्॥२०॥ ॥अवाच्यमित्यनेशब्दशष्टेनयद्वाच्यंवक्तुमभिप्रेतंतद्यदैवावाचशतयाअवाच्यशष्टेनवाच्यव्यवहर्तव्यमितिप्रतीयेतेतदैववाच्यंभवति।प्रतियादनकालएववाच्यतामुपेतीत्यर्थः।तथाचवाच्यमित्युक्तेअवाच्यशष्टस्येववाच्यत्वमित्यवाच्यत्वंविरुध्यते॥ ॥अथाप्यवाच्यमित्येवनतद्वाच्यप्रतीयते॥विवक्षितस्ययावस्थासैवनाधवसीयते॥२१॥ ॥अवाच्यशष्टस्याथवाच्यत्वेतिपिपादयिषितंशष्टानभिधेयत्वंसमवायस्यनगम्यते।तस्यवाच्यएवतथाविशेषइत्यर्थः।अथपारतन्त्र्यात्मनासर्ववाच्योनसर्वथेत्याशंक्याह॥ ॥अथान्यथासर्वथावाचयस्यावाच्यत्वमुच्यते॥तत्रानेनैवसावस्थातेःशष्टैःप्रतिषिध्यते॥२२॥ ॥पारतंत्र्यात्मनानवाच्यइत्यपिप्रकारप्रतिषेधःप्रकारवतएवशप्रतिषेधःकृतोभवतिनहितेनान्येनसर्वेणावाप्रकारेणावाच्यमितिप्रकारलक्षणस्यामात्रस्यावस्थालक्षणस्यतैःशष्टैःप्रतिषेधः।धर्म्यप्रतिषेधेतदाश्रितधर्मप्रतिषेधस्यानुपपत्तेः।तस्योद्दिशष्टप्रतिषेधेपिप्रतिषिद्धमेववाच्योत्वसमवायस्येतिकथमवाच्यशष्टस्यायंवाच्यःस्यादिशब्दोद्यमेवान्यथान्येत्यादिनानिषेधेपिनसेवावास्थानिषेधुशक्या।यावदवस्थानाननिषिध्यतइतिनातरीयकोस्यनिषेधः।शष्टविषयतायाप्रत्यवमर्शमंतरेणाकारविशेषःप्रतिषेधुनशक्यतइतिशष्टविषयत्वेनतस्यवाच्यत्वोपपत्तेरशष्टवाच्यत्वेनविरोधइतिपूर्वेव्याचक्षतेऽस्यवक्तुरभिप्रेतादर्थादर्थांतराध्यारोपेणावाकछलस्योत्तरंवक्तुमेतत्सदृशनिदर्शनमाह॥ ॥नहिसंशयस्वरूपेयंशेषत्वेनव्यवस्थिते॥अन्यदासेस्वरूपस्यसंशयोन्यःप्रवर्तते॥२३॥ ॥समानधर्मोपलभात्विशेषानवधारणात्विशेषस्मृतेश्चार्थेसंशयितेस्थाणुवापुरुषोवेति।यदीदंसंशयज्ञानंजायते।तत्रसंशयस्त्वेज्ञानेसंशयितेर्थेस्वविषयेशेषत्वेनतद्विषयव्यवस्थापनांगत्वेनस्थितंततऽपरितदेवान्यत्संशयज्ञानमित्यद्यते।अस्यार्थपारतंत्र्यस्यापरित्यक्तपारतंत्र्यस्वरूपस्यस्वविषयविज्ञानंप्रतिविषयभावोपगमनविरोधात्।यदिहिस्वविषयस्यसंशयरूपस्यज्ञानस्येदंविषयभावमुपेयात्।तदास्वरूपेणावसंदिग्धत्वादलब्धप्रतिष्ठेतस्मिन्वाहास्वविमर्शस्वभावेसंशयात्मनिस्वरूपेनावतिष्ठेत।तथाचबाह्यस्यार्थस्यज्ञेयमानत्वंपरिक्षिप्यते।युगपद्विषयिविषयभावस्यानुपपत्तेः।तेनैवचार्थप्रतीतेःसंशयेनविषयवत्स्वरूपस्यापिसंशयमानतायोगोव्यापारस्यैकत्वात्।तदेवयथासंशयमात्मस्वरूपंवर्जयन्विषयंसंदेहयति।तथाऽवाच्यशष्टआत्मानंवर्जयन्विषयीकृतंवाचयतीतिसाधर्म्यसंशयस्वरूपेर्थसंशयाभिधानेज्ञानवस्तुनिवेत्यर्थः।शेषत्वेनव्यवस्थितिस्त्वर्थवस्तुविषयऽदाहरणांतरमप्याह॥ ॥यदाचनिर्णयज्ञानेनिर्णयत्वेननिर्णयः॥प्रक्रम्यतेतदाज्ञानंस्वधर्मेणावतिष्ठते॥२४॥ ॥विशेषावधारणरूपेनिर्णीतेयमानार्थस्यविषयेनिर्णय

D.a BHAU DAJI

तज्ज्ञानेनदेवार्थपरिच्छेदव्याहतेत्वपरस्वगतेर्निरर्थकोनप्रवर्त्तते।ज्ञानस्यह्यर्थपारतंत्र्यंस्वधर्मः।ततःसान्निध्यस्वरूपविचारेस्वधर्मा
स्वातंत्र्येणविषयभावोपपत्तेः।अतएवज्ञानांतराग्राह्यंतन्नभवतीतिघटज्ञानमितिप्रागेवप्रतिपादितमिति।ज्ञानांतरविषयत्वेपिविषयत्वत्यागात्स्वध
र्महानिः।तदेवमन्यत्रव्याहतस्यतदैवस्वविषयव्यापाराभावाद्यथाज्ञानस्यज्ञेयत्वंनास्ति।एकस्यासंविन्नोतथावाचकत्वस्यवाच्यत्वंनानित्यवाच्यशष्ट
प्रतिपादनात्मनोनावस्थानात्मैववाच्यतामर्थस्यनिषेधति।स्वात्मनिक्रियाविरोधात्।नचशष्टांतरतदानीतद्वाच्यतानिषेधकमस्तीत्यवाचकशष्टस्याभि
धेयविषयभावमात्रोपगछत्येवार्थः।तथाहिशष्टांतरस्यसमवायशष्टस्यसमवायस्वरूपेणानवाच्यतइत्येतदुक्तंविविक्तंवक्ष्यतएवतद्यथा॥ ॥सर्वंमि
थ्याब्रवीमीतिनेदानींविवक्ष्यते॥तस्यमिथ्याभिधानेहिप्रक्रांताथोनिगम्यते॥२५॥ ॥स्ववाक्यानांमिथ्यार्थतांप्रतियादनायसर्वंमहंमिथ्याब्रवीमीत्युक्तेस्या
पिवाक्यार्थत्वान्मिथ्यार्थतासंजनीयात्।एवंहिप्रक्रांतंविविक्तंस्ववाक्यांतराणांमिथ्यात्वंप्रतीनप्रतियेत।अथसत्यपिमिथ्यार्थत्वेप्रतिपादकत्वमस्यवा
क्यांतराणामपितथैवस्यादितितेषांमिथ्यार्थत्वप्रतिपादनंप्रक्रांतफलमित्यपरोत्रार्थः।अत्रैवयुक्तिमाह॥ ॥नचवाचकरूपेणाप्रहृत्तस्यास्तिवाच्यता॥
प्रतिपाद्यनतत्रयेनोऽन्यत्प्रतिपाद्यते॥२६॥ ॥कारणसन्निवेशेनतवैवाभिधेयताविरुद्धा।अन्यत्रप्रतिपादनेहृत्तस्यतदेवप्रत्युदाहृत्यस्वात्मनिव्यापा
राभावात्।वस्तुस्वभावोयंयत्कर्तृयुक्तनतत्कर्मशक्तेरधिकरणंतदेवभवति।स्वातंत्र्यव्यापारतंत्र्यव्यापारैरेकत्रैकदाविरोधइत्यर्थः।प्रतिपाद्यंनतत्रेत्यादि।
नासर्वदर्शनसाध्यमंतेनिगमितत्वात्।यत्प्रतिपादकंनतत्रप्रतिवाक्यंयथासंशयज्ञाननिश्चयज्ञानंवाप्रतिपादकंचाभिधानमतोनेतत्प्रतिपाद्यमितिप्र
योगः।ननुमाभूद्वाचकवाच्यविरोधादात्मकर्तृकवाक्यसामान्यानुप्रवेशत्वस्यमिथ्यात्मनाकेनवार्यतइत्याशंक्यैतद्दर्शनांतरेणोपपादयति॥ ॥असाधि ५१
काप्रतिहैतिज्ञेयमेवाभिधीयते॥तथातथास्यधर्मीपिनैवकश्चित्प्रतीयते॥२७॥ ॥व्यापारस्याध्यनिर्देशःप्रतिज्ञासाधनांगनभवतीत्युक्तनियमेनैषमेवसोगतस्यश

तज्ज्ञात्वाविशेषान्नथाभवतीत्यनर्थकत्वेववाहताथासिद्धेः।अथत्वेनदृष्टप्रतिज्ञांतराणांतन्नथा।एवंसर्वंमिथ्याब्रवीमीतिस्यवाक्यस्ययथार्थ
ताप्रतिपादनेयोव्यापारोभिधाभावेप्रयोगप्रवेकव्यादेवात्मशष्टवाच्यशष्टेऽन्यमुपसंहरति॥ ॥व्यापारस्याविषयोयस्मान्नव्यापारोस्तिकश्चन॥विरोधम
नवस्थावातस्मात्सर्वत्रनाश्रयेत्॥२८॥ ॥अवाच्यशष्टस्यस्वार्थप्रतिपादनेयोव्यापारोभिधालक्षणः।तस्यान्योव्यापारःस्वविषयस्यदानीमेवनास्ति।येनै
केनव्यापारेणशष्टांतरेणाभिधेयतांनिषेधतरेणापरेणात्मनोप्यभिधेयतामित्यवाच्यशष्टस्याप्यसावर्थोनवाच्यःस्यादितिविविक्तं।शष्टांतराणामप्यव
वाच्यत्वेनप्रतीयेतेतिविरोधःस्यादितिनिमित्तव्यापारांतराभ्युपगमेचानवस्थास्यात्।तथाहियद्यवाच्यस्यापिविषयभावनिषेधायव्यापारांतरसंभ
वेनदातस्यापिव्यापारस्यस्वविषयेप्रवृत्तिनिषेधायव्यापारांतरंतरतदेवेत्यनवस्थाप्रतिपत्तिःस्यादित्यर्थः।व्यापारांतराभावान्नैषदोषप्रसंगः।सर्वत्रेति
नकेवलंवाच्यतायामेव।अपितुसंबंधेपि।संबंधस्यसंबंधिभ्यांसहान्यसंबंधस्याभावेतयोःसंबंधिनोःशष्टार्थयोःसंबंधोमाभूदितिसंबंधांतरकल्पनेना
नवस्थेत्येषानवस्थानाश्रयितव्या।संबंधस्यस्वयंसंबंधरूपत्वात्।अन्यस्योपपत्तेश्चानस्यायोगादित्यर्थः।अथवासर्वत्रेतिसर्वंमिथ्याब्रवीमीत्यसाधक
प्रतिज्ञेत्यादावित्यर्थः।तदेवंपरप्रसिद्धसंयोगसमवायलक्षणसंबंधत्रयेणशष्टार्थत्रिभागेतिव्याप्तिरदृष्टक्रमवशात्परिहृता।अव्याप्तिरपिसाक्षा
त्समवायस्यावाच्यत्वेकल्पितेनरूपेणसंबंधितयावाच्यत्वेनास्त्येवातटस्थस्यसमवायशष्टेनाभिमुखीकृत्यतस्यसमवायस्यावाच्यत्वेविरोधाभावा
दिति।यौटिवादितयाशास्त्रांतरसिद्धसंबंधत्रयेणापिशास्त्रार्थोशष्टार्थनिर्णयोव्यवस्थापितः।इदानींस्वनिकायसिद्धसंबंधमुपपादयितुमाह॥ ॥इंद्रि
याणांस्वविषयेष्वनादियोग्यतावयथा॥अनादिरर्थैःशष्टानांसंबंधोयोग्यतातथा॥२९॥ ॥समवायादिनिमित्तापेक्षयैवोच्चरितमात्राच्छष्टार्थप्रत्ययोत्प
त्तेरकृत्रिमाचाशक्तिरवसीयते।अर्थमात्रेणाहिशष्टस्यापियोगःप्रवृत्तेःसंकेताश्रयेणप्रतिपद्यंते।तथाचयोग्यतास्वाभाविकीसिद्धासंकेतस्तुतामेवद्योतय

यात्।तद्यथा।चक्षुरादीनामरूपादिविषयेयुरुषप्रयत्नानपेक्षाग्राहकता।नहयत्नेनापरूपेरसवत्त्वेशःशक्यक्रियः।एवंवाद्येघटशब्दानवेशोःसाधुः।
तथाहिभाष्यं।योहिगामश्वमितिब्रूयात्तज्जातुचित्सप्रत्ययःस्यादिति।यथारूपसंकेतेहिनवाचकशक्तिपुरस्सरीकारेणान्यविषयेशब्दाःप्रवर्त्तंते।प्रसिद्धार्था
श्चितुसमवायमात्रात्तत्संज्ञाशब्दानातुसङ्केतप्रत्यायनशक्तियुक्तत्वेपिविशिष्टेसङ्केतेनिशक्त्यवच्छेदःसामयिकः।इयंचयोग्यताशब्दानामर्थप्रतीत्यनुसारे
णैवव्यवस्थापयितव्येत्यतभेदेनशब्दार्थयोःप्रत्ययादध्यासफलेवावस्थितेतिसएवमुख्यःसंबंधः।अतएवचघटीतावर्थस्यापिविषयभावेनापेक्षणात्।
प्राक्तंत्रसामर्थ्यात्संबंधइतिव्यपदिश्यतेयद्यपिचेंद्रियाणिकारकत्वादज्ञातान्येवज्ञानंजनयंति।शब्दस्तुज्ञापकत्वात्स्वज्ञानेनान्यधीहेतुःतथापिपुरुषप्र
यत्नानपेक्षयाशक्तिःसाधारणीतिसामान्येइहार्थग्रहणंन्यर्थकःशब्दप्रयोगःसासाध्यस्यार्थगतिरेवशब्देभ्यइतितेषामपिसंबंधेनप्रसक्तइत्याशंक्याह॥ ॥अ
साधुरनुमानेनवाचकःकैश्चिदिष्यते॥वाचकत्वाविशेषेपिनियमःपुण्यपापयोः॥३०॥ ॥दैवोवागशब्दैर्व्याकीर्णाबालंबंधादिदमनुमितमूलप्रकृतिर्विड
म्बावाचिका।नहिविद्वांसोर्थमयशब्दात्साक्षादेवपश्यंतीति।नापशब्दानामर्थेनकश्चित्संबंधः।अतएवहिपुराकल्पेऋषादिभिरिवापभ्रंशैरपिरहिता
वागासीदितिब्रह्मकांडेउक्तं।अवाचकाएवापभ्रंशाःतेतुसादृश्यात्साधुशब्दमनुमापयंतिं।तेभ्योर्थंसप्रत्यइयइतिं।तथाचसंग्रहकारः।शब्दप्रकृतिरप
भ्रंशइतिं।अद्यत्वेत्यनृतबाहुल्यादनृतादिबद्धाजडानांसृष्टिः।तथाचवाच्यप्राक्षान्येनैवापशब्देभ्योर्थप्रतीतौनसंकेतितवैनापभ्रंशितवैसाधुभिर्भाषि
तव्यमितिशास्त्रप्रामाण्यात्साधूनामेवधर्मगित्वमितितदनुस्मृतिः।शास्त्रेणातथाचभेदस्याभेदपूर्वकत्वात्पुरुषविकल्पानियमेनानंतत्वादपशब्दागम
भिन्नसाधुशब्दपूर्वकत्वमेवनिश्चीयतइतिशब्दप्रकृतिरपशब्दःसिद्धइतिशब्दएवविद्यातद्व्यथाविद्यावस्थाभिन्नेब्रह्मात्मिका।तथासाधुशब्दावस्था ५२
विद्या।यथाविद्यायाभेदोवितथः।तथापभ्रंशावस्थावाजडरूपेतिपरमार्थतइतितदितरापेक्षोविकल्यः।विद्यादशापेक्षभेदवत्समानायामर्थगतौशब्दे

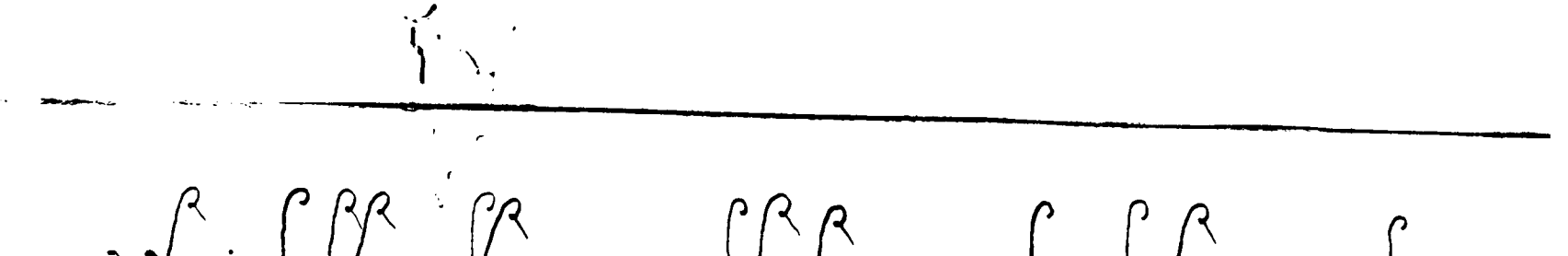

न्चापशब्देनचेतिभाष्यं।अथगतावितिवचनादथाभिधानमपशब्दानामवकल्पयंति।अविद्यायांभूयसोपशब्दव्यवहारादर्थप्रतीतिमात्रंभवेत्।नाभेत्यथारू
ढत्वात्।ततश्चव्यवहारस्याविशेषेग्रंथकारस्याहातत्रचशास्त्रंनियामकंसाधुशब्देवाथोक्तयोनापशब्दैरेवक्रियमाणमभ्युदयकारिभवतीति।पुण्यपापयोःपु
ण्यपापनिमित्तंनियमःक्रियतेसाधूनाज्ञानाच्छास्त्रपूर्वकाद्धप्रयोगादभ्युदयइति।असाधुप्रयोगेतुधर्माभावएवयापशब्दैनोपचर्यंते।नम्लेछितवैइत्यस्यनिषे
धस्यातिक्रमात्यात्वमेवकेचिदिछंति।समवायेसबंधांतराभावःपूर्वमुक्तः।अस्मिंस्तुदूषनेसनप्रसङ्गतीत्याह॥ ॥संबंधशब्दैःसंबंधेयोग्यतांप्रतियोग्यता॥॥
संबंधशब्दोयोग्यतालक्षणासंबंधयोग्यतयैवप्रतिपादयति।एवंसमवायशब्दोपियोग्यतयैवानादिसिद्धयास्वार्थप्रतिपादकः।तथायोग्यताशब्दोयीतिसर्वत्रास्यसंबंध
स्यव्याप्तिःसंकेतस्यतर्हिकोपयोगइत्याह॥ ॥समयाद्योग्यतासंविन्मातापित्रादियोगवत्॥३१॥ ॥अनादिसिद्धार्थविषयव्यापारस्यशब्दस्यदृढव्यवहारपारपर्यात्स
समयात्स्वाभाविकेवयोग्यतानिश्चीयते।नतुसमवायमात्रादतथाभूतेपितथाभावःसमुचितःनहीयमस्यपुत्रस्यमातेतिङन्यजनकभावलक्षणसामयिकोवस्तुसिद्ध
स्येवेवप्रतिपादनात्।अथप्रत्यक्षपूर्वकसङ्केतकर्मेत्यस्यद्विशिष्टानामर्थेशब्दनियोगःसामयिकएवनैतन्नैरपियोग्यतानुसारेणपूर्वभ्यासान्नधानिवेशात्।तद्
ङ्कं।अनागमश्चयोध्यासःसमयःकैश्चिदिष्यतइति।किंभवानाहेतिचार्थमात्राभिन्नाभावमवगत्यविशेषेप्रश्नादवधार्यति।अविदितसंकेतेनापित्रतिशब्दस्य
योग्यता।पुरुषेणान्यत्रसंकेतेपिचप्रवृत्तेर्थंगवादिशब्दाङ्गटितिप्रतिपत्तिः।नचपुरुषेणानियोगःशक्यक्रियइतिवक्ष्यति।इदानींकार्यकारणभावंशब्दार्थयोः
संबंधमाह॥ ॥शब्दःकारणमर्थस्यसहितेनोपजन्यते।तथाचबुद्धिविषयादर्थाच्छब्दःप्रतीयते॥३२॥ ॥श्रोतृबुद्ध्युपारूढस्यार्थस्यशब्दःकारणंजनकत्वात्।
शब्दार्थौह्यवधिरूपतयावस्थीयमानःतथाचान्यच्चवक्तृबुद्धिनिवेशिनोर्थस्याकारणभूताच्छब्दःश्रुतिविषयमनुप्राप्तःप्रतीयते।इत्यर्थोपिशब्दस्यकारणं॥
एवंचोभयथाकार्यकारणभाववर्णनाधुतमानिवैलक्षण्येनशब्दार्थयोरभेदेनसंबंधेध्यासलक्षणोप्रतिपादितोभवति।यथाहिवुद्धौशब्दार्थयोःपूर्वमभेदेनाव

स्यानं।नहिविवक्षितोर्थःशब्दसंभेदशून्यः।संकल्परूपस्यतस्यप्रतिभानादनादिशब्दभावनानुसंहितस्वाभाव्यज्ञानं।अतएवस्थानकरणाव्या
पारादिभिर्यक्तोर्थस्वरूपःशब्दःशब्दशास्त्रिभिरवधारितः।तथैवशब्दस्वरूपास्फुरणायार्थमेवगमयति।प्रतियाद्यप्रतिपादकयोर्हिप्रतिपाद्यप्रतिपादक
परस्परानुभावसंक्रांतिर्व्यवहारइति।अतःस्थितमूलावस्थायांमर्थपरित्यक्तवक्तृबुद्धिसमाविष्टश्रोतर्यर्थयति।श्रोतापिचतथैवस्ववासनाविकासानुसारेण
प्रतिपद्यते।समाविष्टशब्दभावनस्तेनचोद्बोधितेशब्दभावनाप्रवर्त्ततेइतिनिरूपितवाक्यपदीये।तदेवमेकीयमतपरीक्षाभावएवैकवाक्यतयासंबंधःस्थितः
सिद्धांतानुगुणाःयथाविवक्षंचशब्दार्थमवगमयति।नियतस्वरवर्णानुपूर्वीकइतिस्वरविपर्ययेविवक्षातरमिश्रशब्दशब्देनमंतव्यःस्वरभेदेनान्यत्वात्स
कारणमेवगमयति।शब्दस्तत्तराविवक्षातरलाघवादस्फुटप्रतिभासप्रथमवर्णोच्चारणानंतरद्वितीयवर्णोच्चारणावादादनुमीयते।ननुबुध्यापरूढेशब्दा
र्थेकथमोदनमुद्दिश्यभुङ्क्षइत्यादिव्यवहारइत्याशंक्याह॥ ॥भोजनाद्यभिमन्यंतेबुध्यर्थवदसंभवि।बुध्यर्थादिवबुध्यर्थाज्जातेतदपिदृश्यते॥३३॥ ॥बुद्धिविपरिवर्त्तिनोः
क्रियाकारकयोर्विज्ञाननयेकार्यकारणभावःसिद्धःप्रतिभासंभवः।तथाहि।बुध्यतेबुद्धेशब्दार्थः।भोजनभोक्तृसंबंधश्चायदसंभवित्वेनाभिमंतंतदपिसं
भवत्येवाकदेत्याह।बुध्यर्थादिवौदनादिप्रतिभासादपरस्मिन्बुध्यमानाकारज्ञानसंभवेऽतेसतिवाक्यवादिनः।पदमात्रात्प्रतीतेरपरिसमाप्तेः।अभ्युप
गम्यवादश्चायं।बाह्यनयेपिहिशब्दार्थस्यबुद्धिपरिवर्त्तिनःप्रतीतेः।क्रियाकारकभावेदृश्यविकल्पयोरभेदाध्यवसायाद्व्यवहारसिद्धिर्भवत्येवातथाहि।बा
ह्येर्थेसतिदर्शनादर्शनेर्थनिर्भासिः।तस्मिन्सतिवक्तुमीहा।ततःप्रयत्नादेःशब्दोच्चारणमिति।परयरयाबाह्यार्थएववाच्येतत्रप्रवृत्तिरिति।विनापितुबा
ह्यार्थशक्यतेविज्ञानदर्शनमात्रेपितन्निर्भासवशेनक्रियाकारकसंबंधमेलयितुमित्येवमुपन्यस्तायतश्चबुद्धिपरिवर्त्तीशब्दार्थःततःशब्दार्थसंबंधेनित्य ५३
एवोपपद्यतइत्याह॥ ॥अनित्येपिनित्यत्वमभिधेयात्मनास्थितं॥ ॥घटादिशब्दाउच्चारितादर्थकारादवग्रहस्यप्रत्ययस्यसदैवोपजननात्।बाह्येनरू

पेणप्रध्वंसेतेप्यभिधयकेनशब्दार्थस्यनित्यत्वात्।नित्योह्यर्थवतामर्थैरभिसंबंधइतप्रवाहनित्यताश्रयेणशब्दस्यशाश्वतामुक्तं।कूटस्थनित्यताश्र
येणाप्याह॥ ॥अनित्यत्वंस्वशक्तिर्वासाचनित्यान्नभिद्यते॥३४॥पदार्थानांसतासमन्वयविरोधदतीतानागतयोरध्वनोनास्तीतिप्रत्ययजननमद्रव्य
स्यतत्त्वस्यसर्वात्मनोब्रह्मणोद्रव्यजन्यस्यसामर्थ्यमेवातत्रानित्यत्वमितिनित्यादद्रव्यरूपान्नस्माद्भेदाभावादनित्यशब्देनोपाधिभेदस्यभिन्नस्यपू
र्वेक्तेनैवन्यायेनतस्यैवप्रतिपादनान्नास्यभावोनामकश्चिदित्यर्थः।ततश्चघटादिशब्दैःसर्वविस्यासूपाधिविशिष्टंब्रह्मद्रव्यमेवनित्यंप्रतिपाद्यत।
इतिनित्यशब्दार्थसंबंधःसिद्धः।तदुक्तं॥द्रव्येपिपदार्थेएषएवविग्रहोन्याय्यः।सिद्धेशब्दार्थसंबंधेचेतिति।एवंसंबंधस्वाभाविकमवस्थाप्यतत्रैवो
पोद्बलयरमतेनाह॥ ॥शब्देनार्थस्यसंस्कारोदृष्टादृष्टप्रयोजनः॥क्रियतेसोभिसंबंधमंतरेणाकथंभवेत्॥३५॥ ॥इहार्थंकिंचनाप्यभिदधतांशाव
रादिविद्यानांविषादिशमनेसामर्थ्यदृष्टं।प्रतितंत्रसिद्धानांचबीजाक्षराणांजप्यमानानामदृष्टहेतुत्वं।अतएवोन्नीयतइति।अत्रवाचकेशब्देशब्दे
ऽर्थेनसहसंस्कार्यान्यथानुपपन्नासंबंधभावात्।सर्वत्रसंबंधवशायइतिकश्चिन्नंनिवारयति॥ ॥नावश्यमभिधेयेषुसंस्कारःसतथाविधः॥दृ
श्यतेनचसंबंधस्तथाभूतोविवक्षितः॥३६॥ ॥घटादिशब्देभ्यार्थस्यघटादेर्दृष्टादृष्टप्रयोजनस्यसंस्कारःस्यादर्शनादत्रसंबंधेनस्यादिति।नेदंसं
स्कारनिमित्तमसौविवक्षितः।अपितु॥ ॥सतिप्रत्ययहेतुत्वेसंबंधउपपद्यते॥शब्दस्यार्थेयतस्तत्रसंबंधेस्तीतिगम्यते॥३७॥ ॥प्रतिनियतार्थप्रत्यायनान्यथा
नुपपत्त्याशब्दार्थयोःसंबंधेयोग्यतालक्षणश्चद्रूपादिकमेवतस्माऽपहेवक्तायतइत्यर्थः।अर्थेनियतेनियतस्यप्रतीतिहेतुत्वंसतिसंबंधेयुक्तेनान्य
थेति।यस्मादर्थप्रत्यायनाख्यंकार्यदृश्यसंबंधःशब्दार्थयोरितिनिश्चीयते।नार्थविशेषरूपःसंस्कारोत्रसंबंधवेदकःतत्रानुपूर्वीमात्राद्विशिष्टेनत्र
भावविचारितादपिनिष्पन्नेः।प्रत्यायकत्वानपेक्षणादित्यर्थः।प्रतीतिनियमहेतुःसंशब्दार्थयोःसंबंधःप्रतीतिरुक्तेनघातिलक्षणइतिप्रतीतिलक्षणऽ

पकारान्नित्यः। यदा पमिमासके कार्यात्। शष्टेर्विज्ञातेर्थो विज्ञायते। संबंधइत्युक्तं। तदप्यनेनैवदर्शनेनव्याख्येयं। तत्कारणाच्छब्दश्रवणानंतरमर्थज्ञानं
भवति। संबंधइतिसतिप्रत्ययहेतुत्वमित्येवोक्तं भवति। अन्यथाशष्टार्थयोः कार्यकारणभावदर्शनेनियमेनोक्तस्यात्। सामयिकस्तुसंबंधेनयुज्यत इत्याह
॥ ॥नित्यानित्येपिवाच्येर्थेपुरुषेणोक्तवचन॥संबंधोक्तसंबंधैः शष्टेः कर्त्तुंशक्यते॥३॥ ॥नित्येतावदर्थेज्ञात्वादौनित्यशष्टार्थदर्शनेवासर्वस्मिन्पुरुषेणेदंप्र
थमयाशष्टयासंकेतः कर्त्तुंनयार्यते। नित्यत्वादेवेदानीमुपलभ्यतस्यपुरुषस्यतत्रव्यापारात्पूर्वमपितस्माद्दाकाशकालादिशष्टानांनित्यशष्टदर्शनेवाब्रह्मणः
शष्टत्वाच्यत्वात्। सर्वेषामर्थादिसंबंधदर्शनेपुरुषेणापिहेतोरशक्यानुसारस्यप्रतियादितत्वात्। प्रतिसर्गादिभूतिचप्रहतोकिमन्यन्नित्यत्वात्स्यात्। अनित्ये
ष्वर्थेघटादौकार्यशष्टदर्शनेवाप्रत्यक्षेणासर्वग्रहणायोगाज्जातिद्वारेणापिग्रहणेजातीनामेकस्मिन्नर्थेभूयसीनांभावेपिवचनानुपपत्तेः। अनुमानेनापिश
ष्टाभेदेनार्थस्यप्रतिपत्तेः। शष्टार्थसिद्धौतस्यायोगात्। पारिशेष्याच्छष्टैरेवनिरूप्यविषयसंकेतः क्रियतेतथाचनिरूपकानामपिशष्टानांसंकेतेनैववार्त्ते॥
ति। तत्रापिशष्टांतरैर्निरूपणेनवस्था। अकृतसंकेतैर्निरूपणानुपपत्तेरितिसुदूरमपिगत्वाकस्यचिच्छष्टस्यस्वाभाविकीयोग्यतेक्षणीया। तथावाविशेषात्स
र्वेषामपितत्प्रसंगइतिसिद्धः शष्टार्थयोः संबंधः समवायवशाद्भि। व्यज्यमानस्वरूपः। इदानीयन्नमनुवर्त्तिकेभाष्येभिहितः। सप्रतिसन्नायायथास्यात्। भूतभ
विष्यत्सन्नायांमाभूदिति। तत्रभूतभविष्यतोः सन्नाव्याख्यानमिषेणाकृतसंबंधनित्यत्वंनिवहियितुमाह॥ ॥व्यपदेशेपदार्थानांप्रत्यासन्नोपकारिणी॥सर्व
वस्थासुसर्वेषामात्मरूपस्यदर्शिका॥३॥ ॥व्यपदेशेव्यपदेशनिमित्तंशष्टप्रत्यायनेपदप्रत्याय्यानामर्थानांनबाह्यवस्तूनां। बाह्यविलक्षणासन्नाबुद्धो।
पचरितबाह्यार्थसन्नयान्याबुद्धिः समारूढार्थाकाररूपासन्ना। अतएवोपचारीयमुपचारोध्यारोपः प्रयोजनमस्याः सर्वस्मिन्नित्यतीतानागतास्ववस्थासु
शष्टार्थस्वरूपंदर्शयितिं। तदूपेणबुद्ध्याकारस्यप्रतिभासनात्। एवचातीतानागतादिशष्टानामप्यर्थसद्भावात्संबंधनित्यतास्त्येव। विशेषणविशेष्यावस्थायाम

पीयमेवसन्नाथानां। अन्यथासदैववशष्टनरशस्यवस्तुनःकथंप्रविवेकः। सर्वेषामिति। अभावविषयणांशशविषाणादिशष्टानामप्याकारोबुद्धेस्वनी। तथा
बुद्धिनिरूपितवस्तुविषयाः शष्टाः। बुद्धिश्चबहिरसत्यप्यर्थेस्वबीजवासनापरिपाकवशादाकारंचग्रहरूपोपजायते। वैकल्पिकी। तथैवशष्टात्प्रतीयतइत्यवधारि
तबहिर्गतिभावाभावाः शष्टाबुद्धिप्रतिभासितमर्थंनिवेशते। इत्यलातचक्रशशविषाणादीनामपिशष्टानांनित्यमर्थैरवियोगात्संबंधनित्यतासिद्धिः। सविद्युपा
रोहेहित्यवहारइतितन्मध्येवार्थस्यसन्नान्याय्यंशोक्तुंविरोधामाणिकाः। श्रद्धामात्रगम्यासातत्रचग्रहतः सन्नाभिधानइतितदनुरोधेनचोपचारसन्ना। तद्वाच
चोयुक्तिः। सतएवव्यपदेशइतिशष्टव्यवहारइतीयमपिव्याख्या। तत्रचेयमेवशरणमस्याः। एवंबाह्यार्थानामात्मलाभइवशष्टपरामर्शमंतरेणोपारूपसंस्पर्शभावा
त्। एवचानयेवसन्नयापूरितेव्यवहारेयद्यपिक्रियाकरणादिनाकालंतुसप्रायेणकेनचिन्निबंधनेननान्यासन्नाकल्प्यते। तदर्थतासा। ननत्रचिंतासाकांक्ष्यव।
हितस्यनास्त्यप्रवेशोयदिपरमस्यामेवसाप्रतिविरचिताव्यक्रियतइत्येतत्प्रतिपादयितुंनिदर्शनोपक्रममाह॥ ॥स्फटिकादियथाऽत्यंभिन्नरूपैरुपाश्रयैः। स
शक्तियोगात्संबंधस्याऽन्येणोपगछति॥४॥ ॥तद्वच्छष्टोपिसन्नायामस्यांपूर्वव्यवस्थितः॥धर्मैरुपैतिसंबंधमविरोधीविरोधिभिः॥४॥ ॥बाह्यवस्तुनोनिय
तस्मात्ताद्रावाभावसाधारणानुपपत्तेः। घटइत्युक्तेस्तिनास्तीतिशष्टांतरोपधीयमानरूपसंसर्गविरोधः स्यादित्युपचारसन्नासमाविष्टः शष्टार्थः। तथाहि। सर्वसा
धारणात्पदांतरोपाधीयमानरूपविशेषसहः। काचाभस्फटिकादिवस्तोर्थइतियथायथमस्तिनास्तीतिभावाभावसमन्वयवशेननियतः प्रतीयते। तथाहि
स्वच्छत्वात्स्फटिकादिद्रव्यंनीलादिसंसर्गेपरित्यक्तस्वरूपंतदूपमिवाभासते। तथोपचारसन्नापिस्फटिकमणिस्थानीया। सदूपमत्यक्तीप्रतिषेधादिभिरुपाधने
रभिसंबध्यमानाताद्रूप्यमिवायाति। प्रतिषेधात्मिकेवाभाति। स्वशक्तिरूपत्वात्स्फटिकादेर्नानाकारोपग्रहयोग्यत्वात्सन्नायाअपिसर्वविषयेस्वाकारयोग्यत्वात्सा
मान्यात्मकत्वाच्छष्टोपीतिसर्वार्थः शष्टतइतिकृत्वा। यद्वा। शष्टेस्याः प्रत्यायकत्वेनावस्थितोर्थद्वारेणाशष्टांतरवाच्यैः सधर्मैःसंबध्यते। विरोधिवचनंसाकल्प्य

तपादनाद्यसत्तायामस्यामतद्ज्ञानाकारस्वरूपायांपूर्वमत्याभासावस्थायांपदात्प्रतीत्यनवसरेसंबध्यतेव्यवहारकालेवाव्यवस्थायामादृश्यदर्शनादुत्कांचा
द्यविरोधः।अविरोधिनोधर्मभावात्मकास्तेचोपचारसत्तायामनुगुणाः।यथास्फटिकस्यमल्लिकाकुसुमादयइतिनतेस्वरूपतिरस्क्रियाहेतवः।अतएवतत्सं
निधानेतदात्मनोपचारसत्ताविश्रांतिः।अविरुद्धाहिबाह्यासत्ता।तस्याःपूर्वस्मृतयाप्रत्यासत्ता।तथाचोच्यते।यत्रान्यत्क्रियायदनश्रूयते।तत्रास्तिभवती
परइति।वर्त्तमानावस्थाचपूर्वस्मृत्योपकारिणीतिभवतीपरइत्युक्तं।सत्तावाविरुद्धधर्मसामान्यमिति।यथायथविशेषेसत्स्थाएवापरिपूर्णविरोधिनस्तुधर्मा
श्रभावात्मकाःतेहिप्रतिषेधात्मकारूपतिरोधानमुपचारसत्तायांडायाकुसुमादयइवस्फटिकस्यकुर्वंति।यद्यपिचोपचारसत्तायामुभयेषामपिसमन्वया
रोधभावस्तथापिबाह्यापेक्षायात्रेतदुक्तं।बाह्यव्यवस्थानीलोत्पलादेरभिन्नव्यवशिष्टत्वान्नीलमुत्पलमित्युपचारसत्तायामेवविवेकात्द्रव्यानुगुणासमी
भेदादाश्रीयतेएवगित्यादिविशेषणाविशेष्यभावेवक्ष्यमाणाःप्रत्ययउपपद्यते।स्फटिकंविमलंद्रव्यंयथायुक्तंएवकएवकंनीलंलोहितंपीतादयस्तद्गुणा
पलभ्यतइति।अपरोत्रागमयाहः।तमेवविरोधिनिविरोधिधर्मसंबंधक्रमेणव्याचष्टे॥ ॥एवचप्रतिषेधेषुप्रतिषेधप्रकल्पनये।आश्रितेषूपचारेणप्रतिषेधः
प्रवर्त्तते॥४३॥ ॥बुद्ध्याकारस्यनानाविधधर्मसमन्वययोग्यत्वेअब्राह्मणादिषुनञर्थोपपत्तिः।तथाहि।सत्ताविरोधान्निषेधयोगान्नब्राह्मणोत्रसन्।असन्
त्वेतुकथंतत्रशब्दप्रवृत्तिर्बह्विशब्दार्थवादिना।तथाचपुनरपिनिषेधेनोपपन्नः।तदुक्तं।सतांचननिषेधोस्तिसोसत्सुचनविद्यते।डगत्यनेनन्यायेननञर्थ
लक्ष्यगतइति।यदोपचारसत्तासमाविष्टःशब्दार्थः।तदासामान्येनभावाभावसाधारणतयाब्राह्मणशब्देनक्षत्रियादिषुसादृश्यादध्यारोपितोब्राह्मणार्थः स्व
मुद्भिखितइतिप्रतिषेधविषयेदर्शितेनेतिनिषेधःप्रवर्त्तते।निर्विषयस्यनिषेधस्याप्रवृत्तेः।तत्रापिचबुद्ध्याकारस्यभावैकनियतत्वाद्बुद्धिसत्तयैवसत्ता।नासि
साधारणत्वेनयोगइतिनिषेधयोगइतिनस्ययेयबह्विरूपताव्यावहारिकेवाद्रव्यविकल्पाकाराध्यवसिता।तत्रैवनिषेधःफलति।तथाहि।योयब्राह्मणार्थःसब

DR BHAU DAJI

बाह्यसत्।केवलभ्रांत्यारूढत्वेयध्वासतइतस्वाभाविकीब्राह्मणार्थस्यनिवृत्तिरत्रनञाद्योत्यते।तदुक्तंभाष्ये।यदिपुरुषरयंनरुत्तपदार्थोब्राह्मणशब्दकर्मयप्र
युज्यतेएवयथाविज्ञायेतनेतिह्युक्तेसंदेहःस्यात्।कस्यपदार्थोनिवर्त्ततइति।अत्रसर्वथानिरुत्तपदार्थकत्वेप्रयोगएवनस्यादितिनाह्यापेक्षयैवनिरुत्तिपदार्थकत्व।
उपचारसत्तायेक्षयानुप्रयोगइतिस्फुटमुक्तं।भवतिप्रतिषेधविषयकल्पनार्थंचप्रयोगइतिदेवोपचारफलं।अविरोधिधर्मसंबंधमुपचारसत्ताविशिष्टमेवप्रति
पादयितुमुख्यसत्तायांतावदसंभवमाह॥ ॥आत्मलाभस्यजन्माख्यंलसनंलभ्यंचलभ्यते॥यदिसज्जायतेकस्मादथासज्जायतेकथम्॥४३॥ ॥आत्मलाभो
वस्तुनःस्वरूपप्राप्तिर्जन्मकथ्यतेतच्चभ्यते।यदितत्रित्रितयमन्वयिलभ्यंकर्मलाभश्चक्रिया।एतच्चित्रितयंसद्विषयंतथाचजन्मविरोधःसतआत्म
लाभायोगात्।लब्धात्माहिसज्जायतेकारणेशक्तिरूपतयावस्थानेपिसर्वथासतोजन्मायोगादवश्यंकस्यचिद्दृश्यस्यलाभोभ्युपगंतव्यइति।येनरूपेणसत्तन
तेनजन्मायेनचजन्मनतेनसन्निर्जायतेकुरुइतिप्रयोगानुपपत्तिः।जन्मानुरोधादसत्ताभ्युपगमेधात्वर्थंकर्तृत्वानुपपत्तेः।प्रत्ययार्थविरोधः।तदनुरोधात्स
त्ताभ्युपगमेजन्मलक्षणधात्वर्थविरोधइत्यर्थः।अत्रैवार्थेसदृशंदृष्टांतमाह॥ ॥सतोहिगंतुर्गमनंसतिगम्येप्रवर्त्तते॥गंतव्यंचेन्नजन्मार्थोनचेन्नोत्पद्यतेजायते॥४४॥ ॥स्वरूपप्रसाणलक्षणायाडनिक्रियासदृशी।तत्रचसतएवगमनंगंतुर्दृश्यतइतिचतिरिक्तंसद्रूपंकर्मविषयं।एवमिहापिप्राक्प्रसिद्धंवितंतवत्सत्तेजन्मा
नुपपत्तेः।अथजन्मानुरोधस्तदासत्वाज्जायतइतिकर्तृत्वायोगः।गम्यवच्चलब्धव्योपत्रव्यतिरिक्तोनास्तीतिबाह्यशब्दार्थाभ्युपगमेनुपपत्तेः।उपचारसत्ता
श्रयेणात्वुपपत्तिरित्याह॥ ॥उपचर्यतुकर्त्तारमभिधानप्रकल्पये॥पुनश्चकर्मभावेनतत्क्रियाचतदाश्रया॥४५॥ ॥अथोपचारसत्तैवविधेयास्त्वतलादयः॥जन्मना
तुविरोधित्वान्मुख्यासत्तानविद्यते॥४६॥ ॥शशोहासत्तायाविशेषमुपचारसत्तायाः सर्वसहत्वेनसज्जन्मसंबंधोत्पत्तिः।इहसर्वात्मनापरिनिष्ठितजायः
तइतिव्यपदिश्यते।नापिसर्वात्मनासद्रूपमाश्रितधर्मयरावस्थंसत्तासादनोन्मुखवस्तुजायते।शशविषयतयाचशशोत्पत्तेरसद्रूपमवस्थाविशेषपूर्वावस्था।

नांकारणानांकार्योन्मुखलक्षणायामुपचर्याकुरइत्यभिधानस्यप्रवृत्तेर्जायतइतिकर्तृत्वोपपत्तेः।आश्रितपूर्वावस्थत्वाच्चजन्मार्थोपपत्तेः।एवंचकृत्वाश्रितपूर्वविरुद्धोपचरितोन्मरावस्थश्चसंमूर्छितोर्थात्माजायतइति।अभिधानस्यविषयःपूर्वविरुद्धाश्रयणाच्चात्रभवतेनकर्त्रैवोपचरितःकर्मनान्यदितिबुद्धाविवेचनमिदमाश्रित्यतदाश्रयंतयोःसाधनयोःकर्तृकर्मणोराश्रयमास्यदं।क्रियायेकृत्वात्साधनभावस्यतन्निबंधनंतेवाकर्तृकर्मणीआश्रययोर्यस्याःसाधनत्वाधीनजन्मत्वादित्युभयथापियोतेर्नाजनिक्रियांपूर्वपरिभूतावयवसमाहारात्मिकामधारोप्यजायतेकुरइतिप्रयोगसमर्थनं।अथेत्यस्युपगमद्योतनायएवंचसत्युपचारस्तन्नेवमाश्रितभवतितथाचतत्रैवकर्तर्ययंजायतइतिलकारः।जातइतिक्तः।जातवानितिक्तवतुःजन्माकुरस्येतिचषष्ठी।यद्वाकर्तृकल्पनमालकारःकर्मणिप्रत्ययः।क्रियाकल्पनायांधातुःप्रवृत्तिः।कर्मकल्पनयाकर्मकर्तृव्याख्यानवत्येकुरआत्मानंलभतइतिद्वितीयाकर्मणयेवमात्मानमात्मनाबिभ्रदस्तीत्यादावपिवाच्यं।एवंविधेवासर्वःपरिकरउपचारसंज्ञेतितन्निबंधनत्वादेवमभेदेनव्यपदेशः।मुख्यातुसत्तापूर्वोक्तविरोधादत्रनसंगछते।अतआत्मनालाभस्यजन्मारब्धेति।पूर्वयक्रोयासिद्धंतस्यात्मलाभोन्मुखताजन्मातथाचवक्ष्यति।पूर्वस्मात्प्रच्युताद्धर्मादिहप्राप्तोनरंपदंतदंतरालधर्मसामग्र्याजन्मकथ्यतइति।तथापूर्वविरुद्धमविजहत्संस्थानधर्ममुत्तरं।संमूर्छितइवार्थात्माजायमानोभिधीयतइति।पुनश्चकर्मभावेनतमितिक्वचित्पाठः।तत्रतंकर्तारमेवपुनःकर्मभावेनोपचर्येति।योजनाइदानींजन्मोत्तरकालभाविनमस्तित्वभावविकारमंकुरेशास्तीत्ययंशब्दउपचारसत्तासमाविष्टमेवप्रतिपादयति।अन्यथायोगायोगावित्याह॥ ॥आत्मानमात्मनाबिभ्रदस्तीतिव्यपदिश्यते।अतभावाच्चतेनासौकर्मणानसकर्मकः॥४७॥ ॥आत्मनात्मानंधारयतीत्यस्यार्थः॥तथाचनिरुक्तकारः।अस्तीत्युत्पन्नस्यात्मधारणमुच्यतइति।व्यतिरिक्तकर्तृप्रतिषेधार्थमात्मनेतिवचनं।तथाचवास्तव्यकर्तृकर्मक्रियाभेदस्यचभावोभिन्नरूपत्वादस्तुनइत्यर्थः।आत्मनासकर्मकत्वान्नहस्तेःप्रसिद्धमकर्मकत्वमपावर्तनेतित्याहाअतभावादित्यादि।अस्तावित्यसिद्धतुस्तदर्थेविधात्वर्थेनकर्मणाउपसं

ग्रहादकर्मकोयंधात्वर्थइतिप्रसंगाच्युत्पादयतिजीवतापिप्राणानामप्यात्मलक्षणस्यकर्मणोधातुवाच्यत्वात्क्रियांतरमेवेदमात्मनात्मानंधारयतीतिव्याख्यायतेतथात्रमावतःकर्मयोगइत्यर्थः।यथावक्ष्यति।नतत्रधारिणीप्राणाजीवतिस्तुक्रियांतरमिति।एवंजायतइत्यत्रापात्मानंलभतइत्यर्थोनिर्वचनेनभूतत्वंमत्वइष्टव्यं।योहिधात्वर्थंद्विर्भूतःकर्मार्थःससकर्मकव्यपदेशहेतुः।धातोरर्थपूरणेहिसंपन्नेतस्माद्धात्वर्थेनसंबंधेभेदाधिष्ठानेसतियाकर्मतागामानयेतिशब्दात्वंविशतिंडीमित्यादौचसामर्थ्यलब्धासासकर्मव्यपदेशनिबंधनाऽऽहृक्रियाकारकसंबंधसंसर्गपर्यंतोदीर्घोभित्वर्थइतिभेदाभावः।एवंभेदाभावान्नायंवस्तुतोव्यवहारोयुज्यतइतिप्रतिपाद्यानुजायतइतिवत्कर्तृत्वादभावाद्व्यसंभवमुक्तोपचारसत्तायामेवोपपत्तिंप्रतिपादयति॥ ॥कःप्राक्सत्ताभिसंबंधमुख्यासत्ताकथंभवेत्॥असंश्चनास्तेःकर्मास्याउपचारस्तुपूर्ववत्॥४८॥ ॥अस्तीतिपूर्वापरीभूतसत्तासाध्यमानावस्थाप्रतीयते।अन्यस्याचावस्थायानिष्पन्नरूपःकर्तानास्तिसाधनासंबंधात्पूर्वमपिसद्भावोनास्तिनचान्यस्तद्व्यतिरिक्तोर्थःसाधनमर्थंप्रजायतइतिसैवसत्तासाध्यंचसाधनंचमुख्यतोनसंभवतीतथाहिसिद्धरूपेणासाधनेनभवितव्यंनचसत्तामनुभवन्नेवसाधनतयाप्रज्ञायते।अनुभूतसत्तासंबंधश्चनसाध्यइतिनजन्मात्मलाभस्यात्मधारणलक्षणासत्ताबुद्धापूर्वापरीभूतयेवाभिधीयतेनत्रोपचारसत्तारूढस्यपूर्वभागःकर्मातदपरस्तुसाध्यःकर्मतनुभावाश्रयक्रियातभूतिमितिपूर्वंजायतइतिउपचारसत्तायाःकर्मत्वमाश्रित्यप्रयोगोपपत्तिःतदेवमस्तिनास्तिजायतइतिप्रयोगत्रयमुपचारसत्ताश्रयणेनसमर्थितंएतेचत्रयोभावविकाराःएतेधेवान्येत्रयोतर्भवंतिनथाहिजन्मनिरूढिरवयवोपचयात्मिकांतभूतेतिपूर्वंजायतइतिवर्द्धतइत्ययमपिप्रयोगःसमर्थनीयःएवंपरिणामोधर्मांतरावियवलक्षणोतभूतइतिविपरिणमतइति।अनेनैवन्यायेनैवापगंतव्यापरिक्षयस्तुनास्तीतिविनाशेतर्भवतिनत्रापिउपचारसत्ताश्रयेणपरिहीयतइतिप्रयोगःसमर्थनीयःइतिसषड्भावविकारयोर्नित्यत्वात्सर्वस्यक्रियाप्रपंचस्यवोऽसत्ताश्रयेणप्रयोगः।क्रियाभिःसाधनानामारोपानद्वाचिनामपितथैव

प्रयोगइतसावत्रकीमुपचारसत्तायाःशष्टार्थत्वव्यासेनागमयितुमाह॥ ॥तस्माऽन्नेषुधर्मेषुविरोधश्चविरोधिनां॥विरोधिव्यापनायेवशष्टैस्तैस्तैरुपाश्रिता॥४७॥ ॥अभिन्नकालामर्थेषुभिन्नकालेष्ववस्थिता॥अहेतुसर्वेषांशष्टानामेषोपचारिकीम्॥५०॥ ॥एतासत्तायदार्थोहिनकश्चिदितिवर्त्तते॥ साचसंप्रतिसत्तायाःपृथक्प्राप्येप्रदर्शिता॥५१॥ ॥बाह्येयंविरोक्षेभावादीनांधर्मणांतेरुपचारसत्तायाश्चविरोक्षेयथोक्तन्यायेन।अतएवाह।विरोधिरव्यापनायेवेति।विरोधिनाप्रकाशनायतैस्तैर्ब्राह्मणादिशष्टैरुपगृहीतां।एतैर्हिशष्टैर्विषयउपदिश्यतेधर्मणां।नेधर्मबाह्याद्वस्तुनोभिन्नाःशष्टैर्नवभेदस्यपरिकल्पनात्।नीलोत्पलादौविरोधिनोवा।भिन्नाधर्मश्चिन्नमानावस्तुतोतीतानागतादयोवीप्सयाविशेषणाविशेष्यभावविषयनीलोत्पलादिशब्दैरनुपाश्रिताइत्याह।तत्रापिषयुक्तभेदनमुपचारसत्तायांयुक्यते।अन्यथासंसृष्टेवस्तुनिनेयकल्पनाघटतइत्युक्तं।अतीतानागतकालव्यापित्वाच्च॥ नियतकालेष्वपिबाह्येष्वर्थेषुइयमभिन्नकालासार्वत्रिकी।अतएवचसर्वेषामपिशष्टानांप्रहृत्तिहेतुरियंमौर्यैश्चैत्रोभूद्भविष्यतीतिक्रियार्थनिरूप्यतत्रशष्टप्रहृत्तेरर्थैरनिरूपितेत्वतदयोगात्।तथाहि।विद्यमानोपिवर्त्तमानकालिकोर्थोयावद्बुद्धानावधृतस्तावदविषयःशष्टानामिति।सर्वत्रोपचारसत्तारूढएवशष्टार्थइत्युक्तंभवति।क्रियाकारकभावेनापिचार्थानांनिरूपणाबीजमेवातथाहि।भाव्यमानत्वारेवक्रियासंप्रतिनास्ति।तद्भावान्नदपेक्षसाधनत्वमपिकुतइत्याख्यातशष्टस्यक्रियावाचिनःसुवतस्यचकारकवाचिनःसर्वस्यैववुद्धिपरिगृहीतउपचारसत्तासमाविष्टोवाच्योर्थोवितिष्ठतइति।सर्वेषामितिव्यापित्वसिद्धिः अभावस्यापिचज्ञायमानत्वेनसत्वादेतामुपचारसत्तांसर्वएवपदार्थानातिक्रामंतीति।सर्वेषामेतद्विषयत्वाभावादभावादिशष्टानामपिन्यायेननित्यावियोगःसिद्धः।अस्याश्चोपचारसत्तायाननिर्मुक्तत्वमपितुभाष्यकाराभ्युपगतत्वमेव।मतुब्वार्त्तिकेनसत्तांयदार्थेव्यभिचरतीति।अस्मिंशष्टाहेपेतत्समर्थनायसंप्रतिसत्तायांयथास्यात्।भूतभविष्यत्सत्तायांमाभूत्।णावोस्यासन्णावोस्यभवितारइति।भाष्यवचनाऽपचारसत्तास्तीतिगम्यते।प्रमाणभूतत्वादस्यवचनस्य

हभूताभविष्यतीतिवाकालसत्तायास्तीत्यनेनवायेत।भूतभविष्यतोरप्यनुपारव्यत्वान्नकालसुख्यासत्ता।अतीतस्यानुभूतत्वादनागतत्वादनागतस्यगुणकारणसंबंधेनवृद्धातुपरामर्शेप्रत्ययपरिवर्त्तनियेर्थेशष्टप्रयोगइत्युपचारसत्ताभूतभविष्यतोरुपपद्यते।तथाचतद्वृदासार्थबाह्यसत्तापरिग्रहार्थमस्तीतिविशेषणंयुक्तं।बाह्याहिसत्तासंप्रतिवर्त्तमानकालेभवतीत्यन्यातोभूतभविष्यतोःप्रत्ययात्मनासत्तेयं।यद्यपिवर्त्तमानार्थस्यापिबाह्यस्यप्रतीतिग्राह्यत्वेनव्यवहारसत्तातथापिसैवबहिर्भावादस्तीत्यनेनविशेषणेनविवक्षिता।वर्त्तमानकालेनगृह्यते।प्रतीतिमात्रशरणात्वितरावुदस्यते।तदेवमुपचारसत्तायांसमर्पितस्यभावानांबाह्यानामेवार्थानामतीतादिभावेनेप्रत्ययनाद्यथार्थएवशष्टेव्यवहारइतिसंबंधनित्यत्वमुपपादितं।इदानींसर्वस्मैवशष्टस्यव्यवहारस्ययथातत्वमप्रहृत्तेविभुतत्वेनवादिशष्टानामविचारसिद्धार्थवत्ताभ्युपगतव्या।तथाचसत्तानीताद्यभावविषयाणामपिशष्टानांभावाभिमतवस्तुविषयेर्थेटादिशष्टैस्तुल्यतांप्रतिपादयितुमुपक्रमते॥ ॥प्रदेशस्यैकदेशवापरतोवानिरूपणम्॥विपर्ययमभावोवाव्यवहारीतुवर्त्तते॥५२॥ ॥इहशष्टेव्यवहारेयथातत्वंप्रहृत्तेवाकृशंतथाहि।पूर्णस्यतत्वस्यसाक्षाच्छष्टैःस्पष्टमशक्यत्वादविद्यापरिकल्पितेनियतघटादिप्रदेशगतःशष्टोव्यवहारःप्रदेशशष्टेनघटादेर्ह्येकदेशत्वादभिधानंकृत्स्नार्थपरिग्रहात्सामर्थ्यशष्टानांप्रतिपादयितुंतत्रापिचमात्राकलापात्मकोनप्रदेशःसमस्तशष्टेनाभिधीयते।अयितुतदेकदेशघटशष्टेनघटत्वजातिरुच्यते।तत्रैवरूढशष्टेनगुणः।एवशष्टांतरैरपिप्रतिनियतभावाभिधानमुदाहार्यंपरेणजात्यादिनाचनिरूपणं।संसर्गदृशनिस्वतोगोर्नगोर्गोत्वादिसंबंधग्रहोरिति।ब्रह्मकल्पसाक्षाद्व्यवहार्यमेवद्रव्यं।परोपधीयमानविशेषरूपविशेषव्यवहारमनुभवतीतिविपर्ययोभिन्नस्यब्रह्मणोनानोपाधिवशेनभेदः।विज्ञानननयेवाद्व्यवहार्यस्यवहीरूपतयाभानेविपरीतख्यातिभावःशून्यवादिमते।व्यावहारिकबाह्यस्यसर्वथैवनिषेधात्।विज्ञानमात्रस्यचाकारान्यतान्वययोगाद्संवेदगर्धर्वनगरतुल्यमाभासतइत्यसत्ख्यातिर्ब्रह्मणएवासत्यस्यवाकथयातीतत्वादविद्यायागतभेदंभेदज्ञातंशष्टविषयःतदेवचतुर्दशनिषुशष्टानाम।

थसंबंधेनभाविकंतथाह्याद्येदर्शनेयोसौगवादिशब्दानांतत्रोपपद्यतेसंबंधेयादसोर्थभागोज्ञानगोचरीभवेत्।नचभवतिविवेकानवधारणात्।अंतीड्यात्र
पिचान्येधर्मास्त्रिभुवेयंते।अतोत्रापिनसंपूर्णोर्थसंबंधः।इतरेषुपदेष्वर्थाभावादेवसंबंधसिद्धिः।तथाहि।परतोनिरूप्यमाणरूपमेवनीरूपेनिरुच्यते।
अभिधीयतेचेति।नसत्यवस्तुविषयःसंबंधः।एवंविपर्ययाभावयरुयोरपिवाच्यं।एतदेवदृष्टांतेनसाधयति॥ ॥यथेंद्रियस्यवेगुण्यात्सन्नाध्यारोपवानिवा।ज्ञायते
प्रत्ययोर्थेभ्यस्तथेवोद्देशजामतिः॥५३॥ ॥तिमिरोपहतनयनश्चंद्रमेकमप्यनेकंपश्यति।कामलीचशुक्रमपिपीतंशंखमिति।इंद्रियदोषतआदाकारांतरावभा।
सीप्रत्ययोर्थेभ्योज्ञायते।अर्थनांतत्रावलंबनत्वान्नियतविषयत्वात्।भ्रांतीनांप्रत्ययधर्मध्यारोपोनवस्तुग्रचिनोतीतिचशब्दः।एवमुद्दिश्यतेप्रतिपाद्यतेनेने
त्युद्देशःशब्दः।ततउत्पन्नाबुद्धिरसदाकाराध्यारोपवतीभवति।इंद्रियवत्किंशब्दवैगुण्यमित्याह॥ ॥अद्वत्तत्त्वविषयाभासशब्दःप्रत्ययमाश्रितः॥अर्थमाहात्म्य
रूपेणास्वरूपेणाध्यवसितम्॥५४॥ ॥इहकारणानुरूपंकार्यंभवति।शब्दस्यचनिरूपितार्थविषयत्वान्निरूपणाप्रत्ययःकारणं।तदुक्तंयदार्थबुद्धिर्विष
येर्थच्छिष्टःप्रतीयतइतिनिरूपणाश्रयश्चविकल्पः।सचैकैकव्यष्टिनिनिष्ठत्वात्विकल्पानाद्वत्तत्त्वविषयाभासः।नहिविकल्पेनयथातत्त्वंवस्तुस्पृश्यते।प्रदेशैक।
देशिनासस्यशाद्दित्युक्तं।अतश्चाद्वत्तत्त्वमेवार्थमध्यारोपितभेदंप्रतियादयति।कार्यकारणसंबंधवशाद्विकल्यात्मकोहिप्रत्ययः।शब्दाज्जायते।तदुक्तं।विकल्पक
योनयःशब्दाविकल्पाःशब्दयोनयइति।तथाकार्येपिदानविकल्पःपरिगृहीतःशब्दार्थइति।एवमविद्यामाद्यांविकल्पनांयथातत्त्वमवसायपाटवाभावात्।समारोपि
तरूपेणावसायस्यसर्ववादिभिरभ्युपगतत्वात्।तदुपविषयदर्शितविषयाःप्रत्ययोयान्नरूढरूपाभिधायिनःसिद्धाइत्यतीताद्यभावादिशब्दानांचार्थसंबंधेनप्रतिप
त्तव्यमितिस्थितं।तत्रैतत्स्यात्।निरावरणाख्यातीनांभावतत्त्वदर्शनंयथार्थएवशाब्दोव्यवहारःतेनास्माकमुपदेष्टारइतिनायथार्थःसइत्याशंक्याह॥ ॥रूपेणाव्यप ५८
देशाभ्यांलौकिकेवर्त्मनिस्थितौ॥ज्ञानप्रत्यभिलापचसदृशौबालपंडितौ॥५५॥ ॥परस्पराभिप्रायमेलनाभयत्वाद्व्यवहारस्यावदाततत्त्वदर्शनाभावतत्त्वदप्रदेशै

शेव्यवहरंतोलोकपथवर्त्तिनःसदृशोन्येवादर्शनैरूपणामालोचनमालोच्यशब्देनप्रापणाव्यदेशः।आभ्यांव्यवहरंतोलौकिकेमार्गेतुल्यंकाविषयइत्याह॥ज्ञानप्रती
त्यादि।बालस्यविपर्यासितमतेर्यज्ज्ञानमर्थविकल्पं।अभिधेयोव्यदेशरूपंच।तप्रतितद्विषयेचयथाबालोविकल्पयति।अर्थमभिधत्तेच।एवपरमार्थदर्शनाद्विद्वांसो।
पितथाहि।अध्यारोपितनिरूपणविवर्हितविषयंयथाविवरुमेवव्यपदिशंतःपराभिप्रायमेलनमारभंतइतियथापराभिप्रायमेवपूर्वंनिरूपयंति।तथाचतेषामपिर
निरूपणाज्ञानविकल्पस्तत्पूर्वकंचाभिलापः।शब्दोलौकिकनयेननतेषांव्यवहारातीतदर्शनानस्यांशुद्धज्ञानंपारमार्थिकमनिरूपकं।प्रतिनियतविषयग्राहकमेव
ज्ञानंसदेवेतिकास्यशुद्धिरित्याह॥ ॥सर्वार्थरूपतायाशुद्धिर्ज्ञानस्यनिरुपाश्रया॥तथाप्यस्यपरांशुद्धिमेकेषांब्रुवतेरूपिकाम्॥५६॥ ॥द्विदेशेशुद्धेरुपक्रमपरिसमाप्तिरू
पेंद्रियसन्निकर्षादिरूपोवाश्रयनिरपेक्षयाच्छेषार्थावभासतोसर्वज्ञानमुपक्रमेशुद्धमित्युच्यते।इंद्रियाद्यपेक्षारूपायाःस्वविषयेग्रहणेशुद्धीरयंगमान्निष्ठायामा।
कारकालुष्यापगमात्प्रभास्वरप्रत्रांतकल्लोलसंविन्मात्रमेवघनंशुद्धग्राह्यग्राहकप्रपंचशून्यंपरंब्रह्मानियतकारावग्रहोहशुद्धिरित्याह॥ ॥उपन्नवोद्विज्ञानस्यव
बाह्याकारानुपातिता॥कालुष्यमिवतन्नस्यसंसर्गेण्यतिभेदजम्॥५७॥ ॥स्वच्छज्ञानस्यार्थेनसंसर्गेसतियस्तेनेवार्थेनाप्यतिभेदः।प्रतिबिंबवशाद्भेदोव्यभिचारी
भावः।ततोनायमुपन्नवोबाह्यविषयप्रमाणंउदकस्येवरुजःसंपर्कवशादविनाभावतदपगमेक्रमेणस्वस्मिन्स्वकेस्वरूपेवस्थानं।परांशुद्धिःस्यादिति
शब्दाभ्युपगताततदाऽद्वयःस्वरूपेवस्थानमिति।इदंशब्देनार्थरूपसंभेदेपिस्वप्रकाशंज्ञानंरूपमनवगतइत्याह।अथतस्यापिव्यवहारेशुद्धिमा
ह॥ ॥यथाचज्ञानमालेखादशुद्धेव्यवतिष्ठते।तथोपाश्रयवानर्थःस्वरूपाद्विप्रकृष्यते॥५८॥ ॥चालेरबोविषयरूपोपरागः।ततोशुद्धंज्ञानमितिप्रसादित
मर्थमर्थशुद्धेसाध्यायतत्दृष्टांतयति।उपाश्रयोज्ञात्यादिरूपधनातेनचद्वारेणयथादर्शनमर्थोवाव्यवहारावयवमनुभवति।निरूपाधेस्तस्याव्यवहार्य
त्वात्।उपाधिसंसर्गश्चातत्त्वमित्यसत्यस्यैवमशुद्धिः।ज्ञात्यादयुपाधिरूपेणासमवेतेनशबलितत्वमर्थवस्तुप्रतीयतेभिधीयतेचेतितथाव्यवहारोवतर

ति। ननु सर्वथाऽव्यपदेश्यश्चायं एतदेवाहेतस्य स्वरूपं। यदुपाधिसंसृष्टसदैवात्मसंसृष्टस्य प्रत्ययात्। उक्तमर्थप्रकृतेर्योऽयमिति॥ ॥एवमर्थस्य शब्दस्य ज्ञानस्य च विपर्ययेऽभावाभावावभेदेनव्यवहारानुपातिनौ॥५७॥ ॥ज्ञात्यादिसंसर्गरूपेणरागोऽर्थः स्यात्। बुद्धिः सर्वस्याप्यकृत्स्नार्थाभिधानादबुद्धिरनिस्याबाह्याकारोपगमएवत्रितयमपिविपर्यस्तं। तथापिचभावस्याप्यशेषेणाभिधीयमानस्यक्षयमानस्यक्षयरोपाधिरूपतयावभासस्यमकृतयाऽभावोपिहिघटाभावःपटाभावइतिपरोपाधिरेवाशेषत्वयाद्नुपततीतिसाम्यं। बुद्धानिरूप्यमाणोह्यर्थोभावोभावरूपेणोवा। वच्छिद्यते। यनुपरमरूपतेनैवव्यवहारास्यदं। ननुचविपर्यस्तंवस्तुधर्मतेनप्रपत्तेवविपर्यस्तंकथ्यतां। अर्थस्तुकथंविपर्यस्तः उच्यते। विपर्यस्तंविषयत्वात्। स्वरूपेणचप्रतिपादनादर्थोपि। तथाशब्दोपिविपर्यासहेतुत्वान्नथोच्यते। कथमभेदेनव्यवहारानुपातइत्याह॥ ॥यथाभावमुपाश्रित्यतदभावोनुगम्यते॥ तथाभावमुपाश्रित्यतज्ज्ञावोप्यनुगम्यते॥६८॥ ॥ निरूपाधेर्भावस्याविशिष्टत्वात्भावोपाधेर्व्यवहारावतारः। भावस्यापिमध्यावस्थायामेवसत्वात्। प्रागभावावच्छिन्नमेवव्यवहारेतत्वं। नित्यानामप्यभिव्यङ्ग्यकालात्प्रागनभिव्यक्तौसत्तयाव्यवहारोनविशिष्यते। एवमन्योन्यापेक्षित्वेभावाभावयोर्व्यवहारेसाम्यं। भेदमभ्युपगम्यप्रतिपादितं। इदानींभावव्यतिरिक्तमभावंनिरसितुमाह॥ ॥नाभावोऽजायतेभावोनैतिभावोनुपाख्यतां॥एकस्मादात्मनोनान्योभावाभावौव्यवस्थितौ॥६९॥ ॥हैतनयेप्रागभावोयमदृष्टेनभावनिष्पन्नः। भावोपमर्देनध्वंससंभवः। इयमपिचैतदयुक्तं। नाभावाभावयोरन्योन्यस्वभावावगमसंभवात्स्वभावस्यानपायात्। तत्रश्रुतश्चात्मतत्वविवेकेभावोपाधितयाऽभावस्याभावोपाधितयाचभावस्यप्रतीतिर्नस्यात्। तस्मादेकमेवाद्वयंतत्वमात्मशब्दवाच्यं। व्यवहारोविकल्पदशायांभावाभावोपाधिरूपंप्रविभक्तंचकास्ति। प्रकाशरूपस्यहिपरतत्वस्यसर्वत्राभिन्नस्वभावस्यमहासत्तात्मनोभावाप्रतियोगिनोविद्यावशात्संप्रतलौकयात्रानिवर्तनसमर्थस्यबहिर्दृष्टयाप्रतिभानेवर्तमानकालोपाधितयार्थक्रियाकारिणोभावरूपता। अतीतानागतकालोपाधितयावा। एवसंस्काररूपतयानुवर्तमानाद्वाहींद्रियविषयता। नुगमात्सर्वत्रप्रमातृसाधारणार्थक्रियाकर-

णादभावरूपतयाव्यवहारः सचसर्वथातदानींसन्नास्मर्यमाणत्वादुत्प्रेक्ष्यमाणत्वाच्चतथाचयदासंस्काररूपेणेभावासत्तस्यस्मर्तुमुत्प्रेक्षितुंवागताः कल्पयंतेवाकामयंतेवा। क्रियां। अतएवचमध्यावस्थस्यैवभावस्यभावस्यैवप्रागभावः। स्फुटेनरूपेणेंद्रियाद्यपरिच्छेद्यावस्थाप्रध्वंसश्चेनराकालमभावोव्यवह्रियतेनानुसर्वथाभावसंस्कारनिष्टत्तावभावः कश्चित्सर्वशक्तिविप्रलुप्तश्चकालत्रितयेनसि। अतएवात्राप्यधिकारपदार्थः समुद्दोष्यतइतिनाभावोनामकश्चित्तत्रैतत्स्यात्। कथंभावाभावौविकल्पितावित्युच्यते। कारणभेदात्सत्यभूतोयथावस्थानभासंकस्मान्नभवतीत्याशंक्यसदसत्यरूपभेदेनकारणाभावानुपपत्तिप्रतिपादनपूर्वकंहैतदर्शनमपोद्यविवर्तश्रियेणाद्वैतनयस्वमतेनसिद्धांतयितुमुपक्रमते॥ ॥अभावस्यानुपाख्यत्वात्कारणेनप्रसाधकम्। सोपाख्यस्यतुभावस्यकारणंकिंकरिष्यति॥६२॥ ॥अहंकारस्यात्मलाभमुद्दिश्यकारणान प्रवर्तनेतत्रनिःस्वभावस्योद्देश्यत्वायोगात्किमवलंब्यकारणंस्यतस्यपदसंबंधःस्यात्। ज्ञात्वात्मनासत्वेनतस्यानित्यत्वात्। कार्यतानुपपत्तेः। पुनरपिकारणंकथंवर्तनेति॥ कथंचिद्भेदोज्ञातिचेत्तोपिरितिचेत्। कल्प्यात्मनातर्हिकार्यतितदवस्थोदोषः। नियतकारणपरिग्रहश्चनस्यात्। अस्यतत्वस्याविशेषात्। सिकताभ्योपितैलंस्ववेतनियतशक्तिकारणमितिचेत्। कुतोवसितमेतत्। तस्मिन्सतिसद्भावादितिचेत्। नदेवेदंपर्यनुयुज्यते। कथमत्यंतासतस्तस्मिन्सतिभावइतिप्रतीतत्वाद्दोषइतिचेत्। प्रतीतिमात्रमस्तु। किमयुक्तिकेनकार्यकारणभावोपवर्तनेन। तथाचसिद्धांतयिष्यति। भावानांप्रागभूतानामात्मतत्वप्रकाशतइति। अथसत्कारणंकार्यइति॥ नैतेदोषाः। अत्रापितस्यकारणायोगादकिंचित्करकारणं। नह्येतद्युज्यते। नचापूर्वकिंचित्प्रोच्यतइति। अथाभिव्यक्तिःकारणेनकार्यस्यक्रियते। सत्यपितोन्यान्यावा। अन्यत्वेसतीवास्यादसतीवा। सत्वेप्रागिवकारणानुपपत्तिः। अभिव्यक्तरकरणेत्वेतदेवपुनरावर्तते। अनवस्थाच। असत्वेप्राग्वमसतोऽजन्मातथाचकार्यैकोविदेषः। अभिव्यक्तेश्चकारणव्यापारात्कार्यस्यकार्यतानस्यात्। वस्त्वंतरेत्यनेचकिं। येनासावशंकितमेवोऽवेत्। तत्संबंधोभिव्यक्तिकारणादितिचेत्। कोयंजन्यजनकयोःसंबंधः। तत्रेयमभिव्यक्तेतऽजन्यायांतद्विषयःकारणव्यापारोनस्यात्। तथाचनस्याऽजनेः। सत्कार्यप्रसंगः। ततोप्यभिव्यक्तेपुनरप्येतदेवावर्तते। उपका

योपकारकभावः संबध्येत व्यक्तकार्ययोरतिचेत्तेनकस्योपकारः॥ साकल्यातिरूक्तउताव्यतिरिक्तः। व्यतिरेकेतस्येतकः षष्ठ्यर्थः उपकारांतरकल्पनेप्येत देवचोदनीयमनवस्थाच। अव्यतिरेकेतुऽन्यऽनकभावएवपर्यवस्यति। तत्रचोक्तोदोषः। अन्यत्वेप्यभिव्यक्तेः कार्यान्नदेवदत्तस्यादित्यसत्कार्यनियाश्रयुः। तत्रचानुपयन्निरावेदितेतिसंकरोयंपथाः। इत्यत्रकार्यतोनिषेधात्त्यागभावध्रंसाभावावपिकृतवस्तुविषयोनस्तइतिपूर्वोक्तमेवावस्थाभेदेनविकल्पितत्वंसोपा भावयोर्निगमयति॥ ॥तस्मात्सर्वमभावोवाभावोवासर्वमिष्यते॥नत्ववस्थांतरंकिंचिदेकस्मात्सर्वतःस्थितं॥६३॥ ॥कार्यकारणाभावाभावान्मध्येऽजातोभिव्यक्तौ व वासपूर्वोत्तरयोरवस्थयोरजातोनभिव्यक्तौविनाशकारणायोगात्। विनष्टश्चभावोनोपपद्यतइति। भावाभावौनैकस्यावस्थातुः। परिणामदर्शनाश्रयेणसत्यभू तावस्थात्मको। अपितुव्यवहारदशायामविद्याप्रवृत्तिरूपायांसत्यस्याभिन्नसंविन्मात्रतत्वस्ययथार्थमनवभासात्। परमार्थतःसप्रपंचज्ञानमभावएवपरमार्थ एवासचनीरूपोनकश्चिदिति भावव्यतिरेकंनसहते। किंचिद्रूपंहिकुतश्चिद्व्यतिरिच्यते। भेदमात्रस्यचाभिन्नत्वाग्रहणरूपस्यशून्यत्वात्। सांप्रतेनतुरूपेणासर्वभा वात्मकं। अथमानस्यवस्तुत्वादवस्तुनः प्रथमानायोगात्। भावानांहिग्राह्यमानत्वेग्राहकोपारूपतयासत्वमेवाबहिरध्यवसानाच्चापिसत्वं। केवलंयोयोभेदोव्यवहृतः ग्रहणमसौनकिंचिदविद्या। तत्रभिन्नःप्रकाशोनुगतइतिविद्यावस्थितैवातथाचविद्याविद्याप्रविभागंब्रह्मेतिब्रह्मकांडउक्तं। यतश्चैवंसर्वसंव्यवहारसन्नातःसंवृदि नांदर्शनविकल्पाःस्तत्राभिमानमात्रमित्याह॥ ॥तस्मान्नाभावमिच्छंतियेलोकेभाववादिनः॥ अभाववादिनोवापिनभावंतत्त्वलक्षणम्॥६४॥ ॥आविर्भवतिरोभाव मात्रंजन्मनाशौ। सतएवेतिवदंतोभाववादिनः। परामर्षमार्थः। तेषामभावोनामभावएवयूयंतोनकश्चिद्भावस्यैवपूर्वोत्तरयोरवस्थयोरभावइतिव्यवहारात्। तथैहि मृदवस्थाचघटस्यप्रागभावः। कपालावस्थाचप्रध्वंसाभावइतिवाच्यासर्वशून्यमिदंजगदित्यभाववादिनामभावः पारमार्थिकोनकश्चिदितिभावतत्वलक्षणं परमार्थरूपमिच्छंति। एवमपिब्रुवंतोव्यवहारेभावाभावभेदमनर्थक्रियाकारणाकरणनिमित्तनापह्नुवतेतताश्चसंदृत्यासर्वमुपपद्यते। साम्येनेत्यभिनिवेशोत्र॥

ड्यायः। अभावप्रतिरूपेतदितिनिबंधनोभावभेदइत्यतआह॥ ॥अदृश्येचैवसर्वस्मिन्स्वभावेकलक्षणे॥ परिकल्प्येषुभयादाविचित्रेवोपलभ्यते॥६५॥ ॥सर्वस्मिन्नदृ श्यमानभेदऽजातेःस्वभावात्परमार्थरूपात्तुसामान्यसमावेशवशादेकस्वभावेब्रह्ममयेविचित्रेषुविकल्पेभावाभाववादिनः। नानात्वेनानादिशक्तिनियमितेयमविद्यावशा न्मर्यादाव्यवस्थानानारूपादृश्यते। असत्यपिवास्तवेभेदेअविद्यानिमित्तोयंभेदोव्यवहारेरूढइत्यविचारितविद्योवगंतव्यइत्यर्थः। ननुसत्यतोयंभावाभावेभेदइतिनिद र्शनेनचुत्पाद्यति॥ ॥चतस्रीहियथावस्थानिरूपारब्धाःप्रकल्पिताः॥एवंहैविध्यमप्येतद्भावाभावव्यपाश्रयम्॥६६॥ ॥प्राक्प्रध्वंसात्यतेतरेतरलक्षणोपाधिवशेननी रूपस्यरूपभेदाभावात्। यथाभावस्यचतुर्विधभेदः काल्पनिकः। तथैवभावाभावलक्षणः काल्पनिकएवावगंतव्यइत्यर्थः। बहिरिंद्रियगोचरोर्थः क्रियोपाधिर्ब्रह्मभा गः। कल्पितोभावः। बहिरर्थक्रियाशून्यस्वभावइतिसंकेतः। वस्तुतस्तुसर्वव्यवहारतीतोनष्टप्रपंचाभावात्मत्वमुद्दर्शयतइत्याह॥ ॥अविरोधीविरोधीवासन्ना सन्वापियुक्तितः॥ क्रमवानक्रमोवापिनाभावउपपद्यते॥६७॥ ॥नीरूपत्वादभावस्यभावेनसहविरोधविरोधेयुक्त्यानसंगछेतेनहिभावमभावंसमुच्छिनत्तिअनु गृह्णातिवायेनतद्विरोधीअविरोधीवायथासख्यंभवेत्। सतोसत्वायोगाच्चध्वरूपस्यातिशययोगाच्चासत्वमवभास्यात्मविरुद्धं। असत्वमप्यस्यतदूपत्वादे वाव्यतिरिक्ताभाववन्नोपपद्यते। एवंहिभावताप्रसंगक्रमोपिभावधर्मोनाभावस्ययुज्यते। भावस्योह्येनुमशक्यत्वाद्धिनतदपेक्षोभावस्यक्रमः। नाप्यभावातरा पेक्षः। तस्येवासिद्धत्वान्नीरूपस्यभेदाभावात्। एवंक्रमोपियोगपद्यमर्थातिरापेक्षत्वादस्यनास्ति। अन्येनसहासमानकालत्वादिति। युक्तितोनोपपद्यते। अभा वोनामनैवंधर्मोयतएवमविरोधीविरोधीवासन्नपितत्वतः क्रमवानक्रमोवापितेनभावोनविद्यते। येनाभावक्रमोसत्वमप्यस्यविरोधभावादशक्यत्वादविरोधीतत्वतः क्रमवान्वाक्रमोवापिभाववन्नोपपद्यते। येनअभावस्यास्यसत्यमनुपपद्यमानभानेनभावोप्येवंपरमार्थतोनोपपद्यते। तथाहि। भावस्यानुच्छेद्यत्वान्निरतिशयत्वा द्वाभावेनसहविरोधिताअविरोधिताचनयुक्ता। एवंक्रमाक्रमावपि। अथभावांतरेणसहभावस्यविरोधित्वादिच्यते। तत्रापिस्वतोनुच्छेद्यस्यातिशयःकेन

DR BHAU DAJI

चश्छेत्तुमनुगृह्णातुवाश्रशक्नेत्सदनुपपन्नः।एवंक्रमाक्रमाभावाद्भेदाभावान्नपारमार्थिकोसत्वमपिनयतार्थक्रियानिमित्तमर्थक्रियांतराकरणान्नतत्वतोव्यवतिष्ठते।सत्तासंबंधस्यचानुपलब्धेर्नतन्निमित्तप्रतिभासनाच्चासत्वमप्यपारमार्थिकंइत्यसर्ववस्तुव्यवहाराधिकरणान्नतत्वतोव्यवतिविकल्पपरिघटितावेतिभावाभावावपितथाविद्येयौ।कल्पनाचाविद्याशक्तिःसाचविद्यातत्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयेतिब्रह्मकांडेनिरूपितं।कालनिमित्तोऽव्यभेदोनपारमार्थिकइत्याह॥ ॥अभावेत्रिषुकालेषुनभेदस्यास्तिसंभवः॥तस्मिन्नसतिभावेपित्रैकाल्यंनावतिष्ठते॥६७॥ ॥त्रिषुकालेष्वितिकालत्रयनिमित्तकोभेदोभावविषयोनास्ति।तथाहिनीरूपत्वादभावस्यवर्त्तमानकालइतस्तावत्परिच्छेदोनास्ति।तदभावात्तदपेक्षौतीतानागतकालयोगोपिनभाविकः।एवंचभावस्याप्यभावापेक्षंत्रैकाल्यंनास्ति।तथाहि।प्रागभावाश्रयंभविष्यत्प्रध्वंसावपेक्ष्यतत्तत्वमितिप्रागभावप्रध्वंसयोस्तदभावाऽक्तंतत्तदभावाद्वर्त्तमानत्वमपिनास्ति।नापिस्वापेक्षंपूर्वापरकोट्योरभावात्।भावस्यकालत्रयंयुक्तं।भावेतुसांख्यानांपूर्वापरकोट्योरभावस्येकत्वमेवाभिन्नरूपमितिपुनरपिकालत्रयायोगः।अवस्थास्ततोनव्यतिरिच्यंतइतिनासामपितद्भावंव्यतिरेकेपिवातद्गतःकालभेदोनावभास्यशक्यतेकल्पयितुमितिअसत्योभेदः।भवतीतिभावःनभावोऽभावःइत्यपिलक्षणमनयोर्नोपपद्यतइत्याह॥ ॥आत्मतत्वपरित्यागःपरतोनोपपद्यते॥आत्मतत्वंतुपरतःस्वतोवानोपपद्यते॥६८॥ ॥कारणाद्भावस्यसतोविनाशोनोपपद्यते।नीरूपस्यकारणासामर्थ्येनजन्यमानतयानाशरूपत्वप्राप्तेर्भविनसंबंधेप्रागिवतस्योपलब्धिःस्यात्ततेनविनाशेतत्रापितथैवेत्यनवस्थापातात्।भवनस्यभावस्याभवन्नपिविरोधाच्चासतोपिविनाशोभावइत्यभावशब्दार्थोनिरूपितः।अवतिष्ठतेःभवनमपिभावस्वभावस्यपरिनिष्ठितस्यकारणान्नोपपद्यते।स्वतोपिभवतोभवनायोगःअभवनशीलस्यापिभावतोविरुद्धेतिभावशब्दार्थोपिनकश्चिन्नचैवमपिभावाभावापादकंतत्वतइत्याह॥ ॥तत्वेविरोधेनानात्वेउपकारोनकश्चन॥तत्वान्यत्वपरित्यागेव्यवहारोनिवर्त्तते॥६९॥ ॥विप्रतिषिद्धयोरेकत्वविरुद्धंनानात्वेतुभावाभावयोःपरस्परापेक्षयानिरूपकारिणोर्व्यवहारोनस्यात्तदतद्व्यतिरेकेणाचवि

कल्पासंभवोरश्यंतराभावादितमवव्यवहारातीतत्वंभावाभावाद्रूपतयाप्रतिभासमानंऽऽगात्ताहतेनरूपेणविचार्यतासहमितिस्थितं।पारमार्थिकंतुत्रयमत्रेत्याह॥ ॥यत्रऽष्टाचदृश्यंचदृशिनिर्वाविकल्पितं॥तस्यैवार्थस्यसत्यत्वंश्रितास्त्वेयंत्रवेदिनः॥७०॥ ॥ग्राह्यग्राहकादिप्रपंचस्यविकल्पपरिघटितस्यानित्यत्वात्सर्वप्रपंचसमतिक्रांतवामनसातीतंतत्वमविकल्पंपरंब्रह्मानादिनिधनंसत्यमितिब्रह्मविदःप्राहुः।ऋग्यजुःसामात्मकोवेदस्त्रयी।तस्याश्चतःसारभूतार्थनिरूपणमयउपनिषदागमःतत्रहिसमाम्नोसंदृश्यशार्थंसतत्वमाख्यायते।तज्ज्ञायतेतल्लीलायेत।एवंभेदंपरमार्थरूपमाहुःनकर्मनिष्ठानाहिनंतदयमविद्यापरिकल्पितोहिभेदोपितयोर्वैकल्पिकः।अविद्यापिचतत्वान्यताभ्यामनिर्वचनीयापरमादनिर्वाच्या।अनादिसिद्धाजीवात्मगतभेदप्रतिभासकारिणीत्युपपादितंब्रह्मकांडेविस्तरतइतितत्एवावधार्यं।ततएवयथावभाससत्यार्थनिष्ठःशाष्ट्रीयव्यवहारइत्यलंबाभिन्नतत्वविश्रांतिभेदेष्वेवोपन्यस्यतइत्याह॥ ॥सामान्यंवाविशेषोवायस्मादुक्तविशेषवत्॥शब्दास्तस्मादसत्येषुभेदेष्वेवव्यवस्थिताः॥७१॥ ॥सामान्यमपिसामान्यांतराद्यावत्तन्नशब्दैरुच्यते।यथाविशेषोविशेषांतराद्यावत्तन्नइत्यसत्येषुभेदेष्वेवशब्दाःकृतपदबंधनाभिन्नमद्वयंतत्वंस्पृशंत्काइतिवितथएवशाष्ट्रीयव्यवहारः।यदिसन्नपिव्यवहारोभावप्रतियोगी॥एवंज्ञेयंप्रमेयइत्यादयोपिशब्दाःपरिकल्पिताज्ञेयादिव्यावृत्तविषयाइतिसर्वभेदीयनिपातिशब्दज्ञातं।अतउक्तंभाष्येसामान्यमपियथाविशेषस्तद्वदिति।विशेषवदित्यहार्थवतिः।विशेषमर्हति।यद्भिधानंतद्विशेषवत्।विशेषोवायत्रास्तीतिमत्वर्थीयः।सामान्योपहितस्याविशेषस्याभिधानंसंभाव्येतेतिनिरूपणेविशेषणमेतदितिविशेषणसंबध्यते।एवतावन्निरूपमवस्तुस्वभावमाश्रित्यभावाभावयोर्विरोधमुक्त्वाइदानींवैशेषिकनयेनसप्तमंपदार्थमभावमाश्रित्याह॥ ॥नह्यभावस्यसद्भावेभावस्यात्मात्मप्रहीयते॥नचाभावस्यनास्तित्वेभावस्यात्मात्मप्रसूयते॥७२॥ ॥भावाद्यतिरेभावइतिप्रध्वंसोपऽऽनेकिमितिभावोविनश्यति।प्रागभावस्यचव्याहतोकिमितिभावोऽऽजायते।एतदेवदृष्टांतेनदृढयति॥ ॥नशाबलेयस्यास्तित्वंबाऽबलेयस्यबाधकं॥नशाबलेयोनास्तीतिबाऽबलेयःप्रकल्प्यते॥७३॥ ॥ए

थग्रतयोर्भावाभावयोः परस्परबंधयोर्यथापरस्यसन्नासन्नेनत्रयोऽङ्के।तथाभावाभावयोरपतथाभूतयोःस्यादित्यर्थः।नरेतज्ञावादर्थांतरस्याभाव।
स्यावस्तुत्वेभ्युपगम्यमानेदोषजातमित्युपसंहरति॥ ॥अभावोयदिवस्तुस्यान्नत्रेयंस्यादिचारणा॥तनश्चनदभावेपिस्यादित्यार्यमिदंपुनः॥७३॥ ॥सप्त
पदार्थरूपेभावस्यवस्तुत्वेभ्युपगम्यमाने।तत्सन्निधानासन्निधानाभ्यामेवभावस्यसन्निधनासन्निधनेनयुज्येते।इतीयंचिंतायुज्यते।तथाचवस्तुत्वेसभा
वस्यतत्रायवातरस्यव्यतिरिक्तोदयास्तमयोरभावस्ययथायोगंतौनस्याता।तस्यतत्रायभावांतरमित्यनवस्थादित्यपिवाच्यं।यदापुनर्विषयप्रच्युति।
र्नोरूपीभावोबुध्यादृष्ट्याभ्युपगम्यते॥ ॥अवस्तुस्यादतीतंयद्यवहारस्यगोचरं।तत्रवस्तुगतोभेदोननिर्वचनमर्हति॥७४॥ ॥तिरोभवतिभावोनत्वभावो
नामकश्चिद्यतिरिक्तोऽन्यतइतिनयेनेदंविचारणीयं।नह्यभावस्यसद्भावइत्यादि।भावप्रच्युतिरूपत्वाद्भावस्य।कथमवतिष्ठतेभावइतिनेदंदूषणंभव
तरति।प्रागभावच्चाद्दृष्टोनभावोऽन्यतेऽपितुभवितरूपत्वादितितच्छुद्धरूपोभावोवास्तवनानात्वनार्हति।इत्यचसर्वव्यवहारातीतोसत्वान्निरूपत्वा
दभावोवास्तवभेदादिनिरूपणासहइतिप्रागेवोक्तमुपसंहृतं।इदानींकार्यकारणभावानुपपत्तिपूर्वोक्तामनूद्यस्वदर्शनेविवर्त्तसिद्धांतयितुमाह॥ ॥
अथदार्थेपदन्यासःकारणास्यनविद्यते॥अथचप्रागसद्भावःकारणेसतिदृश्यते॥७५॥ ॥उत्पत्तेःपूर्वकार्यंनहरणेर्थीविद्यमानप्रत्यायकोसत्वादिति।तत्र।
कारणस्यपदन्यासोव्यवहारोनोपपद्यते।तत्रप्रागसद्भावःकारणेसतिदृश्यते।उत्पत्तेःपूर्वमनेनक्रियावेशयोगंवस्तुभूतकार्यनिष्ठोहिकारणानांव्यापारः।पद
न्यासःसचासतिकार्येनास्तिनहाकिंचिद्रूपमुद्दिश्यकारणानिप्रवर्त्तितुमुत्सहंते।असतउद्देश्यत्वायोगात्।सत्वेतुकारणानुपपत्तिरित्युक्तं।अथविनियो।
क्तृबुध्यनुसंधानंकार्यस्यपदन्यासः।सोप्यसत्यसंभवीऽऽऽस्यचकारणस्यमुतराकार्येपदन्यासोनास्ति।दृश्यतेचकस्मिंश्चिद्धेतोःसतिकार्यंतत्रयदेवतत्व
मेवप्रतिभासमात्रंनतुवास्तवहेतुफलाभावः।कश्चिदित्यर्थः।अथोत्पत्तेःपूर्वकाप्रागवस्थाभावस्येतिनापदस्तदानींमसावर्थइत्युच्यते।तत्राप्याह॥ ॥कात।

स्यप्रागवस्थोतवस्त्वाश्रतामदंपुनः॥प्रागवस्थोतनहीतत्रयमप्यतिवस्तुना॥७६॥ ॥उत्पत्तेःपूर्वकाप्रागवस्थोत।इदंचोद्यंवस्त्वाश्रतांवस्त्वालंबनमेतत्प्रयनु
योगरूपमित्यर्थः।तथाहि।प्रागितिचावस्थेतिचैतत्रयमत्रपर्यनुयोगेनचैतत्रयमप्यवस्तुन्यस्ति।देशतःकालतोवापूर्वत्वस्याभावेनीरूपदेशकालयोगायोगिन्यसभवा
त्।अवस्थितेतिचावस्थात्रयापेक्षानचावस्थाताकश्चिदन्योन्वयीविद्यते।पूर्वस्मिन्नित्यसत्यमेवतत्र।एवमसत्कार्यनयेप्रागसत्वादेतन्नयुज्यते।सत्कार्यनयेपिप्राग
र्थानुपपत्तिः।इदानीमसत्वाज्ञावस्यतत्वऽऽन्नायोगादवस्थातरूपाभावः।केनचिद्रूपेणऽऽननेतरवेक्ष्याप्रागसतोऽऽन्नातथाचात्रायपदार्थः।विनाशेसत्वमे
वनीरूपमगोचरोवाचोभावस्येत्याह॥ ॥नचोद्यमिन्नानास्तीतिवचनानांनिबंधन॥अलस्यादपदस्थानमेतद्भाव्यप्रचक्षते॥७७॥ ॥प्रच्युतेस्तूनिरवयवसारसमिति
भावभागोस्तिनास्तीत्यभिधानायनसमर्थंवस्तुसारव्याहितदानीमप्यस्तीतिव्यवहरंति।तद्वचनयुक्तं।कुतः।अनिबंधनयतः।वचनेनिबंधनमुपलभ्यमानता।र
साचध्वस्तस्यनास्तीतिशष्टादोगोचरमतिबंधनमसत्वमितिपूर्वापरावस्थयोरव्यवहार्योभावोमध्यावस्थायामेवकेवलंदृश्यतइत्याह॥ ॥अत्यऽऽतावियंदृष्टि।
र्यदभावंयदक्रमं॥भावानाप्रागभूतानामात्मतत्वप्रकाशते॥७८॥ ॥सदसत्पक्षभेदेनवास्तवस्यकार्यकारणभावस्यनिराकृतत्वाऽपपत्तिशून्यायश्चर्यभू
तयादृष्ट्याव्यापारेणकार्यदृष्टं।प्रागदृष्टंनिरंशऋटित्येवाक्रमंकश्चिन्नियमेसतिदृश्यतइतिप्रतिभासमात्रसारः।कारणाभावोपितथावैकल्पिकोविक्षनेयथा
यथंविकल्पनात्।एकस्यतत्वादप्रच्युतस्यभेदानुकारेणासत्यविभक्तान्यरूपोयग्राहितारूपविवर्त्तःपरमार्थः।इत्यर्थः।अत्यऽऽतेयंदृष्टिनिः।कासावित्याह।यद्।
भागमित्यादीत्येवंपदसमन्वयः।यद्वा।यस्माद्दृष्टोसत्यमभागनिरंशमतएवाक्रमंतत्वभावानाप्रकाशतइतिसंबंधः।साशत्वेसतिक्रमेणोपऽऽननेविलंब्यदृष्टेः
कारणसामर्थ्यविगमान्नाश्चर्यमिदंभवेत्।स्वतस्तुऋटितिपदक्रमेणसर्ववादिमतेपिकार्यंऽऽयते।अतःकारणव्यापारस्यविचार्यमाणतानुपपत्तेःतथाप्रका
शोविद्यावशादाश्चर्यभूतोरूढः।तथाहि॥ ॥विकल्पेथहितेनैवसर्वभावेनलौकिकः॥मुख्येनैवयदार्थेनव्यवहारोनिधीयते॥७९॥ ॥मध्यावस्थाभाविदृश्यमानं

रूपमपेक्ष्यपूर्वापरावस्थापरिकल्पनयाक्रमिकत्वेसतिकार्यकारणभावेनभावाभावरूपतयाविचार्यतेसहौलौकिकव्यवहारोरूढः।एवमन्योपिपयःकाश्चिद्व्
हारःसर्वस्तत्वतोबहिर्विद्यमानस्यवस्तुनोभिन्नस्याभावादनादिमिथ्याभ्यासवासनावशोपजातएवासांहृतस्तत्वाध्यवसायादसांप्रतइवाविद्यारूपेडा
दितिप्ररूढः।परमार्थतस्तुनभेदोनामपरिदृश्यमानःसत्यः।अथित्वद्ध्यमेवतत्वं।अविद्यानेत्रैरेवमविद्यातच्छक्तिवशादवधार्यतइत्याह॥ ॥भावशक्तिमतश्चै
नामन्यतेनित्यवादिनः॥भावमेवैकमंशाद्भेदनाभावादपरः क्रमः॥८०॥ ॥नित्यमद्वयंब्रह्मतत्वंयेवदंतितेभावस्यपरस्याद्वयस्यब्रह्मणएवैवविधनादिडीवात्मग
तांशक्तिंमन्यंतेयद्वशान्निरीक्षयतत्वमतत्वेनभेनदेनव्यवहारः।क्रमिकोक्रमेपिब्रह्मणोभेदावभासनमविद्याकृतंतत्रैवैकमाभासन।कालाख्यस्यातत्र्यशक्ति
कृतंतेनवशक्तीनब्रह्मणोभावात्परमार्थतोभिन्नेइतिसएवतत्वतएवचकास्ति।अन्यस्यतदतिरेकिणोभासमानतानुपपत्तेः।भासमानस्यचप्रकाशा
व्यतिरेकाशाव्यतिरेकादप्रकाशस्यतद्योगादित्यन्यत्रनिरूपितं।तथाचब्रह्ममयभावोपधानेनैवक्रमस्यावभासनात्।व्यवहारेभावव्यतिरिक्तनतस्यकिंचिद्रू
पमस्ति।हेतुहेतुमद्भावेनयोडनादयोनरूक्ष्यः।अक्रमप्रतियोगियोगपद्यमितितथाप्रतिभानमात्रमित्याह॥ ॥क्रमान्नयौगपद्यस्यकश्चिद्भेदोस्तितत्वतः॥
यथैवभावान्नाभावःकश्चिदन्योवसीयते॥८१॥ ॥एकमेवतत्वंविद्यानेत्राणामपरमनवच्छिन्नमशक्यप्रतिभासमिति।स्वगतदेशकालयोर्वपर्यधारोपेर
णासक्रममाभाति।पदार्थतिरस्कारेणचाक्रममितिभावः।क्रमाक्रमौनस्तः।यथाभावाभावावित्युक्तं।क्रमाभावोयौगपद्यंक्रमश्चोक्तदशानान्योभावादित्यभा
वस्यपूर्वभावात्।भेदस्यवस्तुत्वस्यचनिषेधद्योगपद्यमपितदात्मकानकिंचिदित्यभावदृष्टांतेनधर्मिभावोपधानेनचप्रतीयमानत्वाद्भावांतरसाहित्यभावस
स्यात्मेवतन्न्याय्यं।नहिसाहित्यनामसहितादन्यद्विवेकेनावधार्यते।ननुचक्रमेणोक्तंयुगपदुक्तमितिभेदेनप्रतीयेतेक्रमाक्रमावित्याह॥ ॥कालस्या
प्यपरकालनिर्देशत्येवलौकिकाः॥नचनिर्देशमात्रेणव्यतिरेकोनुगम्यते॥८२॥ ॥अद्यभवोद्यतनःकालः।श्वःभवीश्वस्तनःकालइतिलोकेव्यपदेशादवि

द्यमानाद्यतनोनद्यतनोस्तीतिलक्षणेभाव्येवचनादित्येवंसमुदायावयवभेदपरिकल्पनयाकालतत्वस्यैकस्यैवाधाराधेयभेदेननिर्देशोदृष्टः।नचवस्तुतःका
लोभिद्यतेवैकल्पिकत्वाद्भेदस्यैवंव्यतिरेकेणाक्रमाक्रमयोर्व्यतिरेकेणानिर्देशेपिनतत्वतोभावात्परतश्चस्वरतश्चभेदाभेदभावेडःखमरातिवर्गस्यरागादिलेश
राशेरुत्साहः।अतएवेनेत्यर्थः।एतदेवयोजयति॥ ॥आधारकल्पयत्येषानाभावोव्यवतिष्ठते॥अवस्तुघपिनोत्पेक्षाकस्यचित्प्रतिबध्यते॥८३॥ ॥शक्तेरभा
वेसुखदुःखभावेडःखमरातिवर्गस्यरागादिलेशराशेरुत्साहः।अतएवेनिर्वाणमोक्षइत्येवमादौव्यवहारेसमग्न्यथानुपपत्त्याभावेपरिकल्प्याधारशक्तिसु
खाद्याधेयंनकश्चिद्व्यवतिष्ठते।अतएवितएवार्थात्रान्यकश्चिदवस्थायियेनुमुत्सहतइत्यर्थः।कल्पयन्नपिवाधारभावनकश्चिद्भावेधिकरणभूतस्थितिमाधेयल
भतेनास्यात्रपदसंबंधेवस्तुनोवकल्पयतीत्यर्थः।नीरूपस्यसर्वसामर्थ्यविरहलक्षणस्याभावस्याधेयप्रतिस्थित्याधारभावायोगात्।उत्पेक्षयाचाधारभावव्य
पदेशःप्रवर्तकएव।अंगुल्यग्रेकरियूथशतमास्तइत्यादिचोत्पेक्षयाभिधीयमानेदृश्यतइतिविकल्पानांत्रभिः।यतएवंसामर्थ्यं॥ ॥तस्माच्छक्तिविभागेननि
त्यःसदसदात्मकः॥एकोर्थःशब्दवाच्यत्वेबहुरूपःप्रकाशते॥८४॥ ॥सर्वपरिकल्पनातीतसत्वसमाविष्टसर्वाभिःशक्तिभिर्ब्रह्मयथायथंव्यवहारेभावाभावरू
पतयातन्नुपाधिरचितंशब्दाःप्रतिपादयंतीत्यभावाभिधायिनामपिभावशब्देस्तुल्यःसंबंधेविशेषाच्छब्दानामितिप्रकरणात्यर्थमुपसंहृतंएकइति।
भेदस्याभावनिरासेनप्रतिषिद्धत्वात्।अतएवनित्यः।भावाभावात्कार्यकारणभावस्यचनिषेधात्।शब्दवाच्यवइति।शब्दव्यवहारार्थंनिमित्तसमाप्तः प्र
योजनकथनाद्बहुरूपइति।क्रमाक्रमादिरूपतयाप्रागुक्तप्रायस्यैवतत्वस्यप्रकाशनात्।इत्थंचसांहृतोयंलोकत्रयेषुपदार्थोयोगरूढइति।तथैवास्मि
न्शास्त्रेनुगम्यतइति।अविषयास्तार्किकविकल्पाइत्याह॥ ॥व्यवहारश्चलोकस्यपदार्थैःपरिकल्पितैः॥शास्त्रेपदार्थःकार्यार्थिलौकिकःप्रविभज्यते॥८५॥
॥॥इतिपदकीर्णकांडेसंबंधसमुद्देशः॥ ॥विचारितमपितद्विकल्पेभावितत्वंनयथाविचारलोकेव्यवहारमवतरति।नहिदृष्टिनांतरव्यवस्थितविरुद्धभा

वस्त्वानुगमोव्यवहारेनविचारेणान्यथातत्वंपायंतेनिश्चयःकर्तुःस्वरूपेणाव्यपदेशाभावसदृशोबालपंडितो।परस्परंअभिप्रायमेलनेऽवस्तुनइतडा
गतिभालितेनावधार्यपदार्थयाथात्थंव्यवहरंतोलोकिकाटश्यते।इदंचलोकिकानामेवशिष्टानुशासनंशास्त्रं।तदत्रलोकप्रसिद्धेवपदार्थप्रक्रियासमा
श्रयणायेत्यवदाद्रव्यक्रियावचनोधातुःसत्वप्रधानानिनामानीतिप्रत्ययतीतिप्रत्ययः।इत्यादिशास्त्रेकार्यप्रसिद्ध्यर्थंलौकिकएवेति।यावत्द्रव्यगु
णादिलक्षणोपोद्धारयदार्थःप्रविभज्यतइति।लौकिकयात्रायामेकयोगक्षेमाःसर्वेशिष्टाभावाभावातिमात्रविषयाइत्यर्थस्यवाहनित्यत्वाच्छष्टोदाहरण।
मात्रत्वाच्चयतीतेर्नित्यःशिष्टार्थसंबंधइतिस्थितम्॥ ॥इतिभूतिराजतनयहेलाराजकृतेप्रकीर्णकप्रकाशेसंबंधसमुद्देशस्तृतीयः॥३॥ ॥श्रीमद्देवभाजानि
विजयते॥ ॥तदेवंशिष्टार्थयोःसंबंधमुक्त्वाव्याख्यानोपयोगीपदार्थःशास्त्रेपदार्थःकार्यार्थीलौकिकःप्रविभज्यतइत्युपक्षिप्तःजातिर्द्रव्यंहिसर्वशिष्टानामर्थइ
तिसिद्धेशिष्टार्थसंबंधइत्यत्रार्थनित्यतासमर्थनार्थपूर्वमुक्तेइदानींमन्वारभ्यानागमपोद्धारपदार्थेद्रव्यगुणादिकःसमुद्दिष्टव्यइतिप्रविभज्यतइत्युक्तेकस्यकुतः
प्रविभागइत्याह॥ ॥संसर्गरूपात्संभूतासंविदुपादपोद्धृताः॥शास्त्रेविभक्तावाक्यार्थात्प्रतिपत्त्याश्रयार्थवत्॥४॥ ॥निमित्तभूताःसाधुत्वेशास्त्रादनुमिता।
त्मकाः॥केचित्पदार्थविद्भ्यंतेसंज्ञेयेणयथागमम्॥२॥ ॥निरंशस्यवाक्यस्यैववाचकत्वान्नदार्थेष्वेकस्मिन्पदार्थव्यवस्थाप्यंतेसचवाक्यार्थःसंसर्गःएवंरू
पमात्मायस्यसतथा।क्रियाकारकसंबंधतद्विशेषणसंसर्गोवाक्यार्थः।एतेनचप्रविभागबीजमाह॥सर्वथानिरंशेवाक्यार्थेप्रविभज्यनीयरूपताभावात्संस
र्गेतुयुक्तंसंसृष्टार्थविभज्यनेत्यतएवसंभूताइत्याह।अतएवसंसर्गविस्थायासंभवतोविद्यमानाइत्यर्थः।तेनसंसृष्टाविद्यमानाश्चयोद्धुंशक्यंते।असतामप
यःशलाकाकल्पानांपरस्परान्वयेनायोद्धाराभावात्तद्वित्संवेदनमयोद्धारबुद्धिःतस्यास्रूपमात्मा।ततोहेतोरयोद्धृयइत्यर्थकृताः।एतदुक्तंभवति।यद्यपिवाक्या
र्थेपदार्थाःकदाचिदपिविवेकेननावधार्यंते।तथाचकीदृशःसंसर्गःतस्यभेदपूर्वकत्वादिति।तथापिप्रतिपत्तृभिरनंशस्यवृगपत्प्रत्येतुमशक्यत्वात्क्रमेणांशा

शकयासंवेदनेभेदपूर्वकसंसर्गेव्यवहारानद्भिप्रायेणतथेवापोद्धारबुद्धावविच्यंतेयाः।तद्यथा।पानकद्रव्येगुडादिमात्राविवेकमूढ्या।अथास्वादयतःभ
रसहविज्ञानविवेकेनटथक्कृत्यव्यवस्थियते।यदातुरूपशब्दाकारपर्यायः।तदेयत्यभाजोपेपंचमी।संविदःकल्पनाबुद्धेरूपमाकारमाश्रितेत्यर्थः।वा
क्यार्थस्यानंशस्यस्फटितिप्रत्येतुमशक्तेरतएवपदार्थाकारबुद्धयोविभ्रमानन्नदंशाल्लुरितइतिदृष्टिनिविष्टएवाकारेवस्त्वित्यध्यवसायात्पदार्थत्वेनपरिकल्प्यते।पू
र्वकक्रियामुपायभूतायाःप्रतिपत्तेतत्समत्वेवाक्यार्थेसामान्यमात्रस्यभिन्नेनतेनसत्यभूतेनबाधः।किमपोद्धारेप्रयोजनमित्याह।शास्त्रेविभक्ताइति।प्रत्यासत्याव्याक
रणशास्त्रइत्यवगंतव्यं।अत्रहिलक्षणावाक्यानामुपायभावेनद्रव्यगुणादयोर्थाविषयविभागेनोपात्ताइतिवाक्यार्थादपोद्धारएतत्प्रयोजनंलक्षणंयथाविभागनिय
तविषयमवतिष्ठतामिति।तथाह्युपलक्षणत्वेनार्थानामंगभावःशास्त्रेसमाम्नातोनविधेयत्वेनार्थानादेशनादितिलोकप्रसिद्धमर्थमनूद्यस्वरादिसंस्कारायोपदे
शः।प्रकृतिप्रत्ययार्थवदिति।प्रकृतिप्रत्ययोर्नामाख्यातपदविषययोःस्वार्थेत्रिकाल्यनिकःतेनयथानिरंशात्पदार्थात्प्रकृत्यर्थःप्रत्ययार्थश्चापोद्धारबुद्धावच
यव्यतिरेकाभ्यांपदवाक्यादिभिरपोद्धियतेतथावाक्यवाक्यादिभिरखंडाद्वाक्यार्थात्पदार्थइत्युभयत्राप्यपोद्धारःसमानइत्यर्थः।निमित्तभूताइति।यतस्तेषांनिमित्तभ
भावःशिष्टसाधुत्वविषयोतोविभक्ताइत्यर्थः।तेचार्थाद्विविधालोकप्रसिद्धावैशेषिकादिशास्त्रपरिभाषिताश्च।तत्रलोकप्रसिद्धाःपशुरयंदेवेत्यादयः।तेचेहप्रसि
द्धत्वादेवनपरिभाष्यंते।येतुशास्त्रांतरेपरिभाषितास्तेस्वनिकायव्यवस्थयालक्ष्यंतइत्याह।केचिद्वैशास्त्रादनुमितात्मकाइति।शास्त्रादरव्यापनाद्देवप्रत्यासत्ते
र्व्याकरणान्नवैशेषिकादेः।अनुमानेनाधिगतआत्मस्वभावोलक्षणंयेषामित्यर्थः।तथाप्येकशेषारंभाद्द्रव्यत्वंद्रव्यलक्षणमनुमितंद्रव्याणांप्राधान्येनवाच्यत्वे
शिष्टभेदप्रसक्तेस्तदारंभस्यार्थवत्त्वात्।यस्यगुणस्यहिभावाद्द्रव्येशिष्टनिवेशस्तद्भिधानेत्वतलाविति।वाक्यकारस्त्वनादाश्रितत्वंगुणलक्षणमनुमितंजा
तिरपिभावप्रत्ययाभिधेयेति।गुणेसत्त्वेवमुपपद्यते।तथाह्योतोगुणवचनादितिगुणमुक्त्वागुणवचनइति।गुणस्यभूतपूर्वत्वेनद्रव्येप्रत्ययोभिधानविशेषणत्वे

सातकल्पते।कालस्या[illegible]क्रियात्मकत्वलक्षणं।भूतेवर्तमानेभवष्यतीतिचैषांक्षत्वेयाधित्वेनवक्षायते।संख्यायाश्चभेदगणनात्मकत्वंजात्याख्यायामेकस्म।
न्नितिवचनादवसीयते।वैशेषिकप्रसिद्ध्यावागुणत्वेनद्रव्यंप्रतिनियमात्।स्त्रियापुंसिनपुंसकइतिचसामान्येनशष्टान्याख्यानेअर्थस्यागभावोत्पादनात्।संस्त्या
नप्रसवस्थितयोर्लिंगलक्षणमनुमीयते।नहिखड्गादीनांलौकिकत्वस्त्रीत्वंखंडकादीनांचपुंस्त्वं।कुंडादीनांचनपुंसकत्वंसंभवति।शक्तिःसाधनंनद्रव्यमि
तिशेषव्यवहारात्कर्मकर्तृत्वोपगमात्।विकल्पार्थेक्रियाभावच्चनात्चानुमीयते।द्रव्यस्यह्येकस्वभावत्वात्।साधनत्वेशेषभावः कर्मकर्तृभावश्चनोप
पद्यते।विभक्त्यर्थेचद्रव्यस्येवक्तृनेः।अधिस्त्रीतिस्त्रीशष्टप्रयोगाभावात्कस्यकेनसमासः।उपसर्गच्छिदसिधात्वर्थइतिवार्थग्रहणं।लिंगसंख्यावतोद्रव्यस्य
प्रतिपत्त्यर्थंतस्यासाधनत्वमावेद्यते।अन्यथासाधनइत्येतदाचक्षीतकिमनेन।धातुरुतोर्थोधात्वर्थइति।पुरुषोपग्रहार्थोस्तुपूर्ववचार्यव्यवहारादेवलक्षणप्रसि
सिद्धिःक्रियते।लोकप्रसिद्धस्वपूर्वादीनांवयवस्थायामितिविशेषणात्पदार्थोयाधिरूपंतल्लक्षणमनुमीयते।क्रियापिभूवादिवाचिकेभाव्यपूर्वापरीभूतास
ध्यस्वभावानुगम्यमानगम्यालक्षिता।पदार्थइतिव्यद्यपिसंसृष्टानामेवसर्वथाभावः।तथाप्यपोद्धताअन्येकेकस्यपदस्यगुणप्रधानभूताबहवोर्थाः।तद्
यथा।आख्यातस्यक्रियाकालसाधनसंख्यापुरुषोपग्रहाः।नामपदस्योपाधिलिंगसंख्यासाधनानि।क्रियाकालइत्यादिपदवाच्यत्वेनवापदार्थतोप
पत्तिः।केवलानांचपचत्यादिपदवाच्यत्वाभावात्।यथागमंमितियादृशोवैयाकरणानामागमस्तमनुल्लंघ्यव्याख्यातृणामुपदेशपारंपर्यतिक्रमेणस्व
स्यपदार्थस्ययस्मिन्नेवाधाख्यानेंगभावःसकथ्यतइत्यर्थः।तत्रगुणादीनांद्रव्यपरतंत्रत्वात्प्रथमतदाश्रयद्रव्यंलक्ष्यति॥ ॥वस्तूपलक्षणंयत्रसर्व
नामप्रयुज्यते॥द्रव्यमित्युच्यतेसोर्थोभेद्यत्वेनविवक्षितः॥३॥ ॥इहसर्वनाम्नामियंगतिः।वस्तुमात्राभिधायिनः केचित्।यथासर्वादयः।विशिष्टवस्तुवा
चकाश्चान्ये।यथान्यतरादयः।तत्रपूर्वैर्दर्शितंलक्ष्यते।तथाहि।इदंतदितिसर्वनामप्रत्यवमर्शयोग्यंद्रव्यंयत्द्रव्यंद्रव्यंतदिदमितिप्रत्यक्षार्थवाचकंतदि

DR BHAU DAJI

तप्रमाणांतरावगतपरोक्षार्थाभिधानंतेनप्रत्यक्षपरोक्षार्थाकारपरामर्शेनवस्तुमात्रवाचित्वंइदंतदोरुपादानं।सर्वनाम्नामुक्तंभवति।तथाचप्रत्यक्षपरोक्षाकार
भेदावधारणेनवस्तुमात्रतद्वाच्यंद्रव्यलक्षितंभवति।प्रतिपिंडव्यापरिमितस्वभावोद्रव्याणामशक्योलक्षयितुमिति।।सर्वद्रव्यसाधारणलक्षणमेवमुच्यते।वस्तु
रूपतायाःसर्वत्रभावात्।एतदेवनिरुक्तकारेणाप्युक्तं।अदइतियत्प्रतीयतेतद्द्रव्यमिति।द्वितीयमपिविशेषलक्षणमाह।भेद्यत्वेनविवक्षितइति।सामान्यादि।
भिरुपाधिभिरवछेद्यत्वेनतद्विशेष्यत्वेनवक्तुमभिप्रेतइत्यर्थः।विवक्षितग्रहणेनवस्त्वर्थस्येदंलक्षणं।अपित्वशष्टार्थस्येत्याह।तथाचक्रियादिरविशेष्यत्वेनचेद्वि
वक्षितस्तदाद्रव्यमितितीयंतिरीयद्रव्यलक्षणमनादरात्।व्याडिदर्शनेनसार्वत्रिकीद्रव्यपदार्थव्यवस्थासिध्यति।यथावाक्यायनदर्शनेजातिरन्वयप्रत्ययनिमि
त्तासर्वशष्टानामप्यर्थः।क्रियास्वप्यन्वयितावभासप्रत्ययान्यथानुपपत्त्याजातिसिद्धिः।कथमन्यथाप्रत्यवस्थपचतीत्यभिन्नप्रत्ययनिमित्तस्यात्।विक्लेदद।
स्येवपचत्यर्थत्वेअधिश्रयणादीनांसामर्थ्यागम्यत्वेशष्टार्थत्वाभावादेवकर्तृत्वेनस्यात्।नहितद्व्यापारोधिश्रयणादिर्हेतुवाच्यः।सामर्थ्यगम्येचलकारवाच्य
स्यकर्तुर्व्यापारेसमन्वयाभावः।इत्यंचविक्लित्तेरेवधातुवाच्यत्वंततश्चौदनः कर्मकर्तृवत्कर्तास्यात्।नकदाचिदपिकर्मासचापिविक्लित्तेनत्यंतलक्षणस्वरूपोक्र
मः।अविचारश्चितयोर्वापर्यस्येवार्थस्यक्रियात्वात्।इत्यंचाधिश्रयणादिरपितत्रानुप्रविशत्येव।तावन्मात्रेपिपचतीतिप्रत्ययोत्पत्तेरिति।प्रतिक्षणमभिन्नप्रत्य
यावसेयाजातिरंगीकार्या।एवंश्राद्धादिक्रियालक्षणाभिव्यंग्याश्रमणादिजातिरपिग्राह्या।तत्राप्यतिक्रमएवविशिष्टेच्छादिकारणाङ्कर्मलक्षणा
नुरवधारितियतसामान्याभिव्यक्तेः।तदेतदाह।कर्मवतामपिलक्षणानास्यष्टस्यष्टेनजातेरभिव्यङ्कत्वंव्यक्तिद्वारकश्चसाधनसंबंधस्यस्याः।साध्यत्वा
ज्जातेर्नित्यत्वेपियथाजातेर्द्वैहार्यावेद्यव्यक्तिद्वारकः क्रियासंबंधोगौर्हृतामितिं।अस्तिक्रियायाश्चसाधनभेदात्।कालभेदाच्चभेदभिन्नप्रत्ययनिमित्तम
परसामान्यनविरुध्यते।नित्यत्वेपिचसामान्यस्यप्रतिव्यक्तिनिष्पन्नोफलदानसामर्थ्यमिति।यद्वेतेतिव्यक्तिनिष्पादनार्थाचोदनार्थवती।विनश्यत्यपहीयत

इत्यत्रातरोधनमपरुषश्चक्रियाजातेरप्रयोस्तुतथैवशष्टेनाभिधीयमानत्वात्शष्टार्थस्यस्यायागार्थत्वात्शष्टंक्रियाजातिसमर्थमंगमेवमेवावहतमित्येव
द्रव्यपदार्थस्यापिसार्वत्रिकीव्यवस्थाद्रव्यलक्षणेसत्युपपद्यते।तथाधानस्यापिद्रव्यसाधमेवसाधनार्थाभावाच्चक्रियाशाधन्येगुणभूतस्यतस्यव्याप्तेर्गुणात्
अन्यथाकिमपेक्षंद्राधान्यस्यात्।तथाचव्यापारविशिष्टंतदेवद्राधानेनवाच्यमस्तुदर्शनांतरेपिहिनसर्वथागुणभूतत्वेनतिरोभावेस्यादृनावपिचोपसर्जनार्थस्यदेवद
त्तःपचतीतिसामानाधिकरण्याभावप्रसंगादिति।परंप्राधान्यमेवसामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्यास्तुसर्वथानामप्रत्यवमर्शयोग्यत्वंचासंशयःपचतीत्येवंदृश्यतए
वमभेद्यत्वमपिसांकर्यात्वादितिलक्षणायेरूपयासमस्येवलक्षणान्वाचसांप्रतिकव्यापारानपेक्षणात्।भेदयोग्यताभेद्यत्वमत्रएवमास्थतेस्थीयतेइतिकिमादिभिःप्र
रामर्शतिसुखमित्येवमादिभिश्चविशेष्यत्वाद्द्रव्यमित्याख्यातार्थोपिव्याडिदर्शनेद्रव्यंनानुचक्रियारूपस्यैवभाव्यमानस्यप्रतीतेःनिष्पन्ननिष्पन्नयोश्चविरोधनाभा
ववचनाच्चनास्यार्थसामर्थ्यातिद्रव्यप्रतिपत्तिःसामर्थ्यलभ्योनशष्टार्थइतिमीमांसकाःअसदेतत्।अन्वयव्यतिरेकाभ्यांधातोरेवभाववचनत्वात्प्रत्ययस्यचसाधना
भिधायित्वात्साध्यसाधनभावेनचसिद्धासिद्धयोरप्यस्तिसमन्वयःयथाप्रकृतिप्रत्ययोःसमभिव्याहारःअन्यथासामर्थ्यलभ्येनकःसमन्वयःप्रतीयतेचक्रि
याविशिष्टःकर्तेतिकथंसामर्थ्यलभ्येतेतिवैयाकरणानांसाधनाभिधानपर्यवसितविवादमेवासाधनंचशक्नुद्रव्यंनकेवलाशक्तिरितिद्रव्यार्थतासिद्धावाद
योपिद्रव्यक्रियात्मभूतसमुच्चयाद्द्योतनाद्द्रव्यवचनाःक्रियावचनाद्वातेनतदर्थस्यापिव्यक्त्याकृतिविकल्पाःगुणाश्चपिसामान्यविशिष्टाश्च्र
मानाद्द्रव्यपदार्थइत्येकशेषप्रसादयोलक्ष्यंतेतथासमानाधिकरणेनसमानेनद्रव्येणेतिव्याख्यायमानेनगुणेनापिसमासोभवतिसर्वगंधःएकरसइतिन
न्वेवंविप्रतिषिद्धंचानधिकरणवाचीत्यत्राप्यधिकरणंद्रव्यमितिशीतोष्णसुखदुःखमित्येकवद्भावःकथमुदाहृतःशीतादीनामनेनलक्षणेनद्रव्यवचनत्वाद
नधिकरणवाचीतियर्युदासेनप्राप्नोतिअत्रोच्यतेसुबंतावयवस्यद्रव्यस्यैकशेषविधानात्सुबंतस्यसर्वत्रात्युपहितद्रव्यवचनत्वेनअनधिकरणवाची

तत्प्रतिषेधःसावित्रकःस्यादितिविधेर्विषयत्वमायातमितिविधिसामर्थ्यात्प्रतिषेधःसद्द्रव्यविषयोवहायतेशीतोष्णमृदकेशसंसर्गहलोकोक्त
यावद्गुणसमवायिकारणंद्रव्यमितिवाच्येपर्युदस्यतेतथाचशीतोष्णादिरुदकादिद्रव्यावाचित्वेनभवत्येकशेषःप्रावःशैत्यादिगुणवाचित्वएवभवतिएवं
समर्थवार्त्तिकेअथहिगुणःपदार्थोभवतिसामर्थ्यंअन्योहिवीरत्वगुणःअन्योहिपुरुषत्वमितिवीरशष्टस्यानेनलक्षणेनद्रव्यमिधायित्वेपिद्रव्योपस
र्जनभूतस्यपरतंत्रस्यस्वार्थस्यसामर्थ्यविधानात्संसर्गादिलक्षणलक्षितेनगुणाश्रयेणाभिधानंतथाहिपुरुषत्वमयेवमत्रगुणमाहलौकिकप्रक्रियाङा
तिरूपमपितस्यभावइत्यत्राभिप्रायइत्यतिप्रसंगपरिहारार्थंयस्यगुणस्यहिभावाद्द्रव्येशष्टनिवेशइत्युक्तंद्रव्यगुणयोरत्यंतिरेकंमन्यमानःप्रकृतिप्रत्य
योर्भेदेनावगच्छेदित्यन्यच्छष्टादिभ्योद्रव्यमित्युक्तमितिचास्माद्वाक्यादेतल्लक्षणेनशष्टादयोद्रव्यंनभवंतीतिनभ्रमितव्यंतथाह्यस्मिन्द्रव्यलक्षणेरूपा
दीनामपिद्रव्यत्वाद्द्रव्यप्रकर्षइतिआमुष्यायणाभावःसमर्थयंतरंशीतउष्णोमुतरःशष्टःउद्वैस्सरोधनिरिति॥ ॥२५॥ ॥इतिभूतिराजतनयहेलाराजक
तेप्रकीर्णकप्रकाशेभूयोद्रव्यसमुद्देशश्चतुर्थः॥ ॥४॥ ॥इदानींगुणस्यशास्त्रीयंलिंगानुमितंलक्षणमाह॥ ॥संसर्गिभेदकंयद्यत्सव्यापारंप्रतीयते॥गु
णत्वपरतंत्राणांतस्यशास्त्रउदाहृतम्॥१॥ ॥संसर्गिकतयाआधारेणसंसृष्टरूपसंभेदेनवर्त्तमानसंबंधिमात्रेण।अतएवाश्रयांतरावछेदमाश्र
रस्यकरोति।शुक्लोयंनीलइतिएवंगौरयंनाश्वइत्यत्राश्रयांतरावच्छेदेनगोत्वमपिगुणोभवति।तथायद्यदितिवीप्सापदेनसर्वस्मिंश्चप्रकारस्य
सामान्यादेरपिगुणत्वमितिपरिभाषांतरंकथयन्नेवंवस्तुरूपावस्थितमितिसूचयति।अनेनचावछेद्याद्व्यावछेदकत्वेनगुणस्यविशेषमाहसं
व्यापारमवछेदकरूपेणप्रतीयमानगुणव्यपदेशयंनरूपांतरेणेत्यर्थपरेयंगुणस्यगुणत्वमित्यर्थःननुकिमियंपरिभाषैवगुणइतिअथनिबंधनमत्रास्तीत्याह
परतंत्रत्वादितिलोकेहिपरतंत्रोगुणइत्युच्यतेप्रतीतिरियंनपरिभाषामात्रमित्यर्थःतथाचलौकिकस्यैवायंलक्षणस्यवैशेषिकप्रसिद्धयकरणायानुवादइ

त्युक्तभवति। इत्यत्र वीप्सयासकलशास्त्राऽदाहृतमित्यत्र व्याकरणेव्याख्यानाङ्गवाक्याङ्गत्वेनोक्तत्वगुणेगृहीतइत्यर्थः। नथाहि समर्थवानित्येसमानाधिकरणयुक्तेषूपसर्जनमसमर्थत्वात्। इयंपदार्थइतिचेत्। वरपुरुषयोरत्यंतभेदात्सामर्थ्याभावात्। इयंपदार्थयहेसमासाभावेनोक्तेः। कथंहिगुणःपदार्थःभवति हिसामर्थ्यात्। अन्योहिवारत्वगुणः। अन्यःपुरुषत्वमितिजातेरपिपारतंत्र्याद्द्रव्येसमवायाद्गुणत्वमुक्तं। तथाचगुणभेदात्प्रतीयमानइत्यैक्यंवाक्यार्थयसामर्थ्यमितिसिद्धःसमासः। तथायस्यगुणस्यहिभावाद्द्रव्येशब्दनिवेशइतिभेदकोगुणोभेद्यंद्रव्यमित्येतदेवलक्षणमनुसृतं। तथाहि विशेषमात्रवचनाद्विशेषणमात्रेगुणेभावप्रत्ययः। गोशब्दस्य जात्यवच्छिन्नद्रव्यवाचित्वेजातेर्गोत्वमितिजातिमात्रवचनत्वेतुशब्दरूपेव्यभिचारिणीप्रवृत्तिर्निमित्तेनास्यचवाच्यत्वंनिमित्तंचपूर्वभेदोपपादितं। स्वरूपेणापरमुपरंजयतिविशेषणं। यथाजात्यादिगुणस्तथास्वरूपावेशनार्थप्रत्याययतः। शब्दस्यस्वरूपमुपरंजकत्वाद्गुणःप्रवृत्तिर्निमित्तं। अर्थरूपाध्यासेनचार्थप्रतीतिः। अभिधाव्यापारविशेष्येवचनवाच्यत्वमपितुसाधारणप्रयोगगतस्य। यथारक्तेगुणेतत्वमित्यादिनाचसंबंधउपपादितः। शुक्लादीनांगुणावच्छिन्नद्रव्यवाचित्वेशुक्लत्वमितिगुणेभावप्रत्ययः। गुणाभिधायित्वेजातौतदाचित्वपूर्ववत्। स्वरूपेएववाच्यायांशब्दप्रवृत्तौहित्यादीनामपिस्वरूपेभावप्रत्ययः। स्वरूपाध्यासेनसंज्ञायाःसंज्ञिप्रत्यायनात्तदेवप्रवृत्तिनिमित्तं। नदेतदस्तिहित्यत्वमितिं। तुक्रियागुणाध्यासादन्यत्रप्रवृत्तौसिद्धत्वसाधनचरितयोःक्रियागुणयोर्भावप्रत्ययः। यथाक्रियागुणयोरभेदाध्यासाभिप्रायं। हित्यत्वंतदेतदितिभाष्यं। यद्वा। उत्पत्तिप्रभृत्याविनाशात्पिंडावस्थस्यावस्थांतरेपिप्रत्यभिज्ञाप्रत्ययनिमित्तंजातिरेवप्रत्ययवाच्या। आद्यायांशब्दप्रवृत्तौराजपुरुषत्वंपाचकत्वमौपगवत्वमित्यादौसंबंधेभेदप्रधानेयथास्वरूपेपरंजकप्रवृत्तिनिमित्तं। भावप्रत्ययाभिधेयविशिष्टसंबंधावच्छिन्नोहिसंबंधप्रतीयते। तत्रेति। संबंधेवोपरंजकत्वात्। गुणत्वेभावप्रत्ययवाच्यता। नहिराजादिसंबंधावच्छिन्नःपुरुषादिःप्रतीयते। अपितुतत्संबंधावच्छिन्नःभेदस्यचोद्भूतत्वात्भेदाधिष्ठानःसंबंधएवात्रप्रवृत्तिनिमित्तमभिहितोनभूतः। यत्रतुसंबंध्यनुरक्तप्रतीतिर्भेदस्यचतिरोभानं।

तत्रसंबंधेजात्यादिप्रवृत्तिनिमित्तगुणोगोत्वशुक्लत्वमित्यादौभावप्रत्ययवाच्यः। अत्रहिनसमवायोपरंजकप्रतीतिः। अपितुजातिगुणाच्छुरताद्रव्येसमवायवशात्तिरोहितभेदेसंबंधस्तुजातिगुणयोराधाराव्छेदकः। हस्तित्वमित्यादौस्तूदितेविषयेजातिरेववाच्या। एवंकुंभकारत्वमित्यादौ। अत्रहिशब्दव्युत्पत्तिनिबंधनसंबंधेजातिरेवतुशब्दवाच्या। सत्तेतत्रापिसतोःसंबंधस्यव्यभिचारादनवच्छेदकत्वेजातिरेवभावप्रत्ययवाच्या। तद्धितकृत्तद्धितसमासेषुसंबंधाभिधानेभावप्रत्ययेनान्यत्रस्वरूपाभिन्नरूपाव्यभिचरितसंबंधेभ्यइति। इत्यत्रविशेषणंस्वरूपेण। परमुपरंजयन्सूत्रेभावशब्देनप्रतिपादितभवति। तस्मान्नेनाकारेणाद्रव्यमितिभावः। तथाहि। गोत्वंगवाकारेणाद्रव्यंप्रतीयते। शुक्लादिगुणानदाकारेणेतिपरोपाधिमंतरेणार्थनिमत्तव्यवहार्यत्वेनासत्वान्नतश्चविशेषणेनाभेदमापादितशब्दोभिधत्तइतिशब्दप्रवृत्तिःकारणमपिभवति। अर्थरूपसंबंधो। तेनयस्यगुणस्यहिभावादित्यत्रपक्षेर्थवाचिनीप्रवृत्तिः। गोर्भावोगोत्वमिति। यद्वा। सर्वेभावाःस्वेनभावेनभवंतिसतेषांभावइत्यत्रतुपक्षेशब्दवाचिनीप्रवृत्तिः। गोशब्दस्यभावोगोत्वमिति। तथाहि। सर्वेभावाःसर्वेशब्दाःस्वेनभावेनभवंत्यस्मादितिकृत्यात्प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणोनार्थेनभवति। अनेकार्थत्वाद्धातूनांभवतेःप्रयोगवचनत्वात्प्रयुज्यतइति। सप्रवृत्तिलक्षणोभावस्तेषांशब्दानांप्रत्ययवाच्यइतितच्छब्दवाच्याशब्दात्मिकाप्रकृतिरत्रपक्षेभवति। तदेवगुणलक्षणंवचनग्रहणाद्दर्शयतेगुणमुक्त्वागुणवचनइतिशब्दउदाहृतं। यत्रत्वस्यनग्रहणंतत्रयुक्तिर्वक्ष्यतेतथाहि। वीतीगुणवचनादित्यत्रनायंगुणः। प्रातिपदिकाधिकारात्। स्त्रीत्वस्यचद्रव्यधर्मत्वात्। इहाभिप्रायेणेकिंचित्प्रातिपदिकंगुणवचनं। गुणवचनग्रहणाद्धेतोर्गुणमुक्त्वागुणवचनइति। पङ्क्तादिभ्योगुणोपसर्जनद्रव्यवचनेभ्यःप्रत्ययः। गुणश्चात्रोपसर्जनभूतेनसंसर्गादिलक्षणःजातिशब्देभ्योपिप्रसंगात्परिभाषितोसौपरिगृह्यते। सत्वेनिविशतेपैतीत्यादिनन्वेवंवैशेषिकप्रणीतस्येवगुणस्यगुणस्यग्रहणस्यादितिपङ्क्तीजघीत्यादावीकारेणस्यात्। नैषदोषः। पाटवादीनामप्यस्यलक्षणस्यसंभवात्। एतदर्थमेवहीयंपरिभाषा। आरभ्या। अन्यथाप्रतीतिबलादेवगुणत्वमितीयंचअनर्थिकास्यात्। गुणवचनब्राह्मणादिभ्यइ।

त्रापपारभाषिकएवगुणोगृह्यतेतथाहिवाक्यकारेणाश्रयवत्प्रातिपदिकगुणवचनचेतिप्रातिपदिकमात्रस्यगुणवचनसंज्ञारभ्यतेयद्येवंप्रातिपदिकाधिकारादेवसिद्धेकिमर्थंगुणवचनेब्राह्मणादिग्रहणंचानर्थकमुच्यते।प्रातिपदिकाधिकारादतिप्रसक्तेगुणवचनसंज्ञानामेवयथास्यादितिविधानंगुणवचनसंज्ञाबाधिकासमासस्तद्धितोव्ययसर्वनामासर्वलिंगाजातिरेकद्व्योपनिवेशिनांसंज्ञाचेतिसमासादिसंज्ञाःसमारभ्यन्तेतथाचसमासादिविधिकंप्रातिपदिकंव्यभिचरत्युत्पादयतिअतएवचब्राह्मणादिग्रहणमप्युपपद्यतेब्राह्मणश्चेष्टस्तद्धितांतत्वाद्गुणवचनसंज्ञाभावात्माणवशब्दोपितद्धितांतोमनोरपत्यमितितथावडवशब्दोपिबडवायारब्धेवाच्यइतिअर्हतोनुस्त्रेतिकृत्संज्ञकःएवमन्यदपिब्राह्मणादिगणेगुणवचनसंज्ञाबाधकंयोज्यमितितत्रापिव्यभिचरत्यथास्यादितिब्राह्मणादिग्रहणंयेचयञोबाधकाःप्रत्ययास्तानपिबाधित्वाव्यञेवयथास्यादित्यपिब्राह्मणादिग्रहणमुपपद्यतेतथाहिब्राह्मणश्चेष्टस्यब्रुव्यत्तिपदेषाणभ्रूङ्जातीत्यणुत्रासःमाणवडवयोर्गोत्रेत्वाद्गोत्रचरणादितिवुञ्प्राप्नोतीत्येवमन्यत्रायूह्यायेषांतुतद्धितादिसंज्ञानामपिकश्चिदपवादःप्राप्नोतितेषामत्रप्रपञ्चार्थःपाठःसूत्रकारमतेतुगुणमुक्त्वाद्रव्यवचनइतिगुणोपसर्जनद्रव्यवचनोवचनग्रहणाद्ग्राह्यतेतृतीयातत्कृतार्थेनगुणवचनेनेत्यत्रापिखण्डादिभिस्तृतीयांतार्थकृतःकश्चिद्गुणोपसर्जनोद्रव्यविशेषोगृह्यतेखण्डनगुणयोगाद्धिद्रव्यंखण्डशब्दवाच्यंसंख्यायागुणास्यनिमानइत्यत्रसमभागोगुणोग्राह्यःनयथोक्तलक्षणोनापिसत्वेनिविशतेयेतीत्यादिलक्षणाःद्विमयमुदश्विदितिद्वौसमौभागौनिमानमस्योदश्वितःक्रीयमाणस्येत्यर्थःसायेरूपेवेगमकत्वाद्धनिःदृश्यस्वभावचनोगुणशब्दःयथात्रिगुणारज्जुरितिगुणवचनेभ्योमतुपोलुगिष्टइत्यत्रापियेभ्रमिन्नरूपागुणमभिधायतदतिवर्तन्तेशश्चशक्तिस्वभाव्यानेगृह्यतेशुक्लादयःतथाश्रयव्यतिरेकास्त्रिदमिति।प्रत्याख्यातमभेदोपचारयोगप्रताश्रयेणातेनस्वरूपाद्रव्यस्यद्रव्योगुणानिवर्तिताभवतीतिमत्वर्थीयतातएवंतद्वतितेसाधवोरूपवान्पटइत्यादिप्रकारेगुणवचनस्येत्यत्रसर्वस्यैवपदस्यद्विर्वचनमितिस्वतंत्रगुणो

पसर्जनद्रव्यपदादृग्यते।पूरणगुणेत्यत्रगुणशब्देनार्थग्रहणेनाभिसंबंधदर्शनात्तावत्प्रत्ययननास्तिआश्रयमात्रस्यापधर्मस्यसंसर्गादिलक्षणापरिग्रहेद्रव्यसामर्थ्याद्यसिद्धिःतस्मात्सत्वेनिविशतेइत्यादिलक्षणोगुणोगृह्यतेसचवैशेषिकशास्त्रप्रसिद्धःतथाहिपार्थिवानांरूपादीनामग्निसंयोगादुपजननानाप्यायोस्तःकालाकाशात्मसुपरममहत्वादीनांचाक्रियाजन्यत्वमपीतिव्याख्यातेतेननलक्षणेनगुणपदार्थःतथाचरूपादिभिरपिप्रतिषेधप्राप्नोतत्स्थेश्चगुणैरितिप्रसवश्चारभ्यतेतत्रार्थेनसहविधेरसंभवादभेदेनायंशश्चस्यव्यपदेशःतस्मिन्गुणात्मनियेगुणाव्यवस्थितास्तद्वाचिभिरितिद्रव्यपारतंत्र्याच्चगुणानांस्वरूपंस्वात्मन्यवस्थितंनोपपद्यतेइत्यभिधेयाधाराश्रयोयंव्यवहारःशश्चेनकेषांचिद्गुणानांस्वात्मप्रतिष्ठानांप्रत्यायनात्सचायंरूपादिशश्चानांद्रव्यशश्चैरसमानाधिकरणानांप्रकाशेस्वगतेद्रव्यंप्रतिगुणभावात्प्रतिपत्तेःइत्यपररूपात्कपित्थरसःचंदनगंधःपवनस्पर्शःकन्यास्वनइत्यादिसमासःसाधुःयेतुद्व्योपसर्जनत्वेनोच्यमानास्तेतस्यविशेषणेनव्यवच्छिद्यंतेशुक्लधियांशुक्लःपटइतिहिद्रव्यसामानाधिकरण्येनप्रयोगोस्तितत्रचतेप्रतिषेधविषयाःपटस्यशुक्लइतिषष्ठ्यातेनविशेष्यमाणस्यसर्वस्यैवगुणस्यस्वात्मन्यवस्थितस्यत्वेनप्राधान्यात्सर्वविरस्यासुतत्स्थत्वमाश्रयणीयंशुक्लादयस्तुकचिदतत्स्थाइतिविधेरपाहृताःप्रतिषेधभाजः।एवशौक्ल्यादयोपिशुक्लशश्चद्गुणोभावप्रत्ययोत्पादद्द्व्योपसर्जनशुक्लगुणाभिधानात्।योहिकस्यचिदवस्थायांद्रव्योपसर्जनोगुणःसोत्रनतत्स्थविशेषणोनापिक्रियतेतथाचशुक्लगुणइतिशौक्ल्यशश्चेनापिप्रत्यायनेव्यवच्छेदःएवमुपलक्षणेशश्चभेदस्यानगभावात्।यद्येवंरूपवान्पटइत्यत्रापिद्रव्यसामानाधिकरण्यादयोनतत्स्थाःनैतदस्तिनरूपमत्रद्रव्यविशेषणंकिंतुसंबंधःभेदविवक्षायांमत्वर्थसंभवात्।विशेषयन्नपिवाविधेयधिकरणेनगुणोद्रव्यात्मनिअनध्यासान्नस्वात्मनिस्थितिरुहयतिनहिरूपमुरुमइतिरूपमुरुमवच्छिदन्नपिनतस्मयतांभजतेतथातस्मात्पटस्यरूपंमस्यास्तीतिप्रतीत्योरभेदात्सर्वदैवतत्स्थारूपादयः।

त्रेगुणवचनशब्दस्यानुपादानात्। येगुणमुक्तातद्वतिवर्त्तते। अथवागुणमात्रमभिदधतेसंप्रतिस्वातन्त्र्यादगुणाश्रयद्रव्यंतरेदृष्टगुणोभावोगृह्यतइतगु
क्रादय एवेवप्रकारागृह्यते। नरूपादयइतिसूत्रार्थएवावाक्येनानेनव्याख्यातः। अतएवब्राह्मणस्यशुक्लइतिप्रकरणेपेरुस्यनिहतित्वात्सतिसाम
र्थ्येसमासप्राप्तौनेदंप्रतिकगुणरूपोदाहरणं। गुणमात्रहनेगृहीतत्वात्। तत्रभूतपूर्वगत्याश्रयणमेवयुक्तं। घृतस्यतीव्रं चंदनस्यमृदुरितिप्रकरणादि
ष्वनीव्रादेर्गंधादिविशेषणत्वेनिहतिर्गंधादिविशेष्यस्यतत्स्थत्वान्नहिशेषणस्थापितथात्वाशक्यानंतुतद्विशेषणेरित्यपरवाक्यं। तीव्रान्नीव्रघृतमित्यादौ
त्यंतरेऽव्यसामानाधिकरण्यान्नस्थत्वाभावस्फुटीकरणार्थंतेनतेगुक्लादिप्रतिपत्तिः। सोऽत्रप्रतिषेधविषयएवेतिस्फुटीकृतं। ईषदूनतेत्यत्रईषदूनवचने
नेतितत्रप्रसिद्धएवगुणोग्राह्यः। सज्ञार्थंप्रदर्शनार्थंहीदं। तथाहि। ईषच्छेदोपक्रासवचनः। इतितदभिधायिनितस्यसमासः। अपक्रासयोगाच्चक्रियागु
णलक्षणोर्थः। जातिद्रव्ययोस्तद्भावाज्जातेर्नित्यत्वाद्द्रव्यस्यसिद्धस्वभावत्वान्नाहतेर्विपर्युदासात्क्रियावाचिनोग्रहणमितिगुणवचनपरिग्रहः सज्ञार्थए
वायद्येवमीषदपक्रार्यइत्यत्रनैवास्तिप्रसंगः। अपत्यजातेरपक्रासायोगात्। इतीहमाभूदीषदपक्रार्यइतिभाष्येयवछेद्यकथमुक्तं। यथाकथंचित्समर्थनीयमेत
त्। तथाहि। यथागार्यतरइतिप्रकर्षस्यजातेरयोगादेकार्थसमवेतक्रियागुणनिमित्तत्वमवस्थाप्यतेतथापक्रासोपिसंभाव्येतेतियुक्तमेतद्यवछेद्यं।
एतन्नुनसम्यक्। प्रकर्षस्यश्रूयमाणार्थगतत्वेनासंभवाद्युक्तयत्वतीयमानक्रियागुणनिमित्तमवस्थाप्यते। समासस्त्वीषत्पियंगलइत्यादौसावकाशइतिकथमत्र
प्रसज्जेत्। यदपिभाष्ये। अहंतेतिहुच्यमानेऽहनस्यात्समासः। ईषत्कडारइति। तदपिकथं। यावतानैवात्रक्रियाकारकसंबंधःप्रतीयतइत्यव्युत्पन्नएवायं। के
वलसरवर्णानुपूर्वीज्ञापनायगडेः कडचेत्येवंयुक्तनिपश्रिता। तस्मात्सत्रार्थदर्शनपरत्वेनैवैतद्भाष्यंव्याख्येयं। गुणवचनत्वादत्रसमासइति। अजादिगु
णवचनादेवेत्यत्रसत्वेनिविशतइत्येवलक्षणोगुणोगृह्यते। नतुसंसर्गादिलक्षणः। एवंहिसर्वस्यप्रातिपदिकस्यतदुपाधिविशिष्टार्थाभिधायकत्वात्सातिप्र

दकमात्रात्प्रत्ययेगुणवचनग्रहणमनर्थकंस्यात्। नन्वेगुणःप्रतिषेधेसंपाद्यहेतालर्थाल्लभ्यइत्यत्रसंसर्गादिरूपएवगुणआश्रीयते। नन्वे
नरागिसंपाद्यार्थतद्धितप्रत्ययजातिगुणप्रतिषेधनिमातोदात्तानिभवंतीतिसूत्रार्थः। तत्रप्रतिषेधभाङ्भ्रत्वारः। प्रकृत्यर्थः। प्रत्ययार्थः। तदुपाधिः
संबंधेवाक्यार्थइति। तत्रगुणप्रतिषेधइतिवचनादेकार्थसमवेतक्रियाकर्मइत्यनेनकर्मविशेषणमन्यतोप्रतीयते। नापिनाभावः। किंतर्हिकर्मविशेषाभ्यांसं
पादिसंपद्यतेमुखमितिं। नासौमुखस्यासंपद्यमानस्यास्यावछेदिकासंपत्तिरूपसर्जनमुपाधिभूतासाप्रतिषिध्यते। तथाचप्रकृत्याकर्मविशेषाभ्यां
शेनसोपसर्जनसंबंधदसमर्थसमासोस्मादेवज्ञापकादवसेयः। सत्यपिप्रतिषेधेआद्यविधिर्वैदेत्यत्रार्थनिबंधनत्वान्नहितोभवत्येवंजन्यकाल
वस्तुपदांतरेणनत्राप्रतिषेधेबहिरंगेनबाधकः। शब्दसंस्कारस्यातथाचग्रामंनगच्छतीत्यादौक्रियाप्रतिषेधेपिकर्मादौद्वितीयादयोनभवंत्येव। वा
क्यार्थस्याकर्मविशेषाभ्यांसंपद्यतेमुखमितिं। एवंरूपस्यप्रतिषेधेनञाक्रियतइत्यन्ये। वाक्यार्थश्चसामान्येनवर्त्तमानानांपदानांविशेषेवस्थापकः
संबंधः। सचपदार्थविच्छेदकत्वादुपसर्जनंगुणइत्युच्यते। संबंधेचनिवर्त्तमानेप्रकृतिप्रत्ययार्थयोरपिसंबंधिनोनिवृत्तिप्रतीतिः। अत्रापिपक्षेप्रकृत्यर्थ
संबंधेननसोसमर्थसमासोस्मादेवज्ञापकाद्विधेयः। असमर्थ्यंचप्रकृतिप्रत्ययार्थसापेक्षत्वसामर्थ्यात्प्रत्ययार्थसंबंधेनेत्यदोषः। प्रधानंहितद्धत्यर्
थार्थः। प्रधानस्यसापेक्षत्वेपिभवत्येवहेतिः। अन्येत्वाहुः। प्रकृत्यर्थेत्रप्रत्ययार्थेप्रत्युपसर्जनत्वाद्गुणइतिभाष्यकारमतमुन्नीयते। तथाहि। नन्व
पूर्वादित्यत्रभाष्यकारेणोक्तं। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिं। सर्वएवतद्धिताः सापेक्षाभवंतीति। यदयंनञोगुणप्रतिषेधेहेत्वादिकमाहेति। तथाहि। नञ्
योभावोर्थांतरमप्रश्लिमेति। प्रकृत्यर्थः प्रतिषिध्यतेनञा। तथाचासामर्थ्यान्नहितोनैवस्यात्। समर्थानांप्रथमादितिवचनात्। अतोज्ञापकेनायमर्थ
उक्तः। तत्रचप्रतिषिद्धस्ययथाऽर्थोभविः ऽर्थोवन्यिस्यभावइत्यर्थः। तथाप्रतिषिद्धाभ्यांकर्मविशेषाभ्यांसंपादिमुखंततोन्येनसंपादीत्येवंप्रकृत्यर्थेनि

DR BHAU DAJI

त्रः सबध्नादृदमवसीयते। प्रकृत्यर्थोगुणत्वेनभाष्यकारस्याभिमतइति। एतन्नयुक्तं। प्रधानाप्रधानसन्निधौप्रधानएवकार्ययोगइतिसंपद्यमानार्थविषयः प्रतिषेधःसंपन्नेयुक्तोनाप्रधानेप्रकृत्यर्थेएकपदोपात्तश्चार्थेतरगःसंसर्गीभवतीत्यतोपिसंपत्तिरेवगुणोयुक्तोनपदांतरोपात्तः। प्रकृत्यर्थोविप्रकृष्टः। ज्ञापकचक्षुर्याद्यनुवर्त्तकंनकारकंनत्रश्चप्रधनार्थेनाभिसंबंधेप्रकृत्यानस्यात्। समासोसामर्थ्यादितिज्ञापकेनप्रकृतेराश्रितसमासायाःप्रत्ययोज्ञापितोभाष्यकारेणात्र देवंपूर्वदर्शितएवसूत्रार्थोयुक्तः। अभेदिकमित्यहर्थितद्धितोत्रीदाहार्यः। अवसीयहितार्थअसापरायिकमित्ययमर्थेसंपरायायप्रभवतीतितद्धितः। अनयादिशाअन्यत्रापिगुणप्रदेशेयथाभाष्यसूत्रवार्त्तिकेषुगुणस्वरूपंव्याख्येयं। दिङ्मात्रमिहप्रदर्शितं। अतिशायनसूत्रेभाष्येप्रातिपदिकार्थेविद्रव्यान्तरद्रव्यस्यप्रकर्षपिकर्षयोस्तिः। एवंतर्हिगुणःप्रातिपदिकार्थः। ननुचद्रव्यमपिप्रकृत्यर्थः। तत्रकृतएकस्यगुणस्यप्रकर्षइति। तत्रेतदुक्तंयस्यास्तिप्रकर्षस्तत्रप्रकर्षेभविष्यतीति। उभयवैशप्रातिपदिकार्थइति। एतच्चिंतेनसंसर्गादिलक्षणोगुणोगृह्यते। इति। सहिद्रव्योपसर्जनभूतःशुक्लादिप्रातिपदिकेनप्रत्याय्यते। तत्रचगुणस्येवप्रकर्षपिकर्षयोस्तिः। नद्रव्यस्येत्यत्रकारणंवक्तव्यं। शष्टेनविनिष्पन्नरूपस्यद्रव्यवचनस्यापिप्रतिपादनात्। कारणापन्नगुणवत्कार्यद्रव्यमपिकथंनप्रकृष्येत। तथागुणःप्रतीयमानःकश्चिदभिधीयमानोन्यः। तत्राभिधीयमानगुणापेक्षएवद्रव्यस्यप्रकर्षइत्यत्रापिकारणंवक्तव्यं। एकस्मिन्नप्यर्थेबहुतरोपाधीनांसंभवनियमेनैकस्योपादानयुक्तं। सर्वत्रद्रव्यातिशायनास्पदंसगुणः सन्निधीयतइत्येतत्कथं। नहिगुणोपरोगुणोनिर्गुणागुणइतिवचनात्। सामान्येषुचावच्छेदकोनास्ति। निःसामान्यानिसामान्यानीतिसिद्धांतात्। तथाकर्मादिष्वपिनास्तिगुणइति। तत्रकिंनिबंधनःप्रकर्षोभवेत्। कथंचान्यस्मिन्प्रकृष्यमाणेन्यस्मिंप्रकर्षेयुक्तइत्येतदपिवक्तव्यं। नह्यर्जुनेशौर्येणचैत्रस्तथा। द्रव्यंचप्रकृष्यमाणंलोकःप्रत्येतिशष्टादित्येतद्विकल्पाक्रमेणनिवारयितुमाह॥ ॥द्रव्यस्याव्यपदेश्यस्ययउपादीयतेगुणः॥ भेदकोव्यपदेशायतत्रकर्षोनिधीयते॥२॥ ॥इहोपाधिविवेकेननिरूपयितुमेवनपार्यते। नहिसामान्यादिपदार्थंविनाध्रुवयितुमिदंशक्यते। तच्चस्वेनरूपेणनिरू-

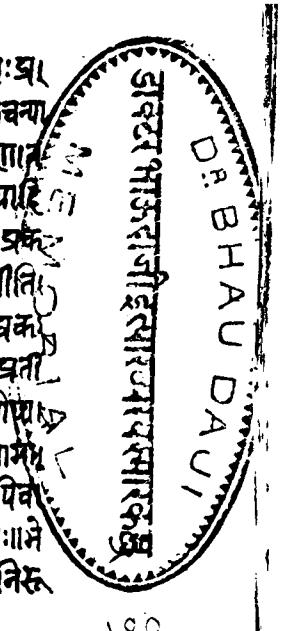

पयितुमशक्योनशक्यते। तत्कथंस्वतःप्रकर्षेणयुज्यते। अतोव्यपदेश्यस्येतिस्वतःप्रकर्षाभावेसामानाधिकरण्यशष्टेनहेतुरुपात्तः। तदन्यसंसर्गधर्मातरानुप्रकर्षगुणादिनिरेवसंसर्गिभिर्विशेष्यमाणंद्रव्यंसजातीयात्प्रकृष्यते। तत्रसंसर्गिणोगुणाद्ययोबहवःसन्निहिताइतिकिंकृतोतिशयइत्याह। यउपादीयतेगुणोभेदकोव्यपदेशायेति। द्रव्यंव्यपदेष्टुंव्यवच्छेदकोनान्यस्माद्योगुणउपादीयतेशष्टेनगृह्यतेतत्कृतः प्रकर्षःप्रत्ययवाच्यः। नत्वभिधीयमानापरसन्निहितगुणादिनिमित्तकः। तस्यप्रतीयमानस्यानेकत्वान्नियमकारणाभावात्। प्रतीतेरुपप्लवमानत्वाद्दिरंगत्वात्। अभिधीयमानस्तुगुणोंतरंगोनियतप्रतीतिः। यदावशेनहिद्रव्यमभिधीयते। तदात्मनएवातिशय्यमानता। अन्यस्याप्रकृत्यर्थोपाधित्वादतिशयस्याभिधीयमानस्येवप्रकृत्यर्थत्वात्। गुणोभेदकइतिस्वशास्त्रलक्षितगुणस्वरूपमत्रगृह्यते। इत्याह। संसर्गभेदकंयद्यदिनिर्दिष्टलक्षणंभेदकत्वेचात्रमुख्यंगुणलक्षणं। असमवेतस्यापिदंडस्यदंडिनिगुणत्वात्। अवयवद्रव्यव्यवच्छेदेनतदेवशुक्लतरःपटइति। शुक्लगुणनिमित्तोद्रव्यप्रकर्षोनगरिमादिप्रतीयमानगुणनिमित्तः। यथानिरुपाधिनोद्रव्यस्यप्रकर्षोनास्ति। तथाद्रव्यान्तरशष्टस्यस्वतंत्रगुरुगुणस्यापिशुक्लतरंरूपमितिस्वतःप्रकर्षोनास्ति। अथितदवस्थायांद्रव्यमानत्वंगुणस्यापरसंसर्गिधर्मांतरनिमित्तएवप्रकर्षइत्याह॥ ॥सर्वस्यैवप्रधानस्यनविनाभेदहेतुना॥ प्रकर्षोविद्यतेनापिशष्टस्योपैतिवाच्यतां॥३॥ ॥गुणोपिप्राधान्येनशष्टेनाभिधीयमानोद्रव्यलक्षणमिदंतदितिसर्वनामप्रत्यवमर्शयोग्यस्वभावमनुपतंतीतितस्यनिरुपाधेर्व्यपदेशाविषयत्वाद्यउपाधिर्व्यपदेशस्तन्निमित्तएवप्रकर्षः। तत्रजातिर्व्यपदेशहेतुरपिप्रकर्षेसचारा। समानजातीयाधिप्रकर्षः। तत्रजातेरभेदः। अतएवोक्तंभाष्येजननेनप्राप्यतइतिजातिः। नचेतस्यार्थस्यप्रकर्षापकर्षोस्तइति। जन्मकालसंबंधाज्जातिर्नतूत्पन्नेद्रव्येकारणांतरसन्निधानायत्तोनिवेशोयस्याः। येनकारणभेदात्शुक्लादिवत्रकृष्येत। तस्मान्नित्यत्वाज्जातेर्नास्तिसावस्थ्या। याजातिर्यूनेतिजन्मकालेपितेनैवरूपेणासाव्यवस्थिता। व्यक्तेरपियोगेनप्रवर्त्तमानाअतज्जातीयाएवव्यवच्छेदंशपयितुंशक्नोतीत्यर्थः। अतश्चजातेरतिशयितत्वासंभवान्नदेको

यसमवायिभास्वरत्वादेर्भेदव्यवहारो भिन्नतेत्येवमादयो विशेषाः। प्रकर्षनिबन्धनाय यद्यपि चाग्निसंयोगादेरास्तत एव गुणस्य प्रकर्षो भवति। तथापि व्यपदेशः परोपाधेरेवेति तन्निमित्त एव प्रकर्षो न्याय्यः। न हि स्वगतो विशेषः शब्देनसर्वः शक्यते भिधातुं रूपादिशब्देन रूपत्वादिजातीयस्याविशेषेणासर्वस्याभिधानात्। एवं शुक्लादिविशेषशब्दानामपि शुक्लजातीयस्याविशेषेणाप्रतिपादनात्। अतएव भास्वरत्वादयोपि बाधान्येनव्यपदिश्यन्ते। तदायत्राश्रितधर्मद्वारक एव प्रकर्षो विज्ञेयः। भास्वरतर इति। तत्राप्यधर्मनिरस्य प्राधान्यादयाश्रितधर्मनिमित्त एव प्रकर्षइति। यावत्संभवति शब्दव्यापारस्तावदपर्यवसानमेव धर्माणामिति गुणा प्रकर्षहेतुर्यः स्यात्तेनोपदिश्यते। तस्याश्रिता गुणादेव प्रकृष्टत्वं प्रतीयतइत्युक्तमेवाश्रय एव सर्वस्यैव प्राधान्यस्येति व्याख्यातम्। सर्वग्रहणेन। यद्यपि तु शब्दव्यापारोपरमस्तदाधर्मान्तरमपर्येषणापर्यवस्यति। ननु च भास्वरत्वादयः शुक्लशब्देनवाच्या इति शब्दवाच्यप्रतीयमानधर्मद्वारकोत्र प्रकर्षोनिकोपाधिसन्निधय। नादनियमः प्रसज्येतेत्याशंक्याह॥ ॥विद्यमानाः प्रधानेषुनसर्वेभेदहेतवः॥विशेषशब्दैरुच्यंतेव्यावृत्तार्थाभिधायिभिः॥४॥ ॥इह प्रधानेषुवस्तुषु तोन्यस्मान्नजातीयविजातीयाद्यवच्छेदहेतवोधर्माः। तेचनसर्वेकेनचिच्छब्देनशक्यंतेभिधातुं। अनेकव्यावृत्तिनिष्ठस्यैकशब्दस्येवाभावात्। एकैकव्यावृत्तिनिष्ठा। हिबहवः शब्दावस्तुनिप्रवर्त्तंते। तथाचतत्रविशेषशब्दइत्युच्यंते। प्रतिनियतविशेषाभिधायित्वात्। यदिहिसर्वविशेषविशिष्टंद्रव्यमेकेनशब्देनाभिधीयते। तस्मादसावेकः साधारणः। नचैवंतस्मात्प्रतिनियतव्यावृत्तिविशिष्टार्थाभिधायिभिः शब्दैः सर्वविशेषाणामसंस्पर्शात्। उपादानहेतुकएव प्रकर्षः। सूक्ष्माणांचविशेषा। णामसंविज्ञानादानाभास्वरत्वादीनामस्त्येवशुक्लादिशब्दैर्वचिता। तदुपाधिविविक्तस्यशुक्लस्यप्रधानस्यशब्दविषयभावोपगमायोगात्। संसर्गिरूपाहितत्वाच्छ ब्दस्याजातिरूपप्रकर्षमभिदधच्छुक्लतररूपमित्यादिप्रयोगदर्शनाच्चात्रभास्वरत्वादिहेतुकः प्रकर्षोनिश्चीयते। नवाशब्दवाच्यधर्मनिमित्तः। सः। श्रुतिप्रसंगा दिति। भास्वरत्वादीनामपिप्रयोगप्रामाण्यादत्रशब्दवाच्यत्वंनिश्चीयतां। ननुभवतुस्वतोव्यपदेश्यस्यधर्म्यस्यससर्गिधर्मनिमित्तोव्यपदेशप्रवृत्तिः। तत्रैवतु व्य

७१

॥पदेशसंसर्गिणउपरुध्यात्। प्रकर्षेपिकथंतस्यव्यापारः कल्प्यतइत्याह॥ ॥वस्तूपलक्षणेयंतत्रविशेषोव्याहृतोयदि॥प्रकर्षोनियमाभावात्तस्माद्विज्ञानहेतुकः ॥५॥ ॥वस्तुनिर्देशमात्रेचरितार्थत्वेविशेषस्योपाधिभूतस्ययःशुक्लोदृष्टःसागरिमादिनाप्रकृष्टःशुक्लतरइतिप्रतीयते। तथाचविशेषः प्रकर्मस्यनिबंधनमुक्तं। यते। नचैवंप्रसिद्धशुक्लगुणनिमित्तस्यैवप्रकर्षस्याभावोपगमात्। ननश्चयथाप्रतीतिर्यथाचयुक्तिः। प्रत्यासन्नतरत्वाच्छब्दवाच्यस्येति। तथाप्रकर्षेव्यपदेशहेतोरेव विशेषस्यव्यापारः कल्पयितुन्याय्यइत्यर्थः। इहकथंप्रकर्षप्रत्ययः। निकृष्टतरः। प्रकृष्टतरइत्याह॥शंक्याह॥ ॥सर्वत्रसर्वतोवश्यंनियमेनप्रकृष्यते॥ससंर्गिणा। निमित्तेननिकृष्टेनाधिकेनवा॥६॥ ॥व्यपदेशहेतुप्रकर्षेप्रकर्षप्रत्ययइतिनिकृष्टोपाधेरपिसन्निधानेसन्निकर्षादेरुएव प्रकर्षोवाच्यः। प्रकर्षोपाधेश्चाभिधाने। प्रकर्षादेरुइतिसजातीयापेक्षायासर्वस्यप्रकर्षसंभवादेतदुपपद्यते। निकृष्टस्यनिकृष्टादेव प्रकृष्टस्यप्रकृष्टादेवातिशयःसंभवत्येव। एवंगुणप्राधान्येप्य। परधर्मनिमित्तस्तत्राधान्येप्यपरधर्मनिमित्तः प्रकर्षइत्यनवस्थांपूर्वमदर्शितामप्यनेनाह॥ इहगोतरेतिप्रयोगोदृश्यते। तत्रचजातिनिमित्तः प्रकर्षइत्युक्तं। नचात्रनिमित्तांतरमस्यसव्यापारंप्रतीयतइतिनिर्निमित्तः प्रकर्षोद्रव्यस्य। एवंशुक्लतरादावपिभविष्यतीतिकिमितिगुणहेतुकः प्रकर्षः समुद्दीष्यतइत्याशंक्याह॥ ॥नापेक्षतेनिमित्तंचप्रकर्षेव्याहृतंयदि॥द्रव्यस्यस्यादुपादानप्रकर्षप्रत्ययनार्थकम्॥७॥ ॥परिनिष्ठितरूपद्रव्य।भनिर्भासोपचयसंबंधयोग्यस्वतइतिन स्वनिमित्तंप्रकर्षमनुभवति। तद्यदुपाधिनिमित्तंप्रकर्षेसव्यापारंनांगीकरोति। तदाप्रकर्षप्रतिपाद्यतस्योपादानंनिःप्रयोजनं। शुक्लतरइत्यादिप्रयोगएवनस्यादित्य र्थः। तस्मात्प्रयोगप्रामाण्याद्यथोपपत्तिप्रकर्षोतुविधेयइति। व्यपदेशहेतुस्वससर्गिधर्मनिमित्तः। सव्यवस्याप्यः। सर्वत्रजातेर्व्यपदेशहेतुभूतायास्तदसंभवेय थाशुक्लतररूपमित्यत्रैकार्थसमवेतभास्वरत्वादिधर्मद्वारकः प्रकर्षोव्यवस्थाप्यते। तथागोतरेत्यत्राप्येकार्थसमवायाद्वाभेदादेर्द्रव्यादिसीव्यवस्थाप्यः। भा। स्वरत्वादेवचात्रप्रयोगप्रामाण्याद्दाहदोहादेरपिशब्दार्थत्वमध्यसेयं। ततश्चप्रकर्षप्रकर्षाभ्यांदोहागोर्गोतिरेतिभण्यते। इतिसर्वमुस्थं। प्रकरणार्थसमापय

नूविशेषेणाह॥ ॥सव्यापारोगुणास्तस्मात्स्वप्रकर्षनिबंधनः॥ऽव्यात्मानमभिनत्त्येवंस्वप्रकर्षनिवेशयन्॥८॥ ॥ऽव्यस्यस्वतोनिरतिशयत्वात्स्वेनाभिन्नभूतव॒
प्रकर्षापादनाद्युक्तःसंसर्गिगुणःस्वातिशयहेतुःकेनविशेषणोनआश्रयान्तरावच्छेदंविदधाति।कथमन्यस्यप्रकर्षेन्यःस्याप्रकर्षइत्याशंक्याह॥ ॥अरूपपर
रूपेणाऽव्यमाख्यायतेयथा॥अप्रकर्षप्रकर्षेणगुणस्यापीष्यतेतथा॥९॥ ॥इतिवाक्यपदीयेगुणसमुद्देशः॥ ॥नीरूपस्यनिरुपाधिनाऽव्यस्यशाष्टव्यव॒
हारोपनियमितशरीरऽइत्यर्थः॥गमायोगाऽपाधिरूपाच्छुरितस्यतदुपगमेसदृशएवार्थएवातिव्यवहारः॥सोपाधिनियमितशरीरऽइत्यर्थः॥उपाध्युपाधिमतोश्चवि
वेकस्यदुरवधारत्वात्संकरऽइतिव्यवहारेगुणप्रकर्षेगुणिनिविश्राम्यति॥गुणात्मन्येवनिरूढगुणिनिव्यवतिष्ठते॥नापिगुणात्मन्येवनिरूढगुणऽइतिसिद्धम्॥
॥ ॥इतिभूतिराजतनयहेलाराजकृतेप्रकीर्णकप्रकाशेगुणसमुद्देशःपंचमः॥ ॥२२४॥ ॥श्रीगोपीजनवल्लभोविजयतेतराम्॥ ॥संप्रत्येकयोगक्षेमत्वात्य
दार्थांस्त्रेणोद्दिश्यक्रमेणविचारयितुमाह॥ ॥दिक्साधनक्रियाकालऽतिवस्त्वभिधायिनः॥शक्तिरूपेयदार्थानामत्यंतमनवस्थिताः॥१०॥ ॥दिगादिशब्दा॒
र्थस्यसिद्धस्वभावऽव्यधर्मतयास्वार्थंप्रतिपादयंतोयथालक्षितविभागाद्यर्थसंस्पर्शिकव्यः॥तथाहि।परोपाधिरूपाःशक्तयोदिगाद्याः॥पारतंत्र्यंचशक्तिल
क्षणमिति।क्रियापिऽव्यपरतंत्रा॥शक्तिरितिव्यपदिश्यते।वैशेषिकनयेचदिक्ऽव्यंनोपपद्यते।कार्यानुमेयत्वेनपदार्थोपकारकरूपस्यशक्तित्वस्यन्याय
यत्वात्॥एवंविधशक्तिस्वरूपंस्वसिद्धस्वभाववस्तुवाचकैःशब्दैःसाक्षान्नस्पृशतऽत्यसाधारणमेतत्पदार्थरूपंलक्षणेनावस्थापयितव्यं॥अस्मिन्हेषाशास्त्रे॒
स्मिन्व्यवहारेदिक्शब्देभ्योदिग्देशकालेष्वित्यादि॥तत्रसाधनादीनांशास्त्रानुमितमेवलक्षणंविभजनीयं।दिक्कालादीनांतुस्वरूपंवक्तव्यं॥तत्रदिशश
स्त्रावदनुमानेनस्वरूपंलक्ष्यते॥ ॥व्यतिरेकस्ययोहेतुरवधिस्तत्प्रतिपाद्ययोः॥ऋत्विग्जेवयतोन्येनविनाबुद्धिःप्रवर्त्तते॥२॥ ॥कर्मणोजातिभेदानामभिव्य॒
क्तिर्यदाश्रया॥साश्वेरूपाधिभिर्भिन्नाशक्तिर्दिगितिकथ्यते॥३॥ ॥इदमस्मात्पूर्वंपश्चादित्येवमस्मादित्यवधेरिदमितिप्रतिपाद्यस्यचावधिगतोयोव्यतिरेकः॥

प्राप्तयादिक्कार्थभेदोवध्यवधिमत्संबंधलक्षणंस्वपदार्थस्वरूपादनुपपद्यमानोनिमित्तांतरमावेदयतेतन्निमित्तांतरंदिगित्युच्यते॥नहिक्ष्मात्वादिनिमित्तोयंप्रत्ययः॥
तदनुरागाप्रतीतेः॥परिशेषान्निर्निमित्तःयदाऽऽर्वैशेषिकाः॥तऽतःऽदमितियतस्तद्दिशोलिंगमिति।कार्यकल्प्यत्वेचसदेवपदार्थोपाधितयाप्रतीयते॥स्वतंत्रऽ
व्यरूपतानास्तिदिशः॥नहिपृथिव्यादिवत्दिगुपलक्ष्यते॥अतएवकालोपिशक्तिरितिवक्ष्यते॥समवायश्चतांशक्तिमितिसमवायाख्यामित्युक्तः॥तथाऽऽह्वः श्रेष्ठोयवश
ऽतिप्रत्ययोन्येनविनावर्धेरयनवेक्षणात्॥पृथिव्यादिनिमित्तांतरोपकारकमंतरेणाऽऽयते॥सचैकदिक्क्रमवयवानांप्रसारणादितिदिङ्निमित्तः॥ऽऽख्यर्थस्यो॒
पलक्षणार्थत्वात्॥चक्रादिबुद्धिरपिदिङ्निमित्तावाख्येया॥तथाकर्मलक्षणानातिर्यगूर्ध्वमधश्चऽऽयमानानांकर्मत्वमाह॥सामान्यव्यतिरेकेणभ्रमणत्वोर्ध्वपणत्वादिऽऽ
तिव्यक्तिर्दिङ्निमित्ता॥तथाह्यूर्ध्वादिदिक्संयोगविभागकार्याःकर्मलक्षणाविशिष्टाःसतोनियतऽऽत्यभिव्यंजनसमर्थाभवंति॥कर्मणऽतिःकर्मसामान्यावांतरऽऽ
तिभेदाऽर्ध्वपणत्वादयः॥ऽऽताचैकवचनादिश्रवणादिलक्षणानांयेऽऽतिभेदाऽत्यर्थः॥दिग्गादिशोदिशोद्दिशोलिंगाभावाच्चैकादिगितिकाणादाः॥एकाचिद्दिङ्नि
यतोपाधिप्रकल्पितानानानादेशाध्यवस्थियतेतथाचएवमाऽऽः॥आदित्यसंयोगाऽत्यर्वाऽविप्रतोभूताच्चप्राचीति॥सवितुरहरादेर्योयेनप्रकल्पितदिग्देशेन
संयोगोभूऽविष्यतिभवतिवातस्मादादित्यसंयोगात्प्राचीतिव्यपदेशः॥अञ्चतऽतिऋत्वादक्षिणाप्रतीच्युदीचीचेतिसूत्रं॥अस्मादेवादित्यसंयोगात्प्रतीच्यादित्यप
देशः॥तथाहि।यत्रप्रतीपमंचत्यस्तगमनाऽविः॥साप्रतीची॥मूर्त्तिपरिच्छिन्नेनह्यादित्यमंडलेनयःसंयोगःसपरिमितदेशव्यापी॥तेनचातीतेवर्त्तमानेभविष्यति
चावच्छिन्नोभागोनियतदिग्भागव्यवस्थापकोभवतीत्यदृश्यमानगमिक्रियोपियांपरिहरति॥दृष्टकरणेन॥दक्षिणायानपरिहरति॥साऽउत्तरामध्याह्नेहिरविबिंब
मुदङ्मुखमंचति॥अतोसावुदीचीत्यपिभण्यते॥अनेनैवप्रकारेणपूर्वदक्षिणादीन्यतरालरूपाण्यपिदिगंतराणिव्याख्यातानीत्युक्तं॥सूत्रं॥एतेनदिगंतराणिव्याख्यात
नीति॥तथाहि।मेरुप्रदक्षिणमावर्त्तमानस्यसवितुर्लोकपालपरिगृहीतप्रदेशसंयोगापेक्षोदशधाविभागऽतिशास्त्रांतरेविस्तरेणनिरूपितः॥ततएवावधार्योऽह

त्वनूद्यते। परादिगादितनावभेदकथ्यते। नचायमस्याउपचारतोभेदोयतउपचारस्यप्रत्ययधर्मत्वान्नदर्शनःसमावेशेसूर्यसंयोगादविशेषतुसहकारिणमपेक्ष
विचित्रकार्यंभावयतीतिकल्पनयाभेदोपिदिशोव्यपदिश्यते। अतएवचवास्तवेपिभेदेवश्यंसहकारिणोपिव्यंजकत्वेनापेक्ष्याः। ततएवकार्यभेदोपेक्षिष्यतइति
तस्यान्यथानुपपन्नेर्दिशएकत्वमुपेयते। कोहिप्रामाणिकःकार्यस्यभेदमुपगच्छन्कारणानानात्वंप्रत्याचक्षीत। वास्तवेचदिशोनानात्वेसर्वत्रकार्यदर्शनात्ता
साविभक्ताःपूर्वापरादिप्रत्ययायःसकार्यैरनुतइत्यस्माद्भावतएकादिकःकार्यविचित्र्यानुसहकारिभेदादित्युक्तं। नवसहकारिणएवदिगानपेक्ष्याकार्यंयुक्तं। तस्य
स्वतोपूर्वापरादिभावस्यदिक्संबंधकृतत्वात्। नचतदनुरूपंकारणमितिदिगप्रत्याख्यायापूर्वापरादिप्रत्ययलिंगादिकालश्चेतियोरन्यत्वेलिंगस्यविशेषमा
ह॥ ॥परापरत्वेमूर्त्तीनांदेशभेदनिबंधने॥ ततएवएकत्वेतत्क्रमरूपेतुकालतः॥४॥ ॥मूर्त्तिरसर्वगतद्रव्यपरिणामभेदाध्यवसायाच्चधर्मिणोत्रनिर्दिष्टाः। व्या
पकानामाकाशादीनांपरत्वापरत्वेनपूर्वापरव्यपदेशःसंबंधनिमित्तः। व्यवहारदेशस्यापिपूर्वपरत्वंदिङ्निमित्तमिति। ततएवदिशः
परत्वापरत्वेदेशनिमित्तेनाव्यर्पितः। पूर्वमेतद्भविष्यतिपरमितितुकीडाशक्तिपोर्वापर्यंकालशक्तिकृतप्रतिबंधभ्यनुज्ञावशात्प्रत्यवतिष्ठतइतिनास्तिदिक्काल
योर्लिंगसंकरइत्याशयः। अमूर्त्तीनामपिकाल्पनिकेपरत्वापरत्वेस्तइत्याह॥ ॥आकाशस्यप्रदेशेनभागैश्चान्येःपृथक्पृथक्॥सासंयोगविभागानामुपाधित्वा
यकल्पते॥५॥ ॥संयोगिधर्मभेदेनाकाशस्यदेशविभागउक्तः। तथाचमूर्त्तस्यसंयोगेनप्रदेशप्रतिनाकल्पितोयःप्रदेशआकाशस्यतेनसहकर्मद्रव्यगतैरव्याहत्ति
त्वाद्यथायथंसंयोगविभागास्तेषांदिगवछेदायपूर्वापरादिभिन्नःप्रभवतीति। तदुपाधिप्रदेशानामाकाशस्यकल्पितात्मनांपूर्वादिव्यवहारः। तथाचपूर्वाकाशसंयुक्तः
पूर्वःपराकाशयसंयुक्तःपरइत्यादिमूर्त्तेषुव्यवहारःसिध्यतीत्यमूर्त्तपूर्विकासावित्यर्थः। इहदेशानादिकृतापूर्वापरादिव्यवस्था। दिशस्तुकिंकृता। अथतरनि- ७३
मित्तत्वेतस्यापिकुतइत्यनवस्था। दिशःस्वतएवपूर्वादित्वेदेशैरपिकिमपराद्भिरित्याशंक्याह॥ ॥दिशोव्यवस्थादेशानादिग्व्यवस्थानविद्यते॥शक्तयःखलुभावा।

नामुपकारप्रभाविताः॥६॥ ॥यदेशानांस्वतन्त्रस्वरूपमाधारादस्वरूपमवधीयतइततत्रपूर्वापरादिभावस्यस्वरूपादेवाभावादन्यन्निमित्तंदिगाख्यंकल्प्यते। दिक्कृ
तेनैवोपकारेणतत्रपरतंत्रस्वभावकल्पननानापरापूर्वापरादिनावत्स्वभावमवलंबितुमुत्सहते। येनतत्रावस्थितेस्वभावेदेशवत्पूर्वापरादिभावार्थंनिमित्तां
तरमेषणीयस्यात्। यादृग्वाहिसाकार्यपरिकल्प्या। तदेवतत्वनापरापरतंत्रशक्तीनापारतंत्र्यस्यैवोपपत्तेः। शक्त्यंतरकल्पनेशक्तिमत्ताप्रसंगाः
त्। सूर्यसंयोगास्तुपूर्वापरादित्वेनापूर्वापरादित्वेनापूर्वतंत्राधत्ते। अपितुस्वभावमेवाभिव्यनक्तीत्यभिप्रायः। शक्तित्वमेवास्याः स्वतंत्रभावस्वरूपतायाः करणा
यपोषयितुमाह॥ ॥प्रत्यक्षरूपाभावेषुकदिक्पूर्वेत्यभिधीयते॥ पूर्वबुद्धिर्यतोदिक्षासमाख्यामात्रमन्यथा॥७॥ ॥प्रत्यक्षमुपाधित्वेनभावेषुसमारोपितंरूपमस्य
स्यास्तथाभूतापूर्वादिगितिव्यवह्रियते। यतोयस्याःसकाशात्पूर्वबुद्धिःपूर्वोयमर्थइतिज्ञानंपूर्वत्वमुपलक्षणं। परत्वादेरपिगृह्यते। दिक्तापरोपाधिरूपेत्यर्थः
अन्यथाउपाधिरूपानपेक्षायांस्वतन्त्र्याश्रयणेभावतोदिङ्भवति। अपितुसदातनीसमाख्यामात्रंदिगिति। स्वतंत्रशब्दव्यविषयशब्दमात्रंवस्त्वासंस्पर्शि। तथा
ह्युक्तं। दिक्साधनक्रियाकालइतिवस्त्वभिधायिनः। शक्तिरूपेपदार्थानामत्यंतमनवस्थिताइति। तदेवनित्यपारतंत्र्यादिशः कार्यैकप्रत्यायत्वंस्वतंत्रपदार्थगत
विकल्पानवसरइतिस्वतोनानास्वभावत्वेसहकारिसूर्यसंचारिविशेषेणकिमेकस्वभावत्वेसहकारिभेदोद्योयेनविचित्रकार्यंकुर्यादित्येतदशक्यंवक्तुं। यथाहि। पूर्वा
परादिप्रत्ययजनकेनकार्येणानुमितसत्ता। तथाभ्युपगंतव्याशक्तिरूपादिक्। ननुचपूर्वापरादिप्रत्ययःसन्मुखत्वादिनिमित्तोभविष्यति। यथोक्तंभारते। यथा
भिमुख्यंभरताःप्रविशंतिसापूर्वादिङ्मंतव्या। नतथालोकेभिमुखस्थःपुरोवर्त्तीभण्यते। दृष्ठतःस्थितःपश्चात्स्थितइत्युच्यते। तथाहस्तदक्षिणःपथाहस्त
वामइत्यादिव्यवहारः। स्वांगनिमित्तइतिनास्तिदिक्कल्पनानिमित्तमित्याशंक्याह॥ ॥स्वांगाद्यवस्थयालोकेनतस्यानियतादिशः॥प्रत्यङ्मुखस्ययत्पश्चात्तु
रस्तान्नद्विपर्यये॥८॥ ॥स्वांगमुखमवधिमपेक्ष्यापूर्वादिव्यवस्थातत्रदिशोनियतानव्यवतिष्ठंते। पश्चान्मुखस्ययदस्तुपश्चादभूत्तदेवाग्रमुखंतेचतस्यपूर्व

स्मिन्देशे भवंतीति प्राङ्मुखउदङ्मुखोवा मुंडीतेति व्यवस्थानस्यात्। तस्मादनादिरूढादिडिमिन्नपूर्वापरावस्थांगीकाया। कांचित्तु दिगनपेक्षापि पूर्वापरादिदेशनिरूढेत्याह॥ ॥देशश्चावस्थानियमोदिक्षुनव्यवतिष्ठते॥रूढमप्ययरत्वेनपूर्वमित्यभिधीयते॥९॥ ॥दिक्षुदिडिमिन्नकःपूर्वदेशदक्षिणापश्चोत्तरापरादीनांनियमोनव्यवस्थितः। तथाहि। दिगपेक्षयापाश्चात्योपिपूर्वदेशइतिव्यवह्रियते। तथाचदक्षिणापश्चात्पूर्वदेशंगछन्पूर्वदेशंगछामीतिब्रूते। दिगवस्थायांतुसउत्तरोभवति। तस्मात्पूर्वादित्वमत्रदिगनपेक्षंसरूढं। अदिगपेक्षायांतुयथायथंव्यवहारेचाप्युपपद्यते। तथाचेहकस्मान्नभवति। पूर्वस्मिन्देशेवसतीति॥ भाष्येचोदयित्वानैषदोषोदेशविशेषणमेतदितिपरिहृतं। नायंपूर्वशब्दोरूढित्वादवध्यपेक्षःप्रवृत्तः। तेनदिक्शब्दःसन्देशेवर्त्तते। देशसामान्येतुदेशंशब्दादेवगम्यमानंविशिनष्टि। ततोदिक्शब्दाद्विधीयमानःप्रत्ययोनातोरूढाच्छब्दाद्भवतीतिभाष्यार्थः। केचिद्वाचक्षते। नायंपूर्वशब्दोयंदेशरूपेणाकथयति। देशशब्देनैवतस्याभिहितत्वात्। सदेशाधिकरणास्तुकस्मिंश्चिद्विशेषेदेशशब्दाद्प्रतीयमानःपूर्वशब्देनाभिधीयतेविशेषावच्छेदनिबंधनइति। एतदयुक्तं। देशसामानाधिकरण्यादेशब्दान्निभ्यःप्रत्ययस्येष्टेः। अवश्यंहिदिक्कालयोर्व्यवच्छेदार्थंदेशशब्दउपादातव्यइति। तत्रप्रत्ययाभावेकोविषयःस्यात्। तदेवंपूर्वदेशोदक्षिणापथइत्यादावनन्यापेक्षेरूढेपिपूर्वादित्वेसहजैर्निर्भिन्नमर्यादंपरस्परतोभवतिभवति। यथास्वांगनिमित्तेनव्यवहारोदिडिमिन्नोन्यथाव्यवहारइति। मुख्यदिडिमिन्नमेवपूर्वादित्वमित्युपपादितं। तथाचदिग्व्यापारोपाधिकापूर्वादिनाप्रवृत्तिः। देशेतुदिक्संबंधइतिभाष्येणसंपादयति॥ ॥अतोभाषितपुंस्कत्वात्पुंवद्भावोविधीयते॥अस्मिन्नर्थेनशब्देनप्रसवःक्वचिदुच्यते॥१०॥ ॥दक्षिणोत्तराभ्यामतसुजित्यत्रकिमर्थंनसुजेवक्रियतां। एवंस्वरार्थश्चकारोनकरिष्यते। प्रत्ययस्वरेणोवसिद्धेः। तदुक्तं। लिंगविशिष्टपरिभाषयादक्षिणाशब्दादयंभवति। तत्रासत्यकारेयस्येतिलोपोनस्यादिति। अत्रप्रत्ययस्याकारमाश्रित्यलिंगविशिष्टपरिभाषयाटाबंताभ्यांविधावसत्यकारेयस्येतिलोपाभावादक्षिणात्तरइतिरूपंनसिध्येदिति। सत्यकारेत्वाकारलोपेनतथाकारः श्रूयेतेतिप्रयोजनमुक्ता

पुंवद्भावेनासद्भावितपुनरादेयनासध्यति। भाषितपुंस्कस्यपुंवद्भावः। नचैतौभाषितपुंस्कावित्युक्तं। पुनरादेयनानुचैतावप्यभाषितपुंस्कौ। दक्षिणोत्तरइति। पुमान्भाष्यतइतितत्तुल्यसमानाधिकरणौभाषितपुंस्कस्यपुंवद्भावइत्याशंक्यांतरेचैतौभाषितपुंस्कौ। दक्षिणोत्तरेतिदिक्शब्दौ। दक्षिणोत्तरइति। व्यवस्थाशब्दौवितितदेतद्रूढिशब्दत्वेदिशिपूर्वादिनायुज्यते। नान्यथा। तथाहि। अयमर्थः। भाषितःपुमान्यस्मिन्पदार्थेसआश्रीयते। सचाभिधेयोनोपपद्यते। तस्यपदार्थस्यात्मास्वभावइत्यंततोव्यपदेशेनभाषितपुंस्कताव्यभिचारात्किमनेनंव्यवच्छिद्यते। तस्मान्प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणोर्थोन्यपदार्थः। तत्रापिनिमित्तेप्रवृत्तिनिमित्तेसवित्रैवभाषितपुंस्कता। अतोर्थस्वभावादिशब्देनेति। अतएकस्मिन्प्रवृत्तिनिमित्तेसामर्थ्याद्भाषितपुंस्कता। समाश्रीयते। अर्थेचकार्यस्यासंभवादभिधेयधर्मेणतद्वचनःशब्दोभाषितपुंस्कइत्युच्यते। इत्याचक्षतेइतिप्रवृत्तिनिमित्तस्यान्यपदार्थत्वंसमानायामाकृतौयोभाषितपुंस्कःशब्दस्तस्यपुंवद्भावइत्यर्थोवितिष्ठते। दिशिचदक्षिणोत्तरेतिस्वाभाविकत्वादभिधानस्य। अस्मिन्दिग्दक्षिणोर्थेप्रसवः। पुंस्त्वमाभ्यांशब्दाभ्यांनक्वचिद्विषयेभिधीयते। अपितुदिडिमिन्नायांदेशेअनयोर्वृत्तिस्तदाव्यवस्थाशब्दोप्रवर्त्यमानंधनः। परस्परापेक्षत्वात्स्थितिर्व्यवस्था। दक्षिणाशैलाभोगइत्युक्तेकुतइत्यवधिप्रतीतिः। तत्रचेतौभाषितपुंस्कावित्याहत्यंतरेभाषितपुंस्कत्वादेकस्मिन्प्रवृत्तिनिमित्तेतद्भावात्पुंवद्भावोनभवति। अत्रासौसर्वनामोवृत्तिमात्रेपुंवद्भावइत्योपसंख्यानिकंपुंवद्भावमाश्रित्यटाबंताभ्यामपिदक्षिणोत्तरशब्दाभ्यामतसुचोकारंविनापिसिद्धेः। षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेतिविशेषणार्थोकारोव्यवस्थापितः। अत्रतुचोदितं। ननुदक्षिणोत्तरेत्येतावपिव्यवस्थाशब्दाविति। अयमर्थः। उत्तरापूर्वेतिचोक्तं। कुतःपूर्वतश्चोत्तरेत्यवश्यमवधिरपेक्षणीयः। विनानेनस्वार्थसंभवात्। तथाचोद्दिश्याप्यवधंतेपश्चात्पूर्वादिशब्दानांप्रवृत्तेस्तत्रापिव्यवस्थाशब्दत्वमित्येकस्यांव्यवस्थाकृतावस्त्वेवभाषितपुंस्कंचकेवलंपरोपाश्रयत्वाद्दिशिदृष्टेर्देशशब्देभ्योदिक्शब्दाभिधेयते। अतःपरमुक्तं। दिक्शब्दैकार्थ्यमेवनप्राप्नुवंतीति। नामधेयत्वेनदिशामप्रवृत्तेर्नैतेदिक्शब्दास्युरित्याशयः। तत्रोत्तरं। दिशो।

यदाव्यवस्थावच्छेतायदेतद्योदिशवर्त्ततेसदिक्शब्दःरमणीयादिद्यतिप्रसंगइतायथाहिपूर्वादयःशब्दाव्यवस्थानिमित्ता देशकालसाधारणाश्च
पियदादिशिवर्त्तते।तदादिक्शब्दइत्युच्यते।तथारमणीयादयोपिगुणानिमित्तादिशिवर्त्तनेनादिक्शब्दाःस्युःअत्रपरिहारउक्तः।दिशिदृष्टःशब्दोदिक्शब्द
दिशोयोनव्यभिचरतीति।तत्रदेशकालयोरपिव्यवस्थाशब्दःपूर्वादियोवर्त्ततेतथाचाभेदेनदिक्शब्देभ्योदिग्देशकालेषुवर्त्तमानेभ्यइत्युच्यतइति।कथं
दिशंयोनव्यभिचरन्तीत्युक्तमेतद्व्याख्यसमर्थयितुमाह॥ ॥दिक्शब्दैरभिधानेतुनियतदिशिवःदर्शनं॥पूर्वादीनांयथाषष्ठीवितस्यावधारणे॥१७॥ ॥श
क्रियाग्रहणेनतत्राथतिरानपेक्षारूढापूर्वादिशब्दानांप्रवृत्तिः।देशकालयोस्तुतदुपाधिनिमित्तेतिसूचयति।तथाचनियतमव्यभिचारिदिशिदर्शनंपूर्वा
दिशब्दानांप्रयोगः।देशकालयोस्तुव्यवस्थानिमित्तत्वेनरूढःप्रयोगः।पूर्वादिशित्युक्तेनामधेयत्वेननिश्चिता।अवधिभावारूढप्रतीतिःपूर्वोयंदृष्टोदु
तइत्यवश्यमपेक्ष्यते।रूढशब्दाच्चस्वार्थेवाग्म्यतेतदुपरिव्यवस्थागम्यति।पूर्वशब्देनतुतस्यानामधेयंतथाचदिक्शब्देभ्योदेशकालशब्दानामेषां भ
वतिभेदएव।सादृश्याच्चैकत्वाध्यवसायः।नहिरूढीनांनैमित्तिकैःसहभेदःसंभवति।तथाचदिक्शब्देभ्योदिग्देशकालेष्वित्यत्रपूर्वादिशब्दानांकालभा
क्तेनविवक्षितत्वात्।शब्दग्रहणंसामान्यादिक्शब्दवशब्देयेषामिति।देशकालवृत्तयोरूपसाम्याद्विशिष्यंते।सदृशानांचशब्दानांकचिद्विषयेस्वभा
वान्नियमेनशक्तिर्दृश्यते।तद्यथा।षष्टिभूतःषष्टिकइति।ङीवितपरिमाणेप्रतिपाद्येनियमेनकालवाचीनियमेन।संख्याशब्देषष्टिशब्दःतथाचकालाधि
कारविहितप्रत्ययमुत्पादयति।तमधीष्टोभृतोभावीति।वृत्तिविषयेषष्टिशब्दोवाक्येसंख्याशब्देपिनियतकालसंख्येयमुपादत्ते।शब्दशक्तिप्रतिनियमा
श्रयेतिदिशब्दाद्वर्षाख्यएवकालोऽब्दमनःपरिमाणंप्रतीयतेनचवृत्तौकालवचनःप्रयुज्यते।येनतत्सामानाधिकरण्यात्कालवृत्तित्वंसंख्याशब्दानामपिघटती
येतेतिमासादिशब्दवत्यदांतरानपेक्षःकालोयंवर्षाख्येरूढः।तथाचतदस्यपरिमाणमित्यत्रङीवितपरिमाणेचेत्यनर्थकंवचनं।कालादितिसिद्धत्वाद्।

DR BHAU DAJI

त्युक्तंयोहिषष्टवर्षाणांभूतस्तस्यषष्टीवितपरिमाणंभवत्येवेत्युपसंख्यानेननार्थःनचैवंरमणीयादिद्यतिप्रसंगःतेषांकालेनियतत्वस्याप्रतीतेः।प्रयु
क्तानांचेदमन्याख्यानमिति।लौकिकाप्रतीतिरनुसर्त्तव्या।तथाचोक्तमनभिधानाद्रमणीयादिषूत्पत्तिर्नभविष्यतीति।तदेवंयथाषष्टिशब्दःसंख्याशब्दःसंख्येय
विषयोप्यवस्तुस्वभावात्कालेरूढः।तथाहिपूर्वादिशब्दोन्यत्रदेशकालेचव्यवस्थावचनोपिदिशिस्वभावान्नियमेनरूढइतियुक्तमुक्तं।दिशंयोनव्यभिचरतीत्यर्थः
इत्यचदिशिनियतत्वात्प्रयोगस्यसमानायामाकृतौभाषितपुंस्कस्यपुंवद्भावात्सर्वनाम्नीवृत्तिमात्रइत्युक्तं।व्यवस्थायामसंज्ञायामितितुसर्वनामसंज्ञायामक
धिनियमानुगमाद्दिग्देशकालवचनाश्चापिपूर्वादयोविशेषणविशेष्यतेतथाहि।अभिधानायप्रतिपादितरूपावच्छेदःपूर्वादित्वंतस्यानुगमोस्ति।देशकाला
योरविद्युव्यवस्थितार्थाभिधायित्वानात्पूर्वशब्दोत्रावधिभिन्नमेवावस्थितंदिशमाह।अवधिरुपाधित्वेनस्पृशति।यथाशोणितशब्दोलोहितएवार्थेवर्त्त
ते।अथलोहित्यप्रवृत्तिर्निमित्तवत्त्वेनयानापेक्षतेहस्वशब्दश्चभगवतिवासुदेववर्त्ततेनचहस्वगुणनिमित्तत्वेनोपादत्तेतद्वित्यमतभावितावधयोदिक्
शब्दाःपूर्वादयोरूढाःदेशकालयोस्तुशब्दोपात्तावधपेक्षइत्येतावान्विशेषः।अवधिनियमसुसमानइत्यविव्यवस्थायामित्यपिविशेषणेदिग्वाचिनांपूर्व
दीनांसर्वनामसंज्ञाकार्यंप्रवर्त्ततएवेदानींकार्यांतरमपिदिशःआह॥ ॥छायोद्भाभ्यांनगादीनांभागभेदःप्रकल्प्यते।।त्रैतद्धर्मस्वभावेषुभागभेदोनकल्प
त्यते॥१९॥ ॥छायानिरालोकत्वात्।आभाश्चालोकः।दिनकरकररञ्जितःपर्वतशिखरएकोऽञ्जनछायाहरितश्चापरइत्यवयवविभागश्छायातापाभ्या
मुपलक्षितोसत्यांदिशिनकल्प्येतापूर्वापरावधित्वाभावात्।तदुपाधिकावयवानानात्वायोगात्।तथाह्यविद्यमानःसदिगुपाधिकोधर्मःपूर्वापरादित्वंये
षामूर्त्तिमत्पदार्थानामर्यादातेष्वेवसंविधयावयवभेदाभावइतिदिक्संबंधनिमित्तोवयवभेदोपिदिङ्गमित्यर्थः।तथाहि।मूर्त्तीनांप्रथमतएवभा
गभेदकल्पनदिगायत्तमित्याह॥ ॥परमाणोरभागस्यदिशाभागोविधीयते॥भागप्रकल्पनाशक्तिंप्रमातापश्चरुते॥२०॥ ॥अकृतकृतवान्नित्यो

नांपरमाणुनांपार्श्वचतुष्टयमूर्ध्वाधोभागरूपंचादिशापरिकल्प्यतेनहिपरमाणोरभागस्यवास्तवोभेदभागइतदिशाहृतएवसः।तथाचतत्रस्थैःषड्भिःपरमाणुभि-
र्योगोभवति।सतितुयोगेद्व्यणुकादिक्रमेणकार्यंजायतेततश्चतत्रापिपूर्वापरादिव्यवहारएवसः।अस्त्यंतुदिशिषड्भियोगेरपिनिरवयवस्यपिंडःस्यादणु
मात्रकइति।स्थूलावयववत्त्वन्निमित्तंस्यात्।तस्मादुन्नतिप्रभृतिभागसमारोपेप्रथमादिशातामेवशक्तिरितिदिग्भिःसर्वेपदार्थामूर्त्तमूर्त्तभागभेदप्रकल्पने
नोपक्रियंते।अन्येषांनभआदीनांछायातपादभ्यांभागभेदःप्रकल्प्यते।येषांतुनिरवयवानांछायातपनिमित्तःसनभवति।तेषांपरमाणुप्रभृतिदिङ्निमित्तइति।
व्याचक्षते।तथाहि।यत्रनिमित्तांतरंनास्तितत्रातद्धर्मसुनिरवयवेषुदिशाव्यापारः।यत्रत्वन्यन्निमित्तमस्ति।भागभेदस्यछायापकंछायातपादीदिक्कंसावयवान
नांपर्वतादीनां।तत्रतदेवभागभेदव्यवहारप्रवर्त्तकं।एतत्प्रथमश्लोकेनोक्तं।द्वितीयापारस्तुद्वितीयश्लोकेनकथितःतथाहि।यतोनिरवयवत्वाच्छायादित्वकोभा
गभेदप्रकल्पकोतोनात्रपरमाणोर्दिशादिकृपदार्थेनभागोभिधीयते।भागव्यवहारःपूर्वादिकःप्रवर्त्ततइत्यर्थः।यदिवायथाहेत्वंतरेकृतोभागभेदोव्यवहारःप-
र्वतादिषुपरमाणुष्वपिछायातपसंयोगविविक्तेषुनिमित्तांतरमेषणीयं।तच्चदिगितिस्वदृष्टांतोपन्यासोयमाद्यकारिकयाकृतइत्यपरेव्याचक्षते।तदेतत्सर्व-
मतुपपन्नं।तथाहि।घटस्यैकस्मिन्पार्श्वेसूर्यरश्मयःपतंति।तेतद्देशस्थैःकपालैरेवसंबध्यंते।तदन्यपार्श्वेचछायायाकपालानामेवसंयोगइति।घटस्यछायातपाभ्याम
संबधः।अथतद्देशत्वात्सन्निहितमवयविद्रव्यमपिसंबध्यते।तदाभिन्नदेशत्वमवयवावयविनोःस्यात्।अतपेनसंयुक्तत्वादसंयुक्तत्वादवयवोपिवावयवीति
तत्रापिछायादिसंबंधेवयवादिसंज्ञामेवानेनन्यायेनातन्त्राप्यवयवांतरेणाभिन्नमितिपरमाणुपर्यंतता।ततश्चदिक्संबंधादेवपरमाणुवत्स्थूलोपिपदार्थः।
पूर्वापरादिभागव्यपदेशमुन्नतीचत्वादिकंचप्रतिपद्यते।तथाचनिर्भागात्मकतातुल्यापरमाणोर्घटस्यचेत्यादिवक्ष्यत्येव।नतुस्वतएवपदार्थाविशिष्टसं
स्थानाः।कएषांतत्कृतःप्रकारइत्याशंक्याह॥ ॥अदेशाश्चाप्यभागाश्चनिष्क्रमानिरुपाश्रयाः॥भावाःसंसर्गिरूपानुशक्तिभेदःप्रकल्प्यते॥१३॥ ॥विभूना।

७६

माकाशादीनांनास्तिदेशःपृथिव्यादीनांतुमूर्त्तानामवयवानामात्मभूतदेशाभावःउभयेषामप्यकल्पितादेशाःसयोगिनःसमवायिनश्चाएवंस्वतः
पदार्थानामवयवानसंति।कल्पितास्त्वर्थांतरभूताःससर्गिणः।अवयवभेदाभावाच्च।क्रमोप्यमुख्यभेदाधिष्ठानत्वात्क्रमस्यतथाअविद्यमानउपा-
श्रयस्वभावोन्यथात्वापादकोयेषांतेनिरुपाश्रयाः।एवरूपाश्चभूताश्चयेचभावाःससर्गरूपोपहितेनशक्तिभेदेनअसत्यपिस्वरूपान्यथात्वेदेशादिभे-
देनप्रतीयंतेतथाह्यपरस्मादिशायोगात्संबंधविशेषेपिकश्चिदाधारतामात्रोदेशइतिदिङ्निमित्तोदेशव्यवहारः।सएवचदेशसमवायवशेनेतिरोहि
तभेदइतिविभागोवयवभेदश्चेत्यपिव्यवक्रियंते।नहृशेनचक्रमेणोत्पत्तेःक्रमावभासः।गुणादिभिश्चसमुदायाद्देशोहेसतिविशिष्टार्थविसायइ
तिससर्गिनिमित्तोभावानांव्यवहारः।आत्मातुतेषांतत्रयोगस्वभावः।तदेवयथादेशादिकार्यमदेशाद्याश्रयिभावाःससर्गिभेदात्प्रतिपद्यते।तथा।
दिशासंपादितपूर्वभागात्पूर्वादिभागःभेदव्यवहारप्रतिपाद्यतइतिदृष्टांतोपन्यासेनसमर्थितं।नतुदेशभेदभिन्नःप्रतीयमानावयवीमहापरिमा
णोघटादिरवयवीदृश्येत।कथंतत्रदेशताद्युपपद्येतेत्याशंक्याह॥ ॥निर्भागात्मकतातुल्यापरमाणोर्घटस्यच॥भागःशक्त्यंतरंयच्चपरिमाणंच।
यच्चनयोः॥१४॥ ॥स्वभावभूतान्वयशून्यतायाघटपरमाण्वोःसमानायादिग्रहणेनतुशक्तिविशेषेणकल्पितयोर्विपर्यासाधारभूतएवसमवा
यवशादविवेकेनभासमानाशक्तिर्निमित्तत्वात्।शक्तिव्यपदेश्याभागाइतिव्यवक्रियंते।स्वतोभागनिमित्तेएकत्वायोगात्।अर्थांतरनिमित्ताचभा
गवत्तामुख्यापरमाणोरपिप्रसंगात्।नचापिपरमाणुकृतोमुख्योभागभेदः।परिमाणस्यापितयोर्घटपरमाण्वोर्महत्वाणुत्वलक्षणस्यभावादर्थां
तरत्वात्।महदणुप्रत्ययहेतुर्हिशक्तिविशेषःपरिमाणं।अतएवपरिमाणविशेषात्घटाणुवोविशेषोनत्ववयवसंबंधसंबंधभ्यांनियुताधिसंबंध
नपेक्षायांमव्यपदेश्यंवस्तुकल्पनंसर्वसमानं।सचापिवस्तूनामुपाधिनिहितोभेदःस्वरूपसमवायीत्याह॥ ॥यतःप्रकल्पितोभेदोभेदस्तत्रापिद

श्यते॥ अदृष्टोपरतभेदमतोयुक्ततरंवइः॥१४॥ ॥अवयवैरवयविनोभेदः॥अवयवानामपस्थावयवैस्तेषामपस्थावयवैरेवेतियावत्परमाणुपर्यंतप्रतिः॥तत्रापिदिशोभागभेदप्रकल्पनंदिग्धीनाश्रितभेदात्॥कथंभेदायोपकल्प्येत॥दिग्भेदोपिसूर्यसंयोगाहितः॥तेनापिसूर्यसंयोगोभेदप्रदेशात्॥तत्रायवयवभेदाद्भेदः॥तत्रायवयवदृष्टिरितिपुनर्दिग्भेदावस्थानं॥तत्रापेक्षमितिचकृतुल्यमिदंअत्यदृष्टपुपरतिर्निष्ठायस्याभेदस्यतमनवस्थादोषादतिशयेनानुपपातमन्यते॥नकेवलस्ततोभेदोयुक्तोभावानां॥यावदुपाधीनामप्यन्यापेक्षणादर्थपर्यवसितोभेदः॥सुतरांभावभेदेनालमितिप्रकर्षः॥तदेवंतद्देशादिभेदस्यभावेषुस्वतस्तदुपाधिवशाच्चाप्ययोगाद्व्यवहारमात्रंसांदृष्टेनरूपेणप्रसूदमशक्यापह्नवमितिनिगमयति॥चैतन्यवदित्यादिनासंप्रतिव्यापकत्वेदिशःप्राह॥ ॥सर्वत्रतस्यकार्यस्यदर्शनाद्विभुरिष्यते॥विभुत्वमेतदेवाङ्गारन्यःकार्यवतांविधिः॥१५॥ ॥व्यतिरेकादेःपूर्वोदितस्यकार्यस्यसार्वत्रिकत्वात्॥व्यापिनीदिग्विभुस्वभावा॥अमूर्त्तानांह्येतदेवविभुत्वं॥सर्वत्रस्वकार्यसंपादकत्वं॥मूर्त्तानांतुशरीरिणामवयवैर्वेवितनदेशव्यापिर्विभुत्वं॥इदानींपूर्वोक्तंनिगमयति॥ ॥चैतन्येवस्थितालोकेदिक्कालपरिकल्पना॥प्रकृतिप्रत्ययानांहिकोन्यथास्थापयिष्यति॥१६॥ ॥सन्नपिहिपदार्थोयावन्नसंवेद्यते॥तावदप्रामसतत्वइवनार्थक्रियासूपयुज्यतइतिचैतन्यज्ञानं॥सर्ववादिभिरशक्यनिह्नवं॥आत्मावाचैतन्यं॥यथाङ्गःसांख्याः॥चैतन्यपुरुषस्वरूपमितिं॥तच्चाशक्यापह्नवमिति॥तद्वदनुपपद्यमानभेदापिदिक्कालयोःपरिकल्पना॥यथाप्रतीतिसूत्रं॥भावानांहिपरमार्थतःपूर्वोक्तयेनभेदाभेदभावाभावादिरूपेणयोगादनादिरूढाविद्यावशाद्विचित्रोव्यवहारोरूढः॥प्रकृतिःस्वभावमिवव्यवहर्तृणांप्रामुष्टि॥विद्वद्भिरपितथातद्वेदिभिरन्यथाव्यवस्थापयितुंनपार्यते॥तथाहिचैतन्यंस्वभावभूतंएवंसर्वव्यवहाराणांपूर्वापरादित्वेनदिक्कालावपिरूढौ॥तावंतरेणार्थक्रियानिष्पद्यते॥प्राणित्वमेवविघटेतेतिप्राणिग्रहणेनसूचयति॥व्यवहारेचयथाप्रतीतिपदार्थप्रत्याख्यानंनयुज्यतेयस्मात्॥ ॥संकरोव्यवहाराणांप्रकृतःस्याद्विपर्यये॥तस्मान्यङ्गंतीमानभावान्पुनरेवा

वलंबते॥१७॥ ॥दृष्टादृष्टफलाव्यवहाराः॥प्राड्मुखोन्नानभुंजीत॥अपराह्णेप्राङ्कुर्यादित्यादयः॥प्रत्याख्यानेदिक्कालयोर्नविकल्पेरन्॥प्रकृतेस्वभावरूपतायांप्राणायांदिक्कालकल्पनाभावविपर्ययेवैपरीत्येपूर्वापरादिभिर्निमित्तत्वेनक्रियमाणेभिन्नीभावेनावस्थितत्वात्प्रत्यक्षागमसूदानासंधीयमानादिरूपाणांस्यात्॥तस्माद्यद्यपूर्वापरहींदंविश्वमूर्त्तितःक्रियावत्॥तथापिविद्वद्व्यवहारयतितस्यक्रमप्रपंचावभासोपितत्रप्रपंचमवलंबतएवेतीमान्दिक्कालप्रकाशानर्थान्बाधकाभासोपन्यासेननिराकुर्वन्नवलंबतेतदुपाधिप्रत्ययस्यानिवार्यत्वाद्वक्ष्यवचनेनावयवादिरप्यर्थोशक्यपरिहारोव्यवहारइतिदर्शयति॥यद्यन्नालंबनइति॥समानकालत्वेनत्यागावलंबनयोरतिशयोक्त्यायुगपद्विरुद्धाख्योर्थभ्युपगमात्परस्परस्ववचनविरोधंघनयति॥यथाचकालोब्रह्मणःशक्तिर्भवेत्युक्त्वाव्यापारोध्यस्तनानात्वात्॥तथादिगपिस्वोपाधिभिन्नापूर्वापरादीनभावभेदंविव्यवहारनिबंधिनीत्याह॥ ॥तस्याःशक्तेस्तुपूर्वादिभेदोभावांतराश्रयः॥भिन्नादिकृतेनभेदेनभेदोभावोयेवोपकल्प्यते॥१८॥ ॥सास्वैरूपाधिभिर्भिन्नेतिसामान्येनोक्तेपिपूर्वादितयाविशेषणरूपेणाभेदःपुनरिहायातः॥सूर्यसंयोगश्चभावांतराख्यातः॥भेदायैवेतिस्वविशेषणीपरकृतविशेष्यप्रत्ययजननायेत्यर्थः॥अनवधारणेनभिन्नविशेष्यकालप्रत्ययकालएवोपाधिकंभेदंसमवलंबतेतेनान्यदास्तेतोभिन्नादिगित्याह॥इदानींदिङ्निमित्तंशास्त्रेकार्यमाह॥ ॥अवधिर्वेनचापेक्षायोगोदिग्लक्षणोविधिः॥पूर्वमस्येतिषष्ठ्यावदृष्टार्थमंतराश्रये॥१९॥ ॥इदमस्मात्पूर्वंपरमितिमयादिरूपेणापेक्षणंलौकिकंकार्यंतत्रैवशास्त्रीयंदिग्योगलक्षणापंचमीविशेषविषयाकथंतर्हित्रैवषष्ठीदृश्यतइत्याह॥पूर्वस्येतिषष्ठ्यावदृश्यत्यादि॥अवध्यवधिमत्संबंधेपेक्षितेपंचमीतयाषष्ठी॥तत्रैवापवादत्वाद्व्यध्यतेधर्मतिरस्यावयवत्वस्यत्वपेक्षायामवयविनिषष्ठ्यवभवति॥पूर्वंकायस्येति॥नह्यत्रावधित्वेनावयवीपेक्ष्यतेदिग्योगपंचम्याश्चविषयोयंअवयवावयविसंबंधेहिनपंचमीकिंत्ववध्यवधिमत्संबंधे॥अतएवात्रावयवांतरापेक्षा॥अवयवांतरस्यावधित्वेभवत्येवपंचमी॥पूर्वं

कायस्यनाभेरिति।कायावयवयपेक्षयावयवता।अवयवांतरापेक्षयातुपूर्वेतिसंबंधभेदादवरोधेवभाक्त्वयोपपत्तिः।समासविधेयैकदेशत्वेत्यवयवपर
ग्रहेदिग्भूपतानाश्रीयते।व्यवहारेचपूर्वादिभावःपूर्वादिनिमित्तानांमथनिस्थानतस्वागनिमित्तइतिनानवस्थितइत्याह॥ ॥पूर्वादीनांविषयसोदृष्टश्चाव
ध्यसंकरे॥ऋङ्नेतदस्त्येतच्चलिंगंनव्यतिकीर्यते॥२७॥ ॥अवधेरपेक्षणीयस्यासंकरेअनियताभावेपूर्वादिनांविषयसोदृष्टइतिव्यवस्थितएवायव्यवहा
रः।तथाहियदपेक्षयपूर्वत्वंव्यवस्थीयते।नतदपेक्षयतस्यैवापरत्वमिति।परत्वापरत्वेदिक्कृतेनियते।एवमवश्यंवंशस्यऋङ्गुणाःस्पष्टमूलं।इत्येतदपिदिशो
लिंगंनव्यतिकीर्यते।अवधेरेवानपेक्षणात्।अवध्यपेक्षायाहिसांकर्यसंभावेनापि।अवधेरनवस्थितत्वात्।नचात्रलिंगेव्यवध्यपेक्षेत्यव्यतिकीर्णएवदिशः।इ
त्यत्रस्यागादपिव्यवस्थानेवधिनियमादसांकर्यमेवादृष्टादृष्टप्रयोजनसुव्यवहारोनादिसिद्धादित्यसंप्रयोगाख्यावधिर्निबंधनदिग्व्यवस्थानियतएवेषणी
यइतिनयः।कश्चनावधिराश्रयणीयः।एवतावद्बाह्यार्थनयेनदिक्समर्थिता।इदानींमतनयेनाह॥ ॥अतःकरणधर्मोवाबहिरेवप्रकाशते॥अस्यास्त्व
तर्बहिर्भविःक्रियायांचनविद्यते॥२९॥ ॥अंतरवस्थितस्यकरणव्यापारोयस्येतिचैतन्यमेवमुच्यते।तस्यहिनाद्यविद्यावशात्स्वरूपनिकर्षेणो।दभि।
ति।बहिराकारावभासेपिपरमार्थतोबाह्यस्यायोगात्।अंतरसंयोगावधिभावात्स्वभावेचेडगात्यवभासते।इत्यंतरव्यवस्थितस्यैवव्यापारः।तथाचवस्तु
ति।द्योःक्ष्मावायुरादित्यःसागराःसरितोदिशः।अतःकारणतत्वस्यभागाबहिरवस्थिताइति।अस्मात्करणधर्म्यधर्मोबाह्यार्थनियेक्षोविद्यावश
त्स्वभावभूतोवभासते।एवंपूर्वविद्याकारणबहिरध्यवसीयते।असतिबाह्येकथंबहिरित्युच्यतेइतिचेदाह।अस्यामविद्यावशादवभासस्यैवबाह्य
त्वावभासस्यैवंरूपायांकल्पनायांमसारूपतावहीरूपता।चनमुख्यापरापरप्रतिभासवशेनैवमुच्यतइत्यर्थः।असतिबाह्येतदपेक्षमांतरत्वमपिन ७८
तन्मुख्यमितिकाल्पनिकींतवहिर्भविः।एवंचपूर्वापरमप्यविद्याध्यस्तभावेप्रद्योत्यतारूपेणनादिमिथ्याभासवासनालक्षणादंतःकरणधर्मरूपच।

कास्तीतनबाह्याकाचेद्दृगस्तातत्रैकत्वनानात्वविचारोपिनिष्प्रयोजनइत्याह॥ ॥एकत्वमासांशक्तीनानानात्वंचैतत्कल्प्यते॥अवस्तुपतितेद्वात्वासत्यत
तोनपरामृशेत्॥२८॥ ॥नावोपाधिरूपाणांपूर्वादित्वेनभिन्नानांदिक्शक्तीनांमुख्यमेकत्वं।उपाधिभेदात्तुनानात्वं।मुख्यमेववाच्यनादिसिद्धंनानात्वं।भि
न्नकार्यानुमेयंइत्येतद्धिकल्प्यते।अवस्तुपतितेदृशःपरमार्थतोवस्तुत्वाद्विज्ञाननयेव्यतिरिक्तवस्त्वभावादित्यवस्तुविषयेवह्वापरमार्थतोनविचार
णीयेत्यर्थः।तथाप्रतीतिव्यवहारसिद्धेः।अतएवसंवेद्यमानप्रतीतिभेदान्नानात्वमभिप्रेत्यासामितिबहुत्वेननिर्देशः।नचपदार्थविचारेकिंचित्प्रयो
जनमस्तीतथाहि॥ ॥विकल्पातीततत्त्वेषुसंकेतोपनिबंधनाः॥बाह्येषुव्यवहारायलोकस्तत्रानुगम्यते॥३०॥ ॥इहपदार्थस्तीर्थितपरिकल्पिता
नियतसंकेतपरिघटितशरीरास्तांस्तीर्थिकैपरिकल्पितान्विकल्पानतिक्रम्यभावतोवर्त्ततेनहिप्रतिदर्शनविरुद्धरूपयोगस्तत्त्वभावानां।तस्माद्
विचारितरमणीयालोकसिद्धःपदार्थाःसमाश्रयणीयाविद्वद्भिरपि।अत्रलक्ष्मेभिरप्रतिष्ठितैस्तर्कविकल्पैः।तथाचलोकसिद्धादृशिदृशःसिद्धाः।तर्क
विकल्पैस्तुभेदाभेदौनव्यवतिष्ठेतेइत्याह॥ ॥नैकत्वमस्यनानात्वंविनैकत्वेननेतरत्॥परमार्थतोयोरेषभेदोत्यंतंनविद्यते॥३१॥ ॥अन्योन्यात्म
यरूपस्यैकासिद्धावितरासिद्धेतिरूपाधिप्रसंगइतिदिशामेकत्वनानात्वेनव्यवतिष्ठेते।व्यवहारेणाऽनिमीलनेनेतुयथावभासलौकिकोव्यवहा
रोरूढः।परमार्थविचारेतुपरस्परप्रतियोगिनोर्भेदाभेदयोरन्यतमतामुख्याभिन्नस्यपरस्यैवतत्त्वरूपतादित्यर्थः।किंतुपरोपाधितयाशक्तिर्द्विधे
त्युक्ताशक्तेश्चभेदाभेदविचारानर्हतेत्याह॥ ॥नशक्तीनांतथाभेदोयथाभेदोयथाशक्तिमतांस्थितः॥नचलौकिकमेकत्वंतासामात्मसुविद्यते॥३२॥॥
शक्तिमतांपदार्थानांदृष्टमेवावधारणाऽद्वैतेनिश्चीयते।नशक्तीनामाधारपारतंत्र्येणावभासमानानांतस्मादाधारतश्चत्यस्यरतश्चभेदःसिध्यत्यद
सिद्धः।नचापिस्वतंत्रस्यशक्तिमतोयथाभेदः।घटादेरेकत्वंलोकप्रसिद्धं।अभेदावभासात्।तथाशक्तीनांकार्यनानात्वेनीयमानभेदानांस्वतंत्रत्वा

धारा च भेदोस्त्येव। व्याप्यव्यापकतावच्छेदेन च अवयवावयविनोर्भेदोस्तीत्यानर्थक्यमाशङ्क्याह। एवं भेदाभेदाभ्यामवाः शक्तयः। अत एव विद्याशक्तिर्ब्रह्मणो भेदं विधत्ते। येनाद्वैतापत्तिः। यदुक्तं नैकत्वमस्य नानात्वमित्यादि। एतदेवाव्यवस्थितत्वेन निगमयंस्तार्किकाणामेकपक्षावलंबनं नयन्नाह॥ ॥नैकत्वं व्यवतिष्ठेत नानात्वं चेन्न कल्प्येत्॥ नानात्वं चापह्नीयेत यद्येकत्वं न कल्प्येत्॥२६॥ ॥यतियोगिभूतं नानात्वं यदि बुद्धान न कल्प्येत्। नाश्रयेत। एकत्वं कर्तृतदानस्वरूपं नियतं लभेत। एवं नानात्वमपि यदि प्रतियोग्येकत्वं नाश्रयेत। तदा तदपि नावतिष्ठेतेति परस्परापेक्षत्वादनयोर्नैकत्रावस्थातुं पार्यतइत्यविचारितरमणीयादिगाश्रयणीयालोकिकीतिसिद्धं॥२४॥ ॥इति भूतिराजतनयहेलाराजरूतेश्रीमद्भर्तृप्रकाशेदिक्समुद्देशः षष्ठः॥ ॥श्रीहरिर्जयति॥ दिशो नंतरसाधनमुद्दिष्टलक्षयितुमाह॥ ॥स्वाश्रयेसमवेतानांतद्देवाश्रयांतरे। क्रियाणामभिनिष्पत्तौसामर्थ्यसाधनंविदुः॥१॥ ॥क्रियाभिनिर्वृत्तौद्रव्यस्यशक्तिः साधनं। साध्यतेनयाक्रियेतिभाष्यकारप्रभृतयोविदुः। तथाहि। गुणाः साधनमितिभाष्येउक्ताः। शक्तिरेवात्रक्रियाद्रव्यादिपारतंत्र्यादन्यस्माच्चस्वाश्रयस्यभेदकत्वाद्गुणाशब्देनोक्ता। कदाख्याताभिहितयोर्गुणयोर्भेदाभिधानेनसंगोतुयज्ञाख्यं द्रव्यं क्रियानिर्वृत्तिंप्रतिसाधनभावमुपैतीति। तदन्यत्राह। द्रव्यस्यसाधनव्युदासाच्छक्तिर्व्यवधानाश्रयेणगमयितव्या। शक्तिर्हिद्रव्यं साधनं। ननुनिराधाराशक्तिः संभवति। परोक्षेलिङित्यत्रापियदि गुणसमुदायः साधनं। साधनंसाध्यमन्यनुमानगम्यं। अथान्यद्गुणेभ्यः साधनं भवतिप्रत्यक्षपरोक्षतायाः संभवइतियज्ञाख्यं तच्चतवमतेनित्यशक्तेर्नित्यपरोक्षत्वात्क्रियावद्विशेषणमभिचारादयुक्तमितिपरोक्षताविशेषणसामर्थ्याच्छक्त्यापीष्टद्रव्यसाधनमुपन्यस्तं। एवमुपसर्गाच्छंदसिधात्वर्थइत्यत्रसाधनंयद्भवद्भिंगसंख्यायांयोक्ष्यतेनेतिभाष्यंसाधनशक्तिविशिष्टंद्रव्यइतिव्याख्येयं। तथाहि। यातावित्येवोक्तेरशिष्टत्वप्रत्ययासंभवात्। क्रियाप्रहणौसिद्धायामप्यर्थग्रहणाद्धातुरुक्तोर्थइतिप्रतिपत्त्यर्थंद्रव्यमाश्रितं। वस्तुपर्यायोप्यर्थशब्दः। द्रव्यस्यचस्वरूपेणासिद्धस्वभावत्वात्। क्रियायाः करणानुपपत्तेः। कर्मादिकारकरूपेणोवतस्

स्यकरणं क्रियाहंकारकाणि करोति। तदपेक्षत्वान्नद्रव्यव्यवहारस्येति। साधनमात्मानं द्रव्यस्यक्रियया कारणादेवमुक्तं। धात्वर्थः प्रयोजनमस्येत्येतत्तुभाष्येव्याख्यानमयुक्तं। एवंहिशक्तेरेवक्रियासाधनत्वेन प्रयोजनमिति। द्रव्यनप्रत्याय्येत। यत्तुसाधनवैद्रव्यं नचद्रव्यस्यप्रकर्षापकर्षौस्त इत्यद्रव्यप्रकर्षाव्याख्यानेभाष्येद्रव्यस्यसाधनत्वाभिधानं। तच्छक्तिशक्तिमतोर्भेदाविवक्षयेत्यवगंतव्यं। तथाहि। तिङंतात्साधनाभिधायिनः प्रकर्षेप्रकर्षप्रत्ययइतिशक्तेः क्रियालक्षणकार्यनिमेयायाः कार्यद्वारेणैवप्रकर्षइतिक्रियाप्रकर्षेप्रत्ययस्येष्टस्यसंग्रहेद्रव्याधारत्वाच्छक्तेः कार्यमुखेवकारणभूतद्रव्यमुखेनापि। कथंनप्रकर्षइत्याशंक्यद्रव्यस्यतदभावमभिधातुमेतदुक्तमिति। व्यतिरेकोनाहृतः। तत्रकर्तृकर्मणोः क्रियासमवेतीतिस्वाश्रयसमवेतक्रियानिष्पन्नौतयोः कारकता। करणादीनांतुपराश्रयसमवेतायाक्रियायासाधनभावः। नहिकरणादिषुक्रियासमवैति। क्रियाणमितिव्यक्तिभेदायेक्तंबद्धवचनं। गुणक्रियापेक्षयावा। स्वाश्रयसमवेतक्रियापेक्षंसाधनत्वं। गुणक्रियायांहिसर्वेकर्तारः। अकिंचित्करस्यसाधनत्वानुपपत्तेः। अत एवकरणकारकमित्यादि। साधनसामानाधिकरण्योपपत्तिः। द्रव्यंचक्रियाणमितिबद्धवचनमुद्गमितंभवति। कर्तृकरणस्थानुप्रधानक्रियाकरणादीनामाश्रयांतरसमवेता। कथपुनरेतदवगम्यतेशक्तिः साधनंनयुनर्द्रव्यमित्याह॥ ॥शक्तिमात्रसमूहस्यविश्वस्यानेकधर्मिणः॥ सर्वदासर्वथाभावात्कचित्किंचिद्विवक्ष्यते॥२॥ घटादयोभावाविश्वस्यवाच्याः। तेचतन्नद्रव्यारंभकावयवशक्तीनांसमूहरूपाः। अत एवताः शक्तयः। तत्रभागाइतिशक्तिसमाहारमात्रं घटादयः॥ ताश्चशक्तयोनेकविधाः। काश्चित्स्वहेतोरेवप्रभवंति। आश्रयविनाशमन्वपिचविनश्यंति। यथाबोधप्रदीपानांप्रकाशशक्तयः। काश्चित्पौरुषेयात्स्थिताएवाश्रयेनिरुध्यंते। यथाबलादिशक्तयः। ताहिसमाभ्यासेदृश्यद्रव्ययोगेनोच्चायंते। अन्याः सत्येवाश्रयेपुरुषप्रयत्नेनधार्यंते। यथाविषस्यमारणशक्तिः बीजस्याकुरजननशक्तिः। अन्याः प्रभावातिशयवताविपरिवर्तंते। यथायोगिनासर्वभावानांरूपपरिवृत्तिराश्रीयते। काश्चित्कालपरिवासेनव्यज्यंते

यथाधर्माधर्मशक्तिः फलदानइत्याद्यनेकविधमुन्नेयं।एवमनेकस्वभावत्वेशक्तसमुदायस्यवैचित्र्येकार्येयथाशक्तभेदविवक्षायांसतिनयतसाधनभावोपपत्तिः।इयंस्यतुसाधनत्वेतस्यैकरूपत्वात्कार्यवैचित्र्यनस्यादित्यर्थः।तदुक्तंभाष्ये।गुणसमुदायःसाधनमिति।प्रधानक्रियायाएकैकशक्तिसाध्यत्वाभावात्समुदायग्रहणं।गुणक्रियायेक्षयात्वेकंशक्तेःसाधनता।तस्याश्चप्रधानक्रियापेक्षयावैचित्र्यात्।कर्मादिरूपता।यद्वा।प्रत्येकंसाधनत्वेपिसमुदायग्रहणंशक्तीनांसाधनत्वेतासांभेदादेकस्यकार्यभेदोपपत्तिख्यापनार्थं।तेनानेकशक्तेरपिपदार्थस्यसदैवतथावस्थानेपिनकापिशक्तिःकाचिद्भूतावित्यवस्यतइति।घटंपश्यघटेनोदकमानयघटेउदकंनिधेहीत्यादिकर्मकरणादिभावोनियमेनोपपद्यतइतिनकारकसांकर्यप्रसंगः।व्यक्तेकत्वस्वभावात्कर्मकरणादित्वनोपपद्यतइतिगर्भीकृतेयमत्रयुक्तिः।शक्तेःसाधनत्वेनोद्भावनेनुचयत्रसतिशक्तयस्तत्रनियमेनविवक्षेरन्।यत्रपुनरसंत्यस्तत्रकथंतासांविवक्षा।तद्यथा।शक्तिमादधातिशक्त्यासाधयतिशक्त्यावायतते।शक्त्यावाव्येतीति।नहिशक्तेःशक्त्यंतरयोगः।अनवस्थापातात्।तथाधनविनाशकरोति।धनाभावेनयुक्तइतिनिरूपाख्येभावेकाशक्तिः।स्थाल्यांपचति।स्थाल्याःपचति।स्थालीपचतीतिचसंभवन्नुपकारास्थालीकरणाधिकरणाभिन्नाकथमित्याशंक्याह॥ ॥साधनव्यवहारश्चबुद्ध्यवस्थानिबंधनः॥सन्नसत्वार्थरूपेषुभेदोबुद्धाप्रकल्प्यते॥३॥

॥ ॥विवक्षारूपायाबुद्धेःशब्दनिर्भिन्नायेवस्थाविशेषाःप्रतिनियतशब्दनिबंधनाःतदाश्रयःकर्त्रादिकारकव्यवहारः।तथाहि।निरूपितेर्थेशब्दप्रयोगोद्यथानिरूपणंशब्दोपपत्तिर्निरूपणाच्चानपेक्ष्यापिबाह्यार्थस्वात्म्यात्यत्किल्पयंति।तास्तानर्थविशेषान्।तथाहि।सत्यपिवस्तुनियावद्बुद्धानिरूपणं।नास्तितावद्विषयःशब्दानामव्यवहार्यइतिव्यवहारबुद्धिरेवतत्प्रभवतीतिदृसन्निधिदर्शनगर्भमभिधानं।ततश्चशक्तेर्व्यायमाणायाबुद्धास्वात्मन्योनिरूपणाच्छब्देनाभिधानेशक्त्यंतरयोगोविरुद्धः।नहितदाशक्त्यावस्थायामेवतस्यांतद्योगोयेनानवस्थास्यात्।अपितुद्रव्यावस्थायामभावोपिबु

DR BHAU DAJI

द्धानिरूपताकारोद्व्यायमानएवशब्दावाच्यः।एवंतनुतरकपालत्वात्स्थालीपाकेनपेक्षितकर्त्रवियोगात्स्वतंत्र्येणविवक्षतइतिकर्त्रीइत्यनेनोपकारानपेक्षायाएतस्याएवसाधकत्वविवक्षायांतस्याएवसाधकतमत्वविवक्षायांतुकरणंवास्तवाधारविवक्षायांत्वधिकरणमितिसर्वमुपपद्यते।अतएवहंत्वात्मानमात्मनाआत्मनःस्वात्मन्यवस्थानमित्यादयःप्रयोगाःसाधवःवक्ष्यतिचैतत्।बुद्धैकंभिद्यतेभिन्नमेकत्वंचोपगच्छतीत्यादिदृश्यविकल्पयोरभेदाध्यवसायेनव्यवहारोपपत्तेः।बहिःसत्यादृन्निपरतयासमन्वयोत्रसमर्थनीयः।स्वात्मन्निनान्यस्मिन्।स्वात्मनएवनापरस्यावस्थानमित्यादि।यथाशिलापुत्रकस्यशरीरमिति।इत्यंचवाक्यादपोद्धृतस्यापिपदस्यसंस्कारेप्रथमतएवाप्रयुक्तेपदांतरेविवक्षितस्यापिविशेषस्यरूपसामान्यानवधारणीसंभवत्येवावाक्यावधिकमन्वाख्यानं।सावधिसामान्योपेक्षितेत्वन्यथाबुद्धानियतमर्थरूपक्रियादिसंबंधापेक्षंकृतंकथंनिरूप्येत।अनपेक्षितसंबंधरूपस्यार्थसामान्यस्याभावात्।अभ्युपगतेचपदावधिकमन्वाख्यानं।शास्त्रेतुधातुसंबंधेप्रत्याख्याइत्यादीनांप्रत्याख्यानात्।यत्रचसर्वथाचसंगतिः।स्थालीमोदनंपचतीत्यादौतद्वाक्यमेवनभवतीतिकथंवाक्यादपोद्धृतानांपदानामन्वानमत्रप्रसंगः।अतएवह्योणिमेदर्शनीयानीत्यादेर्विषयोगस्यनिहन्तयेशास्त्रसमर्थवदेवसामान्यमपिहिपदार्थरूपमर्थतिरसंसर्गयोग्यमेवहिसंस्क्रियते।नन्वंगुल्यग्रेकरिणाशतमास्इत्याद्यन्वितमेवाएवंचहत्वाचछंदसिचरूपाजयेत्यश्वयूपायतक्षतीत्यादावसाधुत्वाशंकापनुत्तयेव्यत्ययोर्थवानेवानियतानुपूर्वीकस्यछंदोवाक्यस्यसंभवात्।ततस्तदैवापोद्धारस्यन्याय्यत्वात्।लोकेतुनावस्थितेनियतानुपूर्वीकसंगतंवाक्यमिति।नततोपोद्धारप्रसंगः।तस्माद्वाक्यादपोद्धृत्यपदानुशासनेपिनिर्देष्यमेववापदावधिकमन्वाख्यानं।तत्रसमस्तविशेषणविशेष्टस्यार्थस्यांतरंगत्वादपोद्धारेसामान्यमात्रबुद्धिपरिकल्पितशरीरैरयुक्रमएवतुविशेषापेक्षायांवाक्यावधिकमन्वाख्यानंकथ्यते।ननुवाक्यस्थानंत्यात्सादन्वाख्यानंयुज्यते।प्रकृतिप्रत्ययादिविभागकल्पनयाहिपदस्येवानुशासनमुपपद्यते।व

स्यचकेवलस्यासंभवाद्धाक्यस्यतेसंबंधिसामान्यापेक्षायांपदावधिकांतद्धाक्योपात्तसंबंधिविशेषापेक्षायांतुवाक्यावधिकमन्वाख्यानंप्रतीयानन
योःपक्षयोर्विशेषःवोढेसाधनव्यवहारेभाष्यकाराभ्युपगमकसंवादमाह॥ ॥बुध्यासमीहितैकत्वात्पंचालान्कुरुभिर्यथा॥पुनर्विभक्तेवक्यांतदा
पायःप्रतीयते॥४॥ ॥कुरुभ्यःपंचालाश्चाभिरूपतराइतिपंचमीविभक्तिरितिसूत्रंभाष्येप्रत्याख्यातं।बौद्धस्यापादानस्यसंभवादपादानइत्येवसिद्धेःत
थाह्याभिरूप्येणसमानेनगुणेनकुरुभिःसहपंचालानांबुद्ध्यैकत्वंसमुदायभावमापाद्यचातिशयाभिरूपतावशात्कुरुभ्यःपंचालाःपृथक्क्रियंते।इत
त्यस्मिन्संश्लेषपूर्वकोविश्लेषोपायःतदुक्तंभाष्येयस्तैःसहसाम्यंगतवान्सएवप्रयुक्तइतितैःकुरुभिःसहपंचालानांसामर्थ्यसंप्रधारणासामर्थ्यादि
तिचाभिरूप्येणप्रथमयोक्ताख्यातवानित्यर्थः।अनेकबुद्धिनिवेशितेनकुरुपांचालानादेशप्रत्यासत्तिमाहभाष्यकारः।तत्पूर्वकस्तुसातिशयस्य।
निरतिशयाद्विभागः।पंचमीशब्दोपादानः।सुज्ञानत्वान्नोक्तोभाष्यकृतासूत्रारंभवादिनापिनिर्द्धारणेअयंनेषांबुद्ध्यैवसमुदायापायेसमानगु
णत्वादन्ययाणीयः।अन्यथानिर्द्धारणाधिकारादेवभागेलब्धेविभक्तग्रहणादत्यंतभागप्रतीतौनवास्तवःसमुदायभावोयुज्येत।तदेवंबोधःसाध
नभावोस्माद्वसीयते।कारकप्रकरणेचतमग्रहणात्प्रकर्षेनविवक्षितइतिगौणेप्यत्रापायोपादानसंज्ञोभवति।अन्यदपिभाष्योक्तंसंवादमाह॥
॥ ॥शब्दोपहितरूपांस्तुबुद्धेर्विषयतांगतान्।प्रत्यक्षमिवकंसादीन्साधनत्वेनमन्यते॥५॥ ॥हेतुमतिचेत्यत्रआख्यानात्कृतस्तद्राचष्टइत्युपसंख्या
नंनवासामान्यकृतत्वाद्धेतोर्हिविशिष्टमितिप्रत्याख्यातं।चित्रगुप्तादीहिप्रकृतिरूपस्यप्रयोज्यप्रयोजकभावाध्यवसायात्।कंसंघातयतिबलिं
बंधयतीतिसिद्धेएवकृतानुकरणेनाद्यापिनटानांकंसवासुदेवानुकारेणसादृश्यान्नटूपतोपपत्तिः।तत्रग्रथिकेषुकथमितिचोदितं।तत्रग्रथकाः।
कथकाइतिवृत्तिरूपेणोवकंसबंधाद्युपलक्ष्यते।तत्रचप्रकृतिरूपस्याभावात्कथंप्रयोज्यप्रयोजकत्वमितिपर्यनुयोगः।तत्रपरिहारउक्तः।तेपिहि

तेषामुत्पत्तिमभप्रभृत्यावनाशात्तद्रूढीर्व्यवच्छिन्नाःसंतोबुद्धिविषयान्प्रकाशयंतीति।चिरकालातीतत्वात्कंसादीनांबहिरसत्वाबुद्धिगोचरमवभासयंतोव्यव
हार्यमाणान्प्रकाशयंतिशब्दैनावभासयंतिबुद्धिप्रतिभासरूपेवप्रकारःशब्दार्थेनिवेश्यर्थः।तथावक्ष्यकः।श्रोत्रेरिकसाद्याकारऊष्मत्वयऊननात्।बुद्धिर्वसु
देवेनकंसयुधिकंसंघातयतीति।प्रयोज्यकत्वसमारोपात्प्रयोगोपपत्तिः।तथाहि।कथकोदीरितशब्दसामर्थ्यात्पिंडात्तरूपविशेषात्श्रोत्रबुद्धिगोचरमा
पन्नान्यव्यापाररूपान्कंसादीन्कर्मादीन्साधनतयाभाष्यकारोमन्यतइतिवृद्धव्यवस्थानिबंधनःसाधनव्यवहारःसिद्धः।गौणेपिचेहप्रयोगेकारकप्रकरणेप्रक
र्षनिश्रयाद्धेतुसंज्ञायांतद्व्यापारेचत्रीणिसूत्राणि।प्रत्यक्षमित्यव्ययीभावः।मननक्रियार्थविशेषणंचैतत्।इंद्रियनिमित्तेनज्ञानेनैवपरिस्फुटानवधार
यतीत्यर्थः।एतच्चरूढीर्व्यवच्छिन्नाइतिभाष्यस्याभिप्रायव्याख्यानं।प्रभावातिशययुक्तेवस्त्युत्कर्षवशात्स्पष्टरूपःप्रत्ययःप्रसूयतेस्पष्टंचज्ञानेचभा
समानेत्याकारोबाह्यात्मकोवसीयतेतदेवबुद्ध्यासाधनव्यवहारोपपन्नावेकस्यापिवस्तुनःशक्तिनानात्वबोधउपपद्यतइतिनिगमयति॥ ॥बुद्धिप्रवृत्ति
रूपंचसमारोप्याभिधत्तेभिः॥अर्थेषुशक्तिभेदानांक्रियतेपरिकल्पना॥६॥ ॥वृद्धेःप्रवृत्तिर्व्यापारःपरिच्छेदलक्षणः।तस्यारूपमाकारोविषयः।आभा
समानमर्थेषुबाह्येष्वध्यस्यतेषांशक्तिनानात्वंपरिकल्प्यतेवक्तृभिरयमर्थः।दृश्यविकल्पयोरभेदाध्यवसायात्बौद्धःशक्तिभेदोबाह्यएवेत्यभिमानान्नत्रवि
चित्रंसाधनभावमभिमन्यतेबुद्धिप्रतिभासस्यसुप्रतिष्ठत्वेनानात्वावगमात्।तत्रक्रियाभेदप्रतिबद्धव्यापेक्षांचानुवर्त्यवस्त्वेवनानाशक्तिकमवगम्यतइति
बहिरर्थेशब्दःप्रमाणं।क्रियाकारकसंसर्गस्यबाधकाभावात्।सतिसंवादेचवाक्यस्यप्रामाण्यमवगमयति।व्यवहर्तारःसौगतानांतुविकल्पप्रतिबिंब
स्यभेदानध्यवसायात्।बहिःप्रतीतिःप्रामाण्यंतुवक्तृभिरभिप्रायएवशब्दानांनाबाह्येष्वभिचारशंकनात्।अन्यव्यावृत्तिमात्रनिर्द्दिष्टानांतुबहिःवैयाकरणा
नांतद्व्यावृत्तवस्तुविषयतातथाध्यवसायान्नत्रैवचप्रामाण्यमितिदर्शनभेदः।नियतोपाधिनियमान्त्वत्रनसांकर्य्यउपकारिकाश्चशक्तयःप्रत्युपाधिभिः

संमूर्छितशरीरत्वाद्वस्तुतत्त्वतत्त्वाभ्यामनवबोधोऽतिनानोपाध्युपकारांगत्वादेरप्रसंगः॥बुद्ध्यवस्थासमाश्रयेणसाधनभावेसतइदमपिसद्भवतीत्याह॥
॥ ॥यत्नोपदार्थैश्शष्टादेर्ज्ञन्यमानस्यकर्मणः॥साधनत्वंतथासिद्धंबुद्धिरूपाप्रकल्पितं॥७॥ ॥ज्ञातौपदार्थैतज्ज्ञातीयाभेदेनानागतनिरूप्ययोग्य-
साधनविनियोगाज्ज्ञातिद्वारेणक्रियासिद्धावगतौव्यक्तिद्वारेणतुनिर्वर्त्यमानताकर्मणोयुज्यतइत्युक्तं।निर्वर्त्यमानयत्कर्मजातिस्तत्रापिसाधनमि-
तिव्यक्तोतुपदेनप्रत्याय्याशष्टइत्यनयति।सयोगंकरोतीत्यादौज्न्यमानस्यनिर्वर्त्यस्यशष्टादेतत्कर्मणोनागतस्यापिवर्त्तमानसारूप्यादसत्यपिज्ञातेः
प्रत्यायनेभेदानध्यवसायात्।बुद्ध्याकारमुल्लिख्ययोग्यसाधनविनियोगात्।बोद्धृस्थेवबहीरूपताध्यवसायात्।बाह्येनरूपेणानिर्वर्त्यमानता।वोद्धृन
तुसाधनभावोयुज्यतइत्यर्थः।ज्न्यमानस्येत्यनविकार्यप्राप्ययोर्यविच्छेदः।विकार्यहिप्रकृतिरूपेणास्थितमेव।प्राप्यमपिसतएवक्रियाबुद्धानाध्यारो
प्यतइत्याह॥ ॥स्वतत्त्वपरतंत्रत्वेक्रमरूपंचदर्शितं॥निरीहेष्वपिभावेषुकल्पनोपनिबंधनम्॥७॥ ॥सदसत्यरूपभेदेनकार्यकारणभावस्यनि-
राकृतत्वात्सर्वेभावाःक्रियारहिताश्चेष्टाशून्याःतत्रक्रियायांस्वातंत्र्यपारतंत्र्यादिलक्षणाकर्तृकरणादिरूपकारकत्वं।क्रियारूपमेवचापक्रमत्वं।
यथावभासमानमिथ्याविवासनावशेनकल्पनाबुद्ध्युपचरितसतत्त्वाश्चपूर्वदिस्थापिभावतोविश्वस्यैवापरतंत्र्यादिनावभा
सनात्दितिमिथ्यावभासोयमर्थेषुक्रियाकारकभावइत्यर्थः।अद्वैतनयेहिसर्वमुपपन्नवते।असत्वादिति।सर्वविकल्पपरिघटितःशाब्दोव्यवहा
रोयथाप्रतीत्यविचारितसिद्धोभ्युपगंतव्यइति।दिगादिपदार्थवत्साधनपदार्थसिद्धिःदर्शितमित्यद्वैतनयावलंबिभिर्भाष्यकारप्रभृतिभिःकृतो
पपत्तिरतीत्यादिप्रयोगसिध्यर्थमाख्यातमित्यर्थः।एवंतावद्व्यक्तिरूपशक्तिदर्शनेनसाधनलक्षितं।अथजातिरूपशक्तिदर्शनेनाप्याह॥ ॥शक्त
यःशक्तिमंतश्चसर्वेसंसर्गवादिना॥भावास्तेचयथाशब्देषुसाधनंतुनिरूप्यते॥७॥ ॥समवायवशाद्धर्मधर्मिणोरभेदमिवभेदेपियेवदंति।संसर्गवादिनो ८२

वैशेषिकास्तेचस्वरूपसहकारिणश्चभावनास्वकार्यजननेशक्ताःतत्प्रतिपत्त्यसहकारिणःशक्तयःकारणं।शक्तमदेवंसहकारिणमपिकारणं।शक्तयःस्वका
र्येसहकारिरूपमितिशक्तिमतःसर्वएवभावानन्वन्याकाचिद्दिदृक्षयादृशक्तिःषट्पदार्थव्यतिरिक्तविद्यते।एवमपिसाधनत्वंभावानांपदार्थानामपिपदानामि-
वशब्दैर्नप्रत्याय्यते।अपितुशक्तिभिरेवातथाचप्रत्यायनयोग्यतामात्रेणत्वपादानादिशब्दप्रवृत्तिः।घटंपश्यतीत्यादौएवद्वितीयादिभिर्महत्वाधारनियतप्र-
त्यायनशक्तिःसाधनंभवति।आधारानवच्छिन्नंवस्तुमहत्वादिकर्मत्वादिशब्दवाच्यनकिंचनापिसाधयतीति।तद्भावोविभक्त्येकसमधिगम्यः।प्रातिपदिका
र्थवाचकस्वाद्युत्पत्तेः।आधारसमवायेसाधनत्वस्यसस्यशक्तिरूपकारावस्थायाश्चशक्तित्वंउपकार्यावस्थायातुशक्तिमत्वंप्रमाणादृष्टमितिनकाचिदनुपपत्तिः॥
अतएवशक्त्यवस्थायाशक्यतरेणायोगादनवस्थापिनास्ति।अभावस्यास्मिन्दर्शनेसप्तमपदार्थरूपत्वेनव्याभाव्यत्वाच्छक्तियोगोविरुद्धः।तत्रकोभावः।
कस्यकशक्तिरित्युदाहरणमाह॥ ॥घटस्यदृष्टिकर्मत्वेमहदादीनिसाधनं॥रूपस्यदृष्टिकर्मत्वेरूपत्वादीनिसाधनमू॥७॥ ॥घटंपश्यतीतिदर्शनक्रि
याकर्मभावापन्नस्यघटस्यद्रव्यमहत्त्वानेकद्रव्यवत्त्वरूपाणिशक्तिस्वसमवेतानिसाधनकर्मकारकंतथाहि।कणादसूत्रं।महत्यनेकद्रव्यवत्वाद्रूपाच्चो
पलब्धिरिति।अस्यार्थः।अत्रेकद्रव्यसमवायिकारणंयस्यदृतदनेकद्रव्यं।घ्राणादिनाद्यस्यास्तिदारब्धस्यतदनेकद्रव्यवत्।तज्जातीयत्वंतत्समानजातीयत्वं।तस्माद्धेतोरुपलब्धि-
र्महतिद्रव्येतेनबहुत्वाहिणामतुपाचद्वौमत्वर्थविकौ।तत्रैकेनपरमाणोरव्यवच्छेदान्महारूपवानयनेकस्यद्रव्यस्यारंभकाभावान्नोपलभ्यते।अपरेणतुमत्व
र्थेनद्व्यणुकादेर्व्यवच्छेदः।अतएवसूत्रांतरमुक्तं।द्रव्यत्वात्परमाणोरनुपलब्धिरिति।परमाणुग्रहणमत्रादृश्यमानस्योपलक्षणार्थं।महतिदृश्यमाने-
वानेकद्रव्यवत्त्वंदर्शनहेतुरिति।त्र्यणुकस्यकारणत्वमाह॥महत्वप्रत्ययेभ्योमहत्त्वोत्पत्तिरितित्रिभिर्द्व्यणुकैरारभ्यमहतोनेकद्रव्यवत्वेपितद्भा-
वःमहतोहिदृश्यमानस्यानुवादेनेदंविधीयतइत्यदृश्येनायनेरश्मीनासादृश्यात्प्रायनिः।नहिमहत्वमप्यनेदर्शनिकारणंविधीयते।एवह्येकस्याकृतेश्च

महतः प्रयोगइतिन्यायात्प्रक्रमभेदाद्यथपंचम्येव।क्रियेत।अनेकद्रव्यवत्श्चमहत्वाद्व्यभिचारात्।महतीतिनहेतुर्निर्देशो।प्रत्युविषयोपलक्षणमेवा।रूपादि
निर्द्वितीयोदर्शनहेतुः।नीरूपस्यवायोर्महतोनेकद्रव्यवतश्चानुपलभात्।तऽक्तंसूत्रं।रूपसंस्काराभावाच्चवायावनुपलब्धिरिति।यतश्चानेकद्रव्यवत्व
स्यरूपस्यदर्शनहेतुत्वंनमहत्वस्यापितर्हयोरेवव्यतिरेकःप्रदर्शितः।महत्वस्याकारणत्वेपिचतस्मिन्विषयत्वाद्दर्शनस्याधारपारंपर्येणोपयोगान्महत्वा
दीनिसाधनमितिबद्धवचनंयत्वद्रव्यत्वादीनासामान्यविशेषाणामप्यादिशब्देनग्रहणात्।बद्धवचनमत्रसामान्यविशेषादिप्रक्षनदर्शननिबंधनं।तदुपा
धिकत्वेनार्थानार्थानांपरस्परव्यावृत्तस्यात्मनऽपलभात्।महतीत्येवतूक्तेव्यभिचारः।आकाशादिनेत्यनेकद्रव्यत्वादिति।मतुपावयविद्रव्येप्रतीति।
रभिव्यज्यते।अनेकद्रव्यत्वादितिपुनस्तव्यमानेनतुल्यप्रसंगभावना।अवयवद्रव्यचयमात्रागम्येत।रूपंपश्यतीत्यत्रस्वरूपस्यदर्शनक्रियायारूपत्वस्व
समवेतं।सामान्यमनेकद्रव्येवसमवायः।साधनं।तथाचसूत्रं।अनेकद्रव्येसमवायात्रूपविशेषाच्चरूपोपलब्धिरिति।अनेकेआरंभकायस्यावयविद्र
व्यस्यतदनेकद्रव्यंतेनसमवायान्नत्रसमवेतत्वात्।तद्रूपस्याविशेषाद्रूपत्वंचाश्रितोनयनरश्मिरूपंबाह्यतेऽसद्रव्यरूपेणाभिभूतमपीष्यते।अन्येतुरू
पविशेषाघ्राद्दृश्यंतेनेनान्यस्माद्रूपादेरितिरूपत्वमेवासामान्यविशेषएवमपदिष्टमितिवर्णयंति।अनेकद्रव्यत्वाभावाच्चपरमाणोस्तुतस्यरूप
स्यादृश्यता।योगपद्येशत्वाद्योपिसामर्थ्यात्साधनमितिबद्धवचननिर्देशः॥ ॥सेःसामान्यविशेषैश्चशक्तिमतोरसादयः॥नियतग्रहणाद्व्योकेशक्रय
स्तास्तद्व्याश्रयेः॥१९॥ ॥रसंरसयतिगंधमभिजिघ्रतिस्पर्शंस्पृशतिशब्दंशृणोतीतिरसत्वादयःसामान्यविशेषाः।समवेताःरसादीनांरूपनादि
क्रियासाधनं।तथाहितेसेनियतग्रहणाः।नियतस्वजातिबलादेवगृह्यते।नतुद्रव्यत्वादिनियतग्रहणाः।द्रव्यहिकदाचित्सामान्योपाधिनागृह्यते।द्रव्य। ८३
मिति।कदाचिद्गुणेनाशुक्लमितिकर्मणागच्छतीतिरसत्वादीनातुशक्तीनास्वाश्रयएवावच्छेदकाः।स्वरूपग्रहणेशक्तिः।यथाहिरसोपलंभेरसत्वमप्युप।

पलभ्यते।तद्दृष्टस्यतस्योपलंभादित्याश्रयोहेयः।तथाचरसत्वोपलंभेपिस्वाश्रयोहेयः।तथारसस्योपलंभेतदाश्रयंद्रव्यमपिशक्तिरित्यपवक्ष्येयापूर्ववच्चानेक
द्रव्येसमवायोगृह्यते।परमाणुगतस्यरसादेरनुपलंभादितिएवंविशेषेष्वपिवाच्यातदित्यपरस्परशक्तिमतोभावः।तथाचनकाचिन्नियताशक्तिःसंसर्गि
णापरस्परतत्वात्।अन्यस्यचयोगपद्येशत्वादेःसहकारिणस्तथात्वादितः॥ ॥इंद्रियार्थमनःकर्तृसंबंधःसाधनंकचित्॥यद्यदायदनुग्राहितन्नदातस्यसाधनं
॥१२॥ ॥यथारसत्वोपलंभेदतदाश्रियंद्रव्यमपिरसत्वापरमाणुगतस्यरसत्वादेरनुपलभ्यत्वात्।साधनंकचिद्यदायदनुग्राहितदातत्रतत्साधनं।आत्मेंद्रियमन
सोर्थसन्निकर्षति।ज्ञानंनिष्पद्यतेरूपादाविंद्रियसंयोगएवसाधनं।सुखादौत्वात्मांतःकरणसंयोगादितिकचिदित्याहाकिंवातत्रपरिणामायद्यत्रोपकरो
तितत्रसाधनमितियथायोगंसर्वेभावाःशक्तिमंतः।तथाहिसंख्यापरिमाणादिष्वथकसंयोगविभागोकर्मचरूपिद्रव्यसमवायाच्चारुषाणुष्कानि।अवयवा
नामवयविनिष्पत्तौसंयोगःशक्तिः।गुणनिष्पत्तौचावयविसमुदायःशक्तिरितिपरोपकारिपरतंत्रंसर्वंशक्तिलक्षणमनुपतति।साचस्वकार्येपरतंत्रावस्थासाध
नादिनासिद्धस्वभावार्थाभिधायिनाशब्देननाभिधातुशक्यते।अपितुयथायथंविभक्त्यादिरस्याःप्रत्ययनेसमर्थइत्याह॥ ॥स्वशब्दैरभिधानेतुसधर्मेणाभि
धीयते॥विभक्त्यादिभिरेवासावुपकारःप्रतीयते॥१३॥ ॥स्वैधर्मःक्रियाप्रतिशेषभावःकारकंसाधनमपादानादिशब्दैःक्रियोपकारोपलक्षितंद्रव्यम
भिधीयते।सामान्येनक्रियोपकारकलक्षणःसाधनभावःसमुद्भूतोस्मात्प्रतीयते।तथाह्यत्रापिद्रव्यरूपतयासाधनाभिमुखीकरोति।क्रियोपका
रकलक्षणोधर्मोद्वितीयाप्रतिपाद्यइति।परिगृहीतक्रियोपकारंद्वितीयादिप्रतिपाद्यवस्त्विति।शक्तिर्विभक्तिवाच्या।कचिन्नद्वितवाच्या।शतेनक्रीतः श
त्यः।शतिकइति।क्रयेसाधकतमत्वप्रत्ययवाच्यं।यत्रतत्रेत्याधारभावोवाच्यः।पयःपयोऽत्तीति।मधुनिरीक्षतेदधिसमश्नातीतिप्रातिपदिकादेवशा
क्तिःप्रतीयते।अतएवामाचकमऽलुरित्यतराशब्दोनयोरधिकरणमाहेत्यादिग्रहणेकःपुनरासामुपकारलक्षणोधर्मःसाधनमित्याह॥ ॥निमित्ता

भावोभावानामुपकारार्थमाश्रितः॥ नतिरात्तत्तेत्येवंसहः साधनमिष्यते॥१७॥ ॥साध्यस्वभावायाक्रियायांउपकारायसहस्वभावानांनिमित्तभावोहेतुभावः॥ तिर्नमनमुपकारार्थमिमुख्यआवर्जनमंगभावेनस्वात्मनःप्रत्यर्पणंक्रियाऽजननतायर्यतः॥ इतिशिष्टैःप्रकारैरित्येवमादिभिःशिष्टैरभिधीयमानोन्योपिसिद्धो निष्पन्नतयाप्रतीयमानःएवंभूतेनवाधर्मेणनिश्चितसंभवमात्रेणासाधनमित्युच्यतेएवमीमांसकवैशेषिकदर्शनेनशक्तिःसाधनमित्युपगाद्यव्यतिरेकाच्च तिरेकग्रहंत्यजति॥ ॥सतेभ्योव्यतिरिक्तोवाऽनेषामात्मेववातथा॥ व्यतिरेकमुपाश्रित्यसाधनत्वेनकल्प्यते॥१५॥ ॥सृष्टिहेतुभावःशक्त्यपरपर्यायःशक्त यःसर्वभावानांकार्यार्थंप्रतिनियोचराइत्यतोद्रियाःपदार्थाव्यतिरिक्ताःशक्तयःकेषांचिद्भवतुसहकारिसमवधानोपकृतोभावस्वरूपेणेवकार्यजनकः किमदृष्टशक्तिपरिकल्पनेनेत्याहोभावानांशक्तिससर्गिणः॥ सहकारिणोवा॥ अर्थांतरभूताःस्वकारणात्परंपरयाहिपदार्थःसमुपजायते॥ विशिष्टोयःसहा कारिसंपर्केनतत्कार्यजननशक्तिरितिकिमदृष्टयाव्यतिरिक्तया॥ तत्कल्पनेतस्यानियमहेतुर्भविस्वभावएव॥ यत्कयश्चित्परस्परएवास्तुतदत्राव्यति रेकवादीव्यक्तिव्यतिरिक्तावाशक्तयःसंतु॥ नास्माकमत्रकश्चिद्ग्रहः॥ व्यतिरेकवादेशिष्टप्रमाणकाहिवयं॥ यच्छिष्टाग्रहतदस्माकंप्रमाणं॥ शिष्टश्चपदा र्थानांव्यतिरिक्तमेवसाधनभावंप्रत्याययतिघटस्यदर्शिक्रियायांकर्मभावइत्यादावितिव्यतिरेकोपाश्रयःशिष्टनिबंधनोव्यवहारः॥ तथाचप्रातिपदि केनद्रव्येभिहितेशक्तोक्तपदसंबंधविभक्तिःप्रवर्तते॥ यद्यदायदनुग्राहितत्तदात्रसाधनमितिव्याप्तिमुक्तक्रियायाअपिसाधनत्वेनभाष्यकारोमिमते॥ नसंवादयितुमाह॥ ॥संदर्शनिप्रार्थनयाव्यवहारेत्वनंतरं॥ व्यवसायस्तथारंभेसाधनत्वायकल्पते॥१६॥ ॥पूर्वस्मिन्याक्रियासेवपरस्मिन्साधनंमतं॥ संदर्शनितुचैतन्यविशिष्टंसाधनंविदुः॥१७॥ ॥संप्रदानसंज्ञायांक्रियाग्रहणमधिकर्तव्यमित्युक्तं॥ इहकश्चित्पदार्थंबुद्ध्यासपश्यति॥ सदृष्ट्वाप्रार्थनं याव्यवसायंकरोति॥ अथव्यवसायेप्रारंभः॥ प्रारंभेफलावाप्तिरिति॥ संदर्शनादिभिराख्यायमानत्वात्क्रियापिक्वचित्प्रेमकर्मेतिभाष्येउक्तं॥ तत्रसाध्यस्वभावाया

अपिसंदर्शनादिक्रियायाःसाधनत्वमाश्रित्यकंसम्यक्समंताद्दर्शनंसंदर्शनं॥ फलविषयःसंकल्पः॥ तत्प्रार्थनायामपिफलोपायेविषयेभिलाषेसाधन त्वायकल्प्यतेसाधनंभवति॥ अथदर्शनेहिसत्यभिलाषोत्पत्तिः॥ व्यवसायात्दृढग्राहिता॥ क्रियाविशेषस्यफलसाधनत्वेनिश्चयानंतरंप्रार्थनासाधना॥ अभि लाषेसतिनिश्चयकारणाद्व्यवसायश्च॥ आरभक्रियायामानस्याद्यहेतौसाधनेव्यवसायबलेनार्थक्रियाकरणारंभात्॥ तथाचक्रियायाप्यमानत्वाद्धेतिकीक्रि याभवति॥ संज्ञेयतःपूर्वस्मिन्पूर्वस्मिन्व्यापारेयेहितेचक्रियाकर्तव्यत्वात्॥ सेवपूर्वस्मान्निहितापूर्वकालभाविनीक्रिया॥ परस्मिन्नुत्तरोत्तरभाविनिसाध्ये साधनंभवति॥ तदात्मलाभेसिद्धत्वोपयोगात्तदयमर्थः॥ पूर्वस्मिन्दर्शनक्रियाप्रार्थनादिका॥ सेवोत्तरप्रतिसाधना॥ अथसंदर्शनक्रियायाःकिंसाधनमित्य त्राहासंदर्शनेतुचैतन्यमितितुविशेषद्योतकः॥ चिद्रूपआत्मायोभुंक्तेर्थमितिवादिशेषोस्यफलाभिलाषयोग्यता॥ यद्यपिचक्रियासाध्यस्वभावनिष्पन्ना॥ तथाविशिष्टावस्थायांसिद्धत्वात्साधनं॥ शब्देनचतत्रशक्तेस्तत्रसमवायेपिव्यतिरेकेणाश्रयाभ्युक्तःसाधनभावः॥ क्रियायांचक्रियांतरस्यासमवेतत्वात्॥ सेवक्रियांतरभावेनकर्तुःकरणं॥ अयमत्रपरमार्थः॥ यदपेक्षयायस्मिन्नंतनस्यसाधननिष्पादकारकभवति॥ तदानींहिकर्तुःक्रियानिष्पत्तौकारणांतरंना स्तिभावीवाशीभूतेनाशीनाप्यमानत्वात्कर्मभवति॥ कर्त्रादिक्रियायायदीप्सिततंतत्कर्मक्रियांतरएवेष्यते॥ अपरेणासिद्धेनक्रियाशीनेत्यारंभेणस मानव्यापारेणाप्यमानत्वाद्धेतिकीक्रियाकर्मेति॥ तेनाभिधीयमाणस्यसंप्रदानत्वंसिद्धं॥ युद्धायसन्नह्यते॥ अद्धायनिगृह्णतइतिगत्यर्थधातुविष येसंदर्शनादीनांभेदाभेदविवक्षा॥ पक्षेदाबभेदविवक्षेवा॥ अद्धायनिगृह्णतइत्यादौभेदाभेदविवक्षैवेतिवक्ष्यते॥ तदेवंव्यतिरेकमुपाश्रित्यसाधनत्वे नकल्पतइत्यादौक्रियायाअपिसाध्यसाधनभावोव्यतिरेकाश्रयेणोपकार्योपकारकभावेनभाष्योक्तमुदाहृतमेतत्॥ हरतीतिस्थितमेतच्छक्तिव्य तिरिक्ताक्रियोपकारार्थतामाश्रितासाधनइति॥ सामान्येनोच्यतइति॥ वार्त्तिककारमितिसंज्ञासंज्ञिनिर्देशोनकर्तव्यः॥ अन्यथासंज्ञातिलंघनेतथा

ह।साधनान्तरविनियोगव्यापारादङ्गानाङ्साधकस्यलाभइति।अन्यथामतिचेदकर्तृकर्तृशेषानुपपत्तेरित्युक्तंतत्रकर्तृकरणादौकर्तृशेष

स्यकारकइत्यस्योपपत्तिंसमर्थयितुमाह॥ ॥निष्पत्तिमात्रेकर्तृत्वंसर्वत्रैवास्तिकारके॥व्यापारभेदापेक्षायाकरणत्वस्यसंभवः॥९॥ ॥सामग्री

ध्यत्वात्क्रियाणांसर्वकारकत्वक्रियाविषयेभेदेनप्रतिपद्यते।यदातुकःकथंपचतीतिविवक्षा।तदाप्रधानक्रियानिष्पादनेविचित्राणिव्यापाराणिप्रि

यास्वव्यापारातिशयवशेनकरणादिसंज्ञाःप्रतिपद्यंते।तथाहि।साधनान्तरविनियोगोव्यापारः।कर्तृनिष्पत्तिविकारप्राप्त्याहितसंस्कारकर्तृक्रिययेतिनि

मंकर्मज्वलनाद्यनुभवत्कारकांतरव्यापारैरव्यवहितव्यापारकरणं।प्रेरणानुमननानिराकरणव्यापारकर्मणासंबध्यमानंसंप्रदानं।अपायमवधिंवियो

गमनेनसाधयदपादानं।कर्तृकर्मव्यवहितक्रियाधारकमधिकरणं।स्वतंत्रप्रेषयन्हेतुरिति।सामान्यपूर्वकत्वाच्चविशेषस्य।अवांतरव्यापारेपिकारकत्व

मनुहनमिति।करणंकारकमित्यादिसामानाधिकरण्योपपत्तिः।अकारकस्यचविशेषसंज्ञाभावः।इहस्यपर्णंपततीति।अनपेक्षितेचकर्तृत्वेव्यापारेस्वात

पचति।एधःपरस्यंति।असिछिनत्तीति।प्रधानक्रियायामेवैषांकर्तृत्वंसंप्रदानापादानयोःस्वव्यापारेस्वतंत्रत्वंचविवक्षानास्ति।द्वितीयस्यादातुरपगमेपु

पेक्षणात्।अतएवसिद्धेतुपचादीनांप्रतिकारकंक्रियाभेदादितिप्रधानक्रियार्थंयथास्वंकारकव्यापारेषुपचादिषुनामैवनिर्देशोविवक्षितः।तदेतद्ग्रंथेन

कमुच्यते।सामान्यभूताक्रियावर्तते।तस्यानिर्वर्त्तकंकारकमितिअत्रैवदृष्टांतमाह॥ ॥पुत्रस्यजन्मनियथापितरौकर्तृत्वमुच्यते॥अयमस्मादियंत्वस्य

दितिभेदोविवक्षया॥९॥ ॥पितरौपुत्रंजनयतइत्यविवक्षितेजननभेदेव्यापारभेदेक्रियानिष्क्रियाकर्तृत्वमुभयोःप्रसिद्धं।कथंजनयतीतिभेदविव

क्षायामयंपितावीजमादधदस्यामातरिगर्भमाधत्तेइत्यंतुमातास्मात्पितुरेतद्वीजंधारयतीतिजनिक्रियाकर्तृत्वमनुभवतीत्यधिकरणत्वमातुःपि

तुःकर्तृत्वोपादानत्वंचपितुःकर्तृत्वमातुरितिभिद्यतेप्रवृत्तिः।सामान्यपूर्वकत्वाच्चविशेषस्यजनिःसामान्येनात्मलाभवचनोविशेषविषयेप्रेषणवि

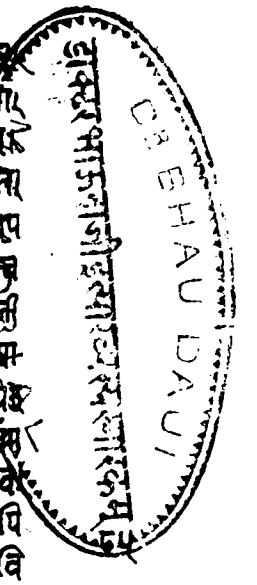

षयबीजधारणबीजोत्पत्तिवचनः।यद्वा।प्रकृत्यर्थोशिष्टः।प्रत्ययार्थस्तमर्थंजनयतीतिप्रेषणादिः।यत्रायंविभागः।साध्यपक्षेनहिधर्मापक्षसद्भावान्नदृश

नंतदेवप्रधानक्रियायामेवसामान्यविशेषभावेनकारकंकरणमित्यादिनासामानाधिकरण्यमुपपादितं।इदानींगुणक्रियायांकर्तृस्वातंत्र्यंप्रधानक्रिया

पेक्षयापरतंत्रेसत्यनवगतमितिप्रकारांतरेणसामान्यभूताक्रियावर्ततइतिएतज्ज्ञाप्यनिगमयितुमाह॥ ॥गुणक्रियायांकर्तारःकर्मण्युद्भूतशक्तयः॥त्य

क्तायामपिसंपूर्णैःस्वैर्व्यापारैःसमन्विताः॥२०॥ ॥करणत्वादिभिर्भिन्नाक्रियाभेदानुपातिभिः॥स्वातंत्र्यमुत्तरंलब्ध्वाप्रधानेयातिकर्तृताम्॥२१॥ ॥ज्वलन

नाद्यवांतरव्यापारूपाणांगुणक्रियाणांस्वातंत्र्यात्।सर्वेकर्तारः।प्रधानक्रियाविषयेतुकर्तृस्वतंत्रेणाविनियोक्तान्यकृततारिस्कृताशक्तिःस्वातंत्र्यभे

षामितिनेनयथायथंन्यग्भावस्वातंत्र्यमापादिताःसंतोत्यक्तायांन्यग्वेपिस्वव्यापारेस्वातंत्र्यानवगमादकिंचित्करस्यक्रियासिद्धौहेतुभावानुपपत्तेःयथा

स्वव्यापारानुष्ठानेनस्वभावक्रियागभावगमनात्कर्तृनियोगेपियथायथमात्मीयैःसर्वैरेवज्वलनादिव्यापारैरवियुक्ताःतत्रक्रियाविशेषविषयेक

रणादिसंज्ञारूपैरधिगतास्तद्रूपमत्यजंतएवाविनियोगोनरकालमपिस्वव्यापारानुष्ठानलक्षणंस्वाधीनत्वमासाद्यस्वस्मिन्क्रियाभेदेस्वतंत्राः

प्रधानक्रियायामेवकर्तृताकारकत्वमश्नंतइति।करणंकारकमित्याद्युपपत्तिरित्यर्थः।करणादिनिर्देशेनन्यग्भूतानि।स्वव्यापारन्यग्भूतानिमनुतिष्ठंति।तथा

भवंतीतिकर्तृस्वव्यापारोर्थकर्तृत्वार्थमेवैषांनियोगात्।नियुक्तानांसतांस्वव्यापारेस्वातंत्र्यमनुभवतांकरणादितेति।प्रधानक्रियानिष्पत्तिरेवविवक्षि

तोधस्वातंत्र्ययोर्थस्तेनस्वव्यापारेस्वातंत्र्यंतदेवप्रधानक्रियायांव्यापारतंत्र्यान्न्यत्किंचित्।तच्चकर्तृविनियोगेसत्युत्तरकालमेवभवति।पूर्वंतुकर्तृवि

नियोगाद्योग्यतामात्रेणस्वातंत्र्यमुच्यते।इत्यचकारकमिति।णकारकमितिविषयभेदोपिनास्ति।स्वव्यापारेस्वातंत्र्येवप्रधानक्रियायाकरणादि

त्वात्।तदेतदुक्तं।प्रतिकारकंक्रियाभेदात्यचादीनांकरणाधिकरणयोःकर्तृभावइति।तत्राधिश्रयणोदकासेचनेत्याद्यनांकर्तृकरणाधिक

रणादीनांगुणक्रियामुल्काश्रपादानादीनांत्वत्रसद्धरितपुनश्चोदितेनवास्वतंत्रपरतंत्रयोःपर्यायेणवचनंवचनाश्रयाचसंज्ञेतिपुनःसंज्ञातंतं।तद्
थाहि।बलाहकोविद्योततइतिविद्युद्भेदविवक्षायांप्रयोगात्।स्वव्यापारस्यैवापादानस्यस्वातंत्र्यमित्याहुः।ग्रामंश्रागच्छतीत्युक्तेर्थांतरव्यापादान
व्यापारानवसायात्त्रयोगाभावः।श्रस्तीतितुग्रामस्यापादानस्यक्रियासिद्धौकश्चिद्व्यापारोपाधिर्विभावपनिलक्षणः।श्रन्यथाग्रामस्यसमीपादागच्छती
तिवत्ग्रामादागच्छतीत्यत्रापिग्रामस्यकारकत्वंस्यात्।संप्रदानस्याप्यनिराकरणात्।कर्तुःप्रेरणानुमतिभ्याचतत्वमित्यर्थः।स्वव्यापारात्।ब्रह्मणोद
दातीतितुप्रयोगाभावः।संप्रदानत्वेब्राह्मणास्यास्मादिवहितार्थनिवसायात्।श्रतएवापादानसंप्रदानव्यापारेभ्यतोनर्हतिः।श्रपितुकर्मकरणादिव्यापार
एव।पच्यतेश्रोदनःस्वयमेव।श्रसिद्धिनत्रिस्यालीपचतीत्यादौतदेवसर्वत्रक्रियाभेदसंभवइति।तत्रस्वातंत्र्यात्कारणादित्वेपिकर्तृशब्दःप्रवर्तते।यद्यो
क्तंकारणादित्वेपिस्वातंत्र्यात्कर्तृसंज्ञास्यात्।नैतदस्ति।कारकाधिकाराद्बाध्यस्वातंत्र्येस्वतंत्रःकर्तेतिपुनःश्रुतिःपारतंत्र्यानाक्षिप्तस्वातंत्र्यइतियत्नार्थे
ति।मुख्यएवस्वतंत्रेकर्तृसंज्ञावतिष्ठते।एवमपिपरत्वात्करणादीनांकरणादिसंज्ञांबाधित्वाकर्तृसंज्ञाप्राप्नोतिनेषदोषः।करणादिसंज्ञानामनव
काशत्वात्।ताभिःकर्तृसंज्ञायाश्रबाधनात्।कारकव्यपदेशस्त्वनुद्दतिसामर्थ्याद्भवति।श्रथवास्वातंत्र्यंनिमित्तंकारकसंज्ञेतिनात्रबाध्यबाधक।
भावोनिमित्तनिमित्तिनोः।श्रत्रहिस्वातंत्र्यंनिमित्तपारतंत्र्यमितिकरणादिभावेप्यनुमितंस्वातंत्र्यंनिविशतएवकारकसंज्ञेत्यादानादिसंज्ञाभिःस
मावेशएवस्यात्।यत्रतुपारतंत्र्यविवक्षानांतरीयकास्वातंत्र्यविवक्षातत्रकरणाप्रणीवाधतइत्युच्यते।तद्यथाधनुषाविध्यतीति।श्रत्रहिधनुषः
साधकतमत्वाविनाभाविनीस्वातंत्र्यविवक्षास्वतंत्रःकर्तेत्यत्रनेवमवधार्यते।यत्सत्वस्विन्यस्मुस्वतंत्रमिति।श्रपितुयत्स्वतंत्रमेवेति।स्यालीपचतीत्या
दावपिकर्तृसंज्ञासिद्धिः।श्रधिकारसामर्थ्याच्चकरणाद्यवस्थायामपिश्रनुमितस्वातंत्र्येहेतुकारकशब्दप्रवृत्तिरविरुद्धेतिसर्वंसुस्थं।तदेवंपूर्वंक्रियाया ८६

श्रभेदमाश्रित्यनिष्पन्नमात्रेकर्तृत्वमितिसामान्यभूताक्रियानिष्पन्नमात्रस्वभावाव्याख्याता।इदानींगुणप्रधानभावेनक्रियाभेदमाश्रित्या
कर्तरिकर्तृशब्दउपपादितः।तत्रचसामान्यभूतासर्वेषांसाध्यत्वेनसाधारणत्वेनचाप्राप्तप्रधानक्रियानिवर्तनंतदितिभाष्यार्थः।स्वव्यापारेस्वतंत्रा
णामेवप्रधानव्यापारेपारतंत्र्यदृष्टांतमाह॥ ॥यथाराज्ञानियुक्तेषुयोदृत्वयोदृषुस्थितं॥तेषुदृत्तेतुलभतेराजाजयपराजयौ॥२३॥ ॥यथाकर्त्रानि
युक्तेषुसर्वेषिर्थकारिषुकर्तृत्वंकरणादित्वेनउत्तरत्नविरुध्यते।तथाराज्ञास्वामिनानियुक्तेषुसर्वेषितेषुयोदृत्वव्ययविभागादिनायोदृषुस्थितंतेषु
चयुध्यमानेषुयादृत्तिःशत्रुभागदेशोत्सादनादिकातस्याकृतायाराजाजयंपराजयंवापिपर्यायेणालभते।एतदाह।योह्यारोयोदृत्वेकर्तरिः।पूर्वंतद्व्या
पारस्यतत्रसत्वात्।पुनाराजनियोगादस्वतंत्राः।पुनश्चतन्नियोगनिरपेक्षाःस्वतंत्राः।एवंकर्त्रानियुक्तेषुसंभूयार्थंपाकादिककुर्वत्सुभृत्येषुद्विधकर
णादिषुयत्स्वातंत्र्यंजायते।नियोगादुत्तरकालंभवतः।करणादिभिर्नियोगकालभाविभिर्निरुध्यतइत्यर्थः।तदेवंकारकइतिसंज्ञानिर्देशश्चेत्संज्ञि
नोविनिर्देशः।इतरथाह्यनिष्पन्नसगोग्रामस्यसमीपादागच्छतीत्यकारकस्येत्यादिनासाधकंनिर्वर्त्तकंवासन्निर्देष्टव्यमितिचोदितेनचर्थसंज्ञाविज्ञा
नाद्विशिष्टसंज्ञिसिद्धापरिहृतेश्रधिकारेणोत्तरत्रानुवृत्तेः।कारकसंज्ञायाःकरणादिष्वनुपपन्नावुद्भावितायांनिष्पन्नमात्रापेक्षयाकर्तृत्वाश्रय
णेनप्रतिपादिकार्थकर्मक्रियाभेदेनगुणक्रियाणांस्वतंत्र्याश्रयेणचपरिहृतमितिप्रकरणार्थः।श्रन्वर्थसंज्ञाश्रयेणक्रियानिर्वर्तकस्यधसाधकत्वे
भिहितेहेतुरपिक्रियानिर्वर्तकइति।करणइतिसिद्धायांतृतीययांकिमर्थंहेताविति।पुनर्विधानमित्याशंक्यहेतोःसाधनाद्यतिरेकंदर्शयति॥ ॥
श्रनाश्रितंतुव्यापारेनिमित्तंहेतुरिष्यते॥श्राश्रितावधिभावंतुत्तद्गुणोसद्गुणविदुः॥२४॥ ॥व्यापारमनाश्रित्यविवक्षितार्थसिद्धोयोगतामा
त्रेणनिमित्ततयाश्रीयतेस्यःसहेतुःसचाकारकविभक्तेःशेषलक्षणायाःविषयस्तृतीयायाःसंबंधषष्ठीबाधिकायाःतद्यथाश्रध्ययने

नवसतीति। अध्ययनहेतुर्वसोर्हेतुमानूनयोः सम्बन्धेशेषषष्ठ्याम्नायाहेतोस्तृतीयानेयायकास्त्वाचष्टे। गुणद्रव्ययोर्यन्मनसहेतुः। सचकारकोव
भक्तेर्विषयः। यत्तुक्रियायादोषान्नायाः निमित्तंतत्कारकमेवायथाविद्ययावसतीत्यादिति। अनुलक्षणइत्यत्रहेतोरपिलक्षणाशब्देनाख्यानाद्विशेषमन
योः संभाव्यापाकरोतीति। आश्रितेत्यादिना। लक्षणइत्यत्रलक्षणाशब्दोभावसाधनः। लक्षणोविदुरित्यत्रतुकरणसाधनः। लक्षणोलक्ष्यमाणवस्तुप्रकाशनेहे
तुर्यदाश्रितावधिभावो। आश्रितोवधिभावोमर्यादारूपयत्रालक्ष्यतेनेनेतिलक्षणाज्ञापकंविदुजनेतितज्ज्ञाः। यत्रावधिभावः प्रज्ञायतेहेतावपितद्वत्रक्षणा।
अतएवतुविशेषावद्योतकः। अन्येत्वाहुः। कार्योन्मुखाबुपयोगोहेतोः प्रत्ययोत्पत्तौतुलक्षणास्येति। तदसत्। हेतोरपिप्रत्ययोत्पत्तौव्यापारदर्शनात्। विद्या
देरपिहिवासादिनिश्चयेव्यापारलक्षणोवस्तूपलक्षनेयोग्यतामनाश्रित्यावधित्वेनाश्रितोजनकोभवतुवामाभूदितिलक्षणा। तद्यथादृक्षमनुविद्योततेवि
द्युदिति। दृक्षोलक्षणंविद्योतनस्यादृक्षप्राप्यविद्योततइत्यर्थः। कथंतर्हिअनुलक्षणइत्यत्रशाकल्यस्यसंहितामनुप्रावर्षदित्युदाहरणं। संहितानावधि।
मात्रेणापरिच्छेदिकाप्रतीयते। अपितुजनकत्वेनाजनकः सहेतुर्नलक्षणमिति। हेतुरेवात्रज्ञापकत्वात्। सामान्यलक्षणाशब्देनोक्तः। इत्यविरोधः। नचगोप्रि
नाप्रसिद्धसाहचर्येणसहदर्शनादवधृतः केवलोप्यदृश्यमानमग्निकारणादितरप्रभावंलक्षयतीतिएवंलक्षस्यात्। संहिताप्रथमभेवदृश्यमानाअसहदर्श
नंदर्शनानुपलब्धिरस्तीतिकथमसौलक्षणास्यात्। अत्रोच्यते। यद्यप्येतदस्तिलोकेयेनासहचरलक्ष्यतेतल्लक्षणमितितथापिप्रतीताकार्योदयेशक्तिर्यस्येति। कार
णास्यतथाविधमपिकारणंलक्षणंभवति। कार्यस्यहियःपरिच्छेदःतत्रहेतुभावेनकारणमपिलक्षणं। कार्यपरिच्छेदकत्वात्। यथेवह्यभूयोदर्शनेनगृहीता।
विनाभावोन्यथमयति। तथाहेतुरपिकोपरानपेक्षोजनयन्। कार्यस्याव्यभिचारात्परिच्छेदकत्वेनभवतिलक्षणं। तथामेघोदयोदृष्टेः कारणत्वेननिश्चितो।
सत्यामपिदृष्टोतत्परिच्छेदकश्तिलक्षणंभवति। यस्त्वेकोहेतुर्दृष्टादृष्टमनुमिनोति। नन्वयव्यतिरेकबलाद्धेतुत्वंनिश्चीयते। यस्मिन्सतियद्भवति। अन्यस्मिंसु

सत्यपिवनावातेननभवतिसतस्यहेतुः। अन्वयव्यतिरेकौवासहदर्शनाद्भवतः। सहदर्शनेन्वयव्यतिरेकयोरनिश्चयात्। संहितायद्यपिकारणश
वर्षणस्यातथापिसहत्वेननिश्चीयतेतत्रकारणत्वंतत्कालसंहितार्थतिरादपिकदाचित्कार्योन्मुखत्वात्। एवमेघोदयवद्वत्रक्षणमसौयुज्यते। अत्रब्रूमः
सहदर्शनेनापिहेतुभावोगम्यतेतथाचाङ्गः। यस्यहितज्जनकत्वेनभवति। यस्मात्सहदर्पितन्नदृश्यते। यथाशाखाकुरोयत्नात्। नचतत्कालभावोन्योजनको।
दृष्टोन्यदातस्माद्दृष्टेः। तथाचाङ्गः। यस्मिन्सतिभवत्येवयत्ततोन्यस्यकल्पने। तद्धेतुत्वेनसर्वत्रहेतूनामनवस्थितिरिति। नचकाकतालीयन्यायेननततउत्प
त्तिः। असतः स्वभावस्यसहदर्प्यजननात्। संहिताचप्रत्यक्षेणादृश्यतेवर्षजनयतीति। सहदर्शनादपिहेतुभावोनिश्चीयते। किंच। आगमादपिहेतुत्वमवनि
श्चितं। संहितायाःप्रवर्षणइति। हेतुरेवात्रज्ञापकत्वसामान्याद्वत्रक्षणमित्युक्तात्तदुक्तभाष्ये। लक्षणेनहेतुरपिव्याप्तइति। लक्षणाव्यापकत्वात्कारणमपिहि
कार्यलक्षणंभवति। यथामेघोदयोदृष्टेः। नचव्यभिचारः। समग्रस्याविकलस्याव्यभिचारात्। जनकत्वात्। तथाविधेवचनेचाव्यभिचारात्। प्रायेणा।
शङ्किश्चप्रामाण्यनप्रमेवेतिन्यायः। यदितर्हिलक्षणशब्देनपदार्थतिरपरिच्छेदहेतुभावोवर्ण्यते। तदाश्रितावधिभावइत्येतत्कथं। आश्रितावधिभावेपि
लक्षणंपरिच्छेदहेतुत्वमेवालक्षणं। कथमन्यथाकथमलक्ष्यंवत्रक्षणास्यात्। इयांस्तुविशेषः। यदुक्तोवधिभावेनपरिच्छेदहेतुः। संहितादेस्त्ववधित्व
स्यानाश्रयेपिविज्ञापकत्वसाम्याद्वत्रक्षणोत्वंवक्ष्यतिलक्षणत्वंभवति। क्वचिदवधिभावेनायथाविद्योतमानायास्तडितोवनस्यनिरवसायनिबन्धनं।
क्वचित्कारणावच्छेदेनायथाधूमोवह्नेः। क्वचित्कार्यपरिच्छेदहेतुतयाययथामेघोदयोदृष्टेः। संहितापिचोक्तप्रकारेणलक्षणाहेतुश्चेति। यद्येवंलक्ष
णोत्यभूताख्यानेत्यादिनासामान्यवचनेनैवसिद्धायांकर्मधवचनीयसंज्ञायामनुर्लक्षणइतिपुनर्विधानमनर्थकं। तदुक्तं। अनुर्लक्षणोक्तेनानर्थक्यं।
सामान्यकृतत्वादिति। अत्रोत्तरं। हेत्वर्थंतुवचनमित्युक्तं। नायमभिविधिपर्यायोर्थशब्दः। किंतुनिवृत्तिवचनः। कार्यंतुकारणशब्दमुपचर्यहेतुशब्देनहे।

तृतीयोक्ता। बाधापबाधान्नान्येतहेतुरेवार्थोनवत्योयस्येतिसमासः।तेनहेतुतृतीयाबाधनार्थपुनःसंज्ञाविधानमित्युक्तं।भवति।ननुचपुनःसंज्ञाविधा
नात्प्रदेशेषुसंज्ञिसंप्रत्ययःस्थिरतरोभवेत्।तृतीयातुकथंबाध्यते।परत्वेनहिबाधिकासौ।नैतत्।असंज्ञकर्मप्रवचनीययुक्तेत्यादिप्रदेषु।
द्वितीयुपतिष्ठते।तत्रैवमुपस्थानंसंज्ञकर्तृद्वितीयमुपस्थानमनुलक्षणइतितदनर्थकं।मास्तूदितिहेतुतृतीयांबाधित्वाद्वितीयामेवस्थिरयति।ननुचद्विरुपस्था।
नात्संज्ञिप्रत्ययोद्विर्भवेत्।नतुद्वितीयाविधिः।प्रचयमनुभवति।कार्यार्थाहिसंज्ञागुणभूता।कार्यंद्वितीयाख्यप्रधनं।ननुचगुणभेदेप्रधनभेदः।किमर्थं
तर्हिगुणोद्विरुक्तः।निरर्थकोभवतुनत्वियताप्रधनमात्रवर्त्तते।यद्यत्रप्रधनमात्मसंस्कारार्थगुणदेशनगच्छति।यत्स्थादेशेसंज्ञापरिभाष्येत।तथापिसाका
ङ्क्षस्यगुणदेशगमनादेकेनैवगुणेननेराकांक्ष्यात्।अपरगुणदेशंकिमर्थंद्रङ्डेदित्येकैवद्वितीयातांयरत्वान्तृतीयाबाधेत।ननुचप्रधनमंतरेणगुणानास्वरू
पावभासनाप्रसंगाद्गुणान्प्रकृतार्थान्प्रधनांतरमाविर्भवियेत्।यथामात्योराजाभावेस्वात्मनोगुणरूपमीहमानोराजांतरस्थापयति।तत्साधनेतेषामा
त्मरूपंसंपद्यते।राजानमंतरेणामात्यादेरभावात्।नैतत्समानराजामात्ययोःपरस्परोपकार्योपकारकभावाद्गुणप्रधनभावस्येवानिश्चयात्।तथाहि।
राजाप्रकृतीर्धर्मशास्त्रोक्तायामयदियास्थापयति।स्वयंचानुवर्त्तते।ताःप्रकृतयोपिराजानंविनयंतीति।प्रधनभेदादेवतत्रगुणभेदः।एवंतर्ह्युपायवि
धिरेवोपेयविधिर्भवति।तद्यथा।अनीकस्थाभवेत्युक्तेअनीकस्यभिताहस्तिनाचयावसरक्षार्थंसंपादनमिति।अनीकस्थातावित्प्रधनद्वारेणतदेवकार्यं
विहितंभवति।एवंकर्मप्रवचनीयसंज्ञाद्वारेणातत्कार्यद्वितीयाख्यमेवविहितंभवति।तथाचपुनर्द्वितीयाविधीयमानाबाधकबाधनार्थोङायते।येनना
प्राप्तिन्यायेनहिसंबंधेषष्ठीप्राप्तिः।तस्याबाधिकाकर्मप्रवचनीयद्वितीया।तस्याश्चापिहेतुतृतीया।तस्याप्राप्तायामनुलक्षणइतिकर्मप्रवचनीयसंज्ञा
विधानद्वारेणद्वितीयेति।येननाप्राप्तिन्यायेनचतुर्थ्यस्थानप्राप्तेरुत्कृष्टबलाबाधिका।अत्रप्रवचनसामर्थ्यान्निबंधनं।अन्यथापुनःसंज्ञाविधानमेवहि।

तीयाविधानार्थंकथमुपपद्येत।द्वितीयाविधिःप्रधनभूतस्तेनन्याय्योगुणभेदेनप्रधनभेदइतिवचनेननायमस्यबाधत्वात्।तथाचभाष्यंदृश्यतेस्यापुरुषाद्भीर्न
वर्त्तकोभवतीति।यद्यासंज्ञाभेदादनुशिष्टःसंज्ञीभिद्यते।ननुद्वितीयाविधिःप्रधनभूतोपिन्याय्योयेनागुणभेदात्प्रधनभेदोभवेत्।संज्ञिभेदाच्चलक्षबलातिश
योद्वितीयाविधिस्तृतीयाविधिंबाधते।यथोद्देशपक्षेचगुणदेशंगच्छन्प्रधनमेकोगुणेनकृतार्थोभवतीति।तत्प्रकरणगतेनसर्वेणार्थित्वान्तत्संबंधस्याविशे
षात्।अतएवप्रधनांतरगुणोकृतार्थः।कल्पयितुराकांक्षांतरंयथाप्रकृतयः।नचवैसादृश्यंप्रकृतीनां।राजकृतोपकारापेक्षेपिसर्वथागुणत्वात्।तदं
गपरिपोषार्थमेवहिनकृतोपकारापेक्षित्वेपिसर्वथागुणत्वायेकृणां।ननुस्वप्रधनार्थंकार्यकालपेक्षेपिकार्यवाक्येसंज्ञाद्वयंभेदेनैवसंज्ञिद्वयमुपस्थाप
यति।तस्मात्पुनःसंज्ञाविधानलक्षणाद्वचनसामर्थ्यात्प्राप्तातिशयःकक्षांतरप्राप्तोद्वितीयाविधिःपरमपितृतीयाविधिमपसारयतीत्येवमुक्तं।तथाचवक्ष्य
ति।हेतुहेतुमतोर्योगपरिच्छेदेनुनाकृतेत्रारभाद्बाध्यतेप्राप्तातृतीयाहेतुलक्षणेतिं।तदित्यमनुलक्षणइत्यत्रहेतुरेवलक्षणस्यव्यापकत्वंकथयितुलक्ष
णांतरोपन्यासः।सत्यप्यवांतरभेदेतयोः।तथाहि।लक्षणहेत्वोःक्रियायाइत्यत्रलक्षणाङ्देनजनकत्वविवक्षयाहेतुरुपन्यासः।तदेवनिमित्तसामान्यत्रिधवि
भक्तंस्वरूपभेदेनाक्रियानिर्वर्त्तकंकारकंसामान्येनजनकोहेतुः।ज्ञापकंलक्षणमितिजनकत्वसाम्येपिहेतुसाधनयोर्विषयभेदाद्भेदमाह॥ ॥द्रव्यादिविषयो
हेतुःकारकंनियतक्रिय॥ ॥द्रव्यगुणक्रियासाधनसमर्थंवस्तुद्रव्यादीनांहेतुः।तद्यथा।बीजेनांकुरःधनेनकुलंकन्ययाशोकः।विद्ययायशः।शिल्पाभ्या
सेननैपुणं।अग्निनापाकः।क्रियासाधनमर्थमनाश्रित्यव्यापारोहेतुरेवेति।पाकादयोयद्यपिक्रियास्तथाप्यत्रोपरतव्यापाराणांसन्निधानमात्रोपकारि
तयातेऽङःप्रभृतीनांविवक्षितत्वात्।अविद्यमानकारणभावास्तेहेतुतृतीययासंबध्यंते।धनेनसहसंपत्तिक्रियाभाविनःकुलस्यसंबंधःधनेनहिकु
लस्यप्रसिद्धिरुपजन्यते।तत्रचोपरतव्यापारधनंयोग्यतामात्रात्कुलस्यहेतुरितिशेषषष्ठीबाधिकयाहेतुतृतीययासंबध्यते।कन्यापिङजनयितुःशो

कस्यहेतुरतस्त्रा।।क्रियाऽऽनतोत्रशेषसंबंधः।।एवमन्यत्रापियथायोगमभ्यूह्यं।।शिल्याभ्यासेननैपुण्यं।।विद्ययावसतीतिगुणक्रियाविषयताहेतोः।।क्रिया साधननियतंतुकारकं।।तत्रहिक्रियैवविषयभूतानियता।।व्यापाराविष्टत्वेतिस्वरूपभेदः।।कस्यचित्त्वव्यापारविशिष्टस्यापिक्रियाविषयस्यशास्त्रीयहेतुत्व मुक्तमित्याह।। ।।कर्त्तरिकृदतिरापेक्षःक्रियायांहेतुरिष्यते।।२५।। ।।कर्त्तप्रयोऽकः।।प्रयोज्यशक्तिव्यवधानेवनक्रियायामुपयुज्यमानः प्रयोऽकर्त्ता रंशेषयंस्तत्प्रयोऽकोहेतुरितिशास्त्रेहेतुत्वेनेष्यतेवचनात्।।कारकविशेषोपिनत्वयंस्तोहेतुरित्यर्थः।।इदानींक्रियाविषयत्वेसमानेपिहेतुकारकयोर्वि षयभेदाऽऽहेदमाह।। ।।क्रियायेकरणातस्यदृष्टःप्रतिनिधिस्तथा।।हेत्वर्थतुक्रियातस्मान्नसाप्रतिनिधीयते।।२६।। ।।क्रियासाधनायप्रवृत्तोपकार कंकरणमप्रधानं।।क्रियातुसाध्यस्वभावाप्रधानं।।अतएवप्रधानानुरोधित्वाद्गुणानामसतिश्रुतेकरणेशिष्टैःप्रतिनिधिराचरितः।।प्रधानभूताहिक्रि यासाध्यत्वाद्योग्यसाधनापेक्षासमर्थेति।।साधनसामान्यस्याहेयेध्यवसायार्थश्रुतःसाधनविनियोगइतितदसंभवेपिप्रधानेनानुरोक्रियास्वरूपेणायदा।। हिप्रंसाधनसामान्यंतद्विशेषांतरेणापिपरियोक्ष्यमाणानश्रौतार्थत्यागायभवति।।सामान्यस्यापिश्रुतत्वात्।।तस्यचसर्वविशेषस्वीकारयोग्यत्वादि तिप्रतिनिध्युपपत्तिः।।पूर्वमेवचर्चितोविस्तरतः।।अपत्रंशेपिप्राधान्यानुच्छेदात्साधनक्रियानुच्छेदायस्वरूपसंरक्षणायशिष्टैःसंप्रदायपारंपर्यविग तंसदृशमंगबुद्धेवोपादीयतइतिक्रियायाःप्राधान्यस्येतत्फलंउपाहिन।।अतएवकेचित्करणशब्देत्रसर्वकारकवचनोजातौचैकवचनमिति।।सर्व णिकारकाणिगुणभूतानीतिव्याचक्षते।।गुणस्यप्रतिनिधिरूपपद्यतइतिव्याचक्षते।।अध्ययनेनवसतीतिक्रियाख्यातात्प्राधान्येनापिप्रतीयमानाव स्तुसामर्थ्यादितिप्रध्ययनाख्यहेतुपरतंत्रात्।।तथाह्यध्ययनार्थोभिमात्रवासइतिवक्तारोभवंति।।नचगुणानुरोधिप्रधानमित्यध्ययनाभावेवासमर्थो मन्यत्रतिनिधंतुशक्यायुक्तं।।अन्यस्यह्युपादानेतदर्थक्रियायाःप्रतीयेतेतिसएवमुख्योहेतुःस्यात्।।तस्मादध्ययनेनवसतीतिनेयंकरणेतृतीया। ८७

अपितुकहेतुतृतीयैवेतिनह्यध्ययनेनव्यापारविशिष्टेनवासोनिवर्त्यते।।अपितुवासस्याध्ययनमेवसंपाद्यप्रधानमितिनव्यापारयोग्यतामात्रेणोद्देश्य मध्ययनंवासस्यहेतुः।।व्यापारविशिष्टत्वेत्वध्ययनस्यवासप्रत्यानुरूप्यविरुद्धायांभिक्षादिवृत्तेस्तत्समर्थचरणात्त्रयोऽकर्कर्त्तृत्वं।।अध्ययनंवासयती तिनदेवंकारकविषयेक्रियाप्रधानंकार्यंकारकंगुणभूतंहेतुविषयेतुविपर्ययइत्यनेनापिविशेषेणकारकाद्धेतोर्व्यतिरेकउक्तः।।इदानींचतुर्थीविषयतार्थ्यतृतीयाविषयाद्धेतोर्व्यतिरेकयितुमाह।। ।।धातिलोम्यानुलोम्याभ्यांहेतुरर्थस्यसाधकः।।तादर्थ्यमानुलोम्येनहेतुत्वानुगततृतीया।।२७।। ।। अपचीयमानावस्थाहेतुरपचितमेवकार्यंऽनयनूद्धातिलोम्योपलक्षितः।।तद्यथा।।ऽलमातपसंसर्गविशोषऽजातावहितरूपमुत्तरोत्तरापचिततरापच चिततरापचिततमालक्षणापरंपरासादनाननुगुणमर्थांतरसंसर्गोपक्रियमाणरूपविशेषंतुकार्यमुपचिततरमेवऽनयत्कारणमानुकूल्योपलक्षि तोहेतुः।।तद्यथा।।बीऽमृदकाहितंतपसंयोगाहितविशेषमुत्क्वनंतरभावस्यमंकुरप्रसवसमर्थं।।इत्यद्विप्रकारोहेतुः।।तद्विशेषस्तुतादर्थ्यं।।आनुकूल्ये कनियतमर्थसिद्धिनिमित्तमानुकूल्येनयद्धेतुऽनकर्त्तंतदनुगतंहेतुविशेषरूपंतादर्थ्यं।।कार्यकारणसंबंधस्योऽतरूपमित्यर्थः।।तत्रचतुर्थी।।कुंडला यहिरण्यमितिं।।तस्माऽइदंतदर्थमितिं।।इदमोपकारस्यनिर्देशः।।तच्छब्देनोक्तोपकार्यस्यसमासाऽऽवप्रत्ययेनसंबंधस्योक्तरूपमभिधानं।।तत्रचोत्तरपदार्थ स्यकारणरूपस्यप्रधानीयत्वेनप्राधान्यान्नच्छब्दवाच्येगुणेसंबंधःपरसंबंधीति।।तत्रह्यसावनुऽतइतितादर्थ्येकारणस्योपकारित्वेगम्यमानेकार्यक कारणसंबंधेऽमेचतुर्थीविधीयमानाकार्यवाचिनएवभवंति।।तथैवकारणगतस्यापिसंबंधस्यनिर्भागात्।।कारणवचनात्तृतीयानभवंति।।कार्यमे वप्रयोऽकर्तयातदर्थमित्युच्यते।।इत्युक्तमभिधानं।।उत्तरपदार्थप्रधानत्वान्नदस्यर्थशब्दस्य।।कारणवचनतान्याय्यायतः।।अतएवहेतुत्वानुगतंता दर्थ्यकारणविशेषोनकार्यं।।यदर्थमस्यागमनंतदनेनसाधितमित्यत्रतूपसर्ऽनस्यैवयच्छब्देनोद्दिष्टस्यसामानाधिकरण्येनतच्छब्देननिर्देशात्सर्वना

मार्थः कार्याभियुक्तः नत्वेतावतासर्वनामार्थस्यशब्दान्यउत्तरपदार्थेमुख्यत्वात्। एवंकारकंहेतुलक्षणातादर्थ्यमितिनिमित्तसाम्येपिप्रत्यभक्ताःस्वरूप
विषयाःपदार्थइतिनतत्रलक्षणासाकार्यप्रसंगइत्यानुषंगिकेर्थेनिषीदतेप्रस्तुतमेवकारकविषयंविचारप्रस्तावयति॥ ॥सर्वत्रसहजाशक्तिर्यविद्यते
मवस्थिता॥क्रियाशक्तेत्वभिव्यक्तेराश्रयाङ्गकारिणी॥२८॥ ॥अनित्यानापदार्थानांस्वहेतोरेवशक्तानामुद्भवइतिसहजाशक्तिः।नह्यनामधेयाति
शयत्वाङ्गावानामशक्तस्योत्पत्तावनंतरमाधातुंशक्यते।शक्तिमतानित्यानातुस्वाभाविकीशक्तिः।आश्रयसंभवेतासांतुशक्तयःतदधायेहिनिबंधा
नस्थातुपारयंतीति।यावद्द्रव्यभाविन्यःएवमपिसहकारिसन्निधानेकार्योद्युक्ताःशक्त्यभिव्यक्तिमाश्रयंते।भावइति।अभिव्यक्तिकालएवकार्यप्रयो
गिसाधनमित्युच्यते।नान्यदासत्वेपितथाहि।कुद्यस्यावरणेशक्तिः।अस्याःकुद्यस्यावरणेशक्तिरस्यादीनांविदारणे॥सर्वदासतुसद्भर्मःक्रियाकालेनिरू
प्यते॥२९॥ ॥आवारकंकुद्यंपाटकलवाशस्त्रछेद्योवरीतव्यस्तुसन्निधानेनक्षायतइतिविद्यमानशक्तिविषयाभिव्यक्तिः।परिछिद्यते।त्रिकालादिप्रक्रि
शनेतुग्रहादानेनियमाधिकार्याच्छक्तिरस्ति।पुनरपिकार्यकारणोत्तरकालआगमेनार्थेतत्स्ववादयति॥ ॥स्वागसयोगिनःपाशादेत्यानावारुणीदिव्याव्य
ज्यंतेविडिंगीघृणाद्रव्याणाशक्तयस्तथा॥३०॥ ॥दैत्यानांस्वकर्मनिर्वर्तिवारुणाःपाशाः।सहस्रकलावलीनास्तदासन्निहिताःशक्तिरूपेणोत्पाद्यमानंते।
तुपरसैन्यएवडंबयवेलायामभिव्यज्यंतइतिश्रूयते।एवद्रव्याणांसदासन्निहिताःशक्तयःस्वकार्यनिष्पादनकालेप्रकाशतइत्यपियुक्तंयउक्तमस्मादादीनांवि
दारणेशक्तिरिति।एतदेवप्रतन्यते॥ ॥तैक्ष्ण्योरवकाठिन्यसंस्थानैःस्वैरसिर्यदा॥छेद्यप्रतिव्याप्रियतेशक्तिमानगृह्यतेतदा॥३१॥ ॥निबिडतरसंघ
नामवयवानांक्रमेणाग्रेसूक्ष्मीभवंतंतनुत्वप्रकर्षस्तैक्ष्ण्यंयच्छेदनिमित्तंधर्मः।तेनभिन्नजातीयानामेवसंभेदविच्छिन्नांतरालानामेवयवानामुपचय
वंगोरवंनिपतनेहेतुर्धर्मः।तापेनोद्भिंतानांलोष्ठावयवानांनिबिडत्वंकाठिन्यंनामधर्मोयतःप्रहारविशेषोनिष्पद्यते।संनिवेशविशेषोमंडलाग्रादिव्यपदेश

DR BHAU DAJI

नबंधनमस्यंतराद्यभागहेतुः।संस्थानंयतःप्रहारवैचित्र्यमाद्रायते।तदेतैर्द्वयैःसयष्टिछेद्यविपाटनाभारंभमाणःशक्तिमतीनिगद्यते।व्यापारशून्यास्तु
सत्यप्येतेषुधर्मेषुनतथावसीयंते।एवमन्येषामपिपदार्थानांयथायोगंवाच्यं।अत्रेसूपलक्षणत्वात्।पक्षांतराण्यत्रसाधनेसंभवंतीत्याह॥ ॥पाद्भिन्नातंकृत
क्रियायाःकेश्चिदिष्यते॥साधनंसहजंकैश्चित्क्रियायाःकेश्चिदिष्यते॥३२॥ ॥सिद्धेसत्वेभिव्यक्तौक्रियातीक्ष्णाशोभतेसत्यमेवतुशक्तीनामर्थानुगमत्वात्सक्रि
यातःपूर्वसिद्धमिति।क्रियायाःपूर्वमपेक्षणीयाःनिमित्ताच्छक्तयोद्रव्याणांक्रियानुगुणाजायंतएवासत्वेप्यभिव्यक्तिनिमित्तमपेक्षणीयमितिःतदेवजनक
तथाहि।सहकारिसव्यापारपक्षाणांभावानांजनकत्वात्।परस्परानभिमतशक्तयस्तेस्वकार्यहेतवइत्युन्नीयंते।केवलानामजनकत्वात्।तदानींकारकत्वविर
स्वाधारजनकत्वादेवशक्तिजन्या।अपितुनिमित्तानरादेवप्रत्यभिज्ञायमानत्वाच्चाशक्ताशक्तत्वेपिवस्तुभेदइतिकेचित्।अतएवोपादानेनियमोपिर्योगपत्ने
वधारणात्सिद्धः।अन्येतुशक्तेर्वस्तुनोनन्यत्वात्स्वभावभेदएवशक्ताशक्तत्वमन्यंतेसहजंकैश्चित्साधनंशक्तिरद्रव्याणामित्यतइतिपूर्वप्रतिपादितपक्षानुक्त
दःकेचिन्नायेनैवकारणेनक्रियाजन्यंतेनतेनैवसाधनंअपित्वन्येनैवेतिक्रियापेक्षयानिमित्तांतरत्वंमन्यमानासहजत्वमपिक्रियापेक्षयैवव्याचक्षतेतान्प्र
देतरस्यशक्तिमतश्चयतःक्रियायांनिर्वर्त्तयितिभावाःसहकारिणइतिसाधनशक्तिताःसहैवक्रियाणांव्यापारस्वरूपाणांजन्यमन्यंतेतथाचयेभ्यएवक्रियोद्भ
ज्जायतेतेभ्यएवशक्तयइतिसहजत्वंउपजातशक्तयस्तुलक्षणांतरेनिर्वर्त्तकाइतिसाध्यसाधनभावेनास्तिस्थितिः।नहिसाध्यसाधनयोःसहभावःप्रमा
णोपपन्नः।अन्येतुसाधनात्पूर्वभाविनींक्रियामन्यंतेतत्कथंयुज्यतइत्याह॥ ॥प्रवृत्तिरेवप्रथमंक्वचिदन्यनपाश्रिता॥शक्तीरेकाधिकारेणस्रोतो
वदपकर्षति॥३३॥ ॥अनपेक्षितहेतुव्यापारानित्याक्रिया।अनपाश्रिताक्वचिदपिविभज्यते।स्वाश्रयेतुसमवेतेवा।अतएवतत्राश्रयेसाधनशक्तिरावि
र्भवियति।प्रतिनियतस्वकार्यसंपादिका।अन्येत्वनाश्रितेवेत्याहुः।सततव्यापारप्रवहद्रूपनदीप्रवाहइवतृणवर्णालिनादीन्साधनशक्तिः प्रवृत्तिलक्ष

DR BHAU DAJI

णाक्रियाकर्षतिवहतीतिकेषांचिज्जन्ममीमांसकानामागमः।द्रव्योलक्षणावाप्रवृत्तिर्नित्यासर्वभावेवनुयायिनीस्वकार्यप्रसवसमर्था।कार्याणाञ्च।
नयतीतिसाख्यनयः।व्यापाराविष्टस्यसर्वस्यकार्यजनकत्वात्।व्यापारःपूर्वभावीसमवस्थितः।तेनैवशक्त्याहेयइतियुक्तं।केयंप्रवृत्तिरनपाश्रयेत्याह।इतो
ग्रथपातसाधनायकुब्जराङ्कतिर्लिख्यते।इदानीमतीतरानुसंधानघटेणसाधनस्वरूपंवक्तुमाह॥ ॥अपूर्वकालशक्तिंवाक्रियावाकालमेववा
॥तमेवलक्षणभावकेचिदाहुःकथंचन॥३४॥ ॥अपूर्वंधर्माधर्माख्यमदृष्टं।संहृकेचिदेवंरूपंतत्सामर्थ्यलक्षणभावमाहुः।अदृष्टवशाद्धिसर्वंभवति
वानवेत्यदृष्टमेवनिमित्तंसर्वकार्याणांबोद्धव्यं।केचित्तुवादिनःकालशक्तिर्भगवतोब्रह्मणःसंबंधिनीसाधनमाहुः।कालशक्त्यनुग्राह्यंतुहिसर्वंक्रिया
यैवभवति।क्रियावाराङ्कसीमनंतरोपवर्णितस्वरूपासाधनमाहुः।ननूत्तरकालभाविकिंचनसाधनंनामशक्यंनिरूपयितुं।पूर्वक्रियामूलसाधः
नव्याख्यातं।अधुनाक्रियैवसाधनमितिविशेषः।सैवहिस्वयंप्रतीयमानाविशेषीभवतीति।कालमेववानित्यमेकमित्यादिलक्षणलक्षितंद्रव्यकाल
वादिनःसाधनमाहुः।कालवशाद्धिसर्वेभावाःप्रभवंति।कार्यसमन्वयइतिकालएवसाधनं।यथावक्ष्यति।यदिनप्रतिबध्नीयादित्यादि।अथशक्तेःसा
मर्थ्यादिलक्षणायाःसाधनत्वेनपूर्वंनिरूपितायाःसंख्याविधानंकर्तुमाह॥ ॥नित्याःषट्शक्तयोन्येषांभेदाभेदसमन्विताः॥क्रियासंसिद्धयेऽर्थेषुजाति
वत्समवस्थिताः॥३५॥ ॥अन्येषांमतेनार्थेषुनित्याःषट्शक्तयः।इथंलक्षणलक्षिताः।कर्मादिवस्थिताइतिस्थिताःकीदृश्योभेदाभेदसमन्विताः।एका।
नेनार्थेभ्यश्चैकैकाभेदाभेदसमन्विताश्चभिधीयेरन्।अर्थस्यशक्तिर्वैकल्यान्नीरूपतास्यात्।अथाभिन्नाःकथ्यंतेनर्हिविभिन्नकार्योदयोनावतिष्ठते।तस्मा
त्कश्चिच्चैकेनकश्चिदभेदेनेतिभेदाभेदाभ्यांसमन्विताःशक्तयोजातिवदवस्थिताःयथासत्वद्रव्यत्वगोत्वशावलेयत्वादिजातयः।सततभेदाभेदसम।
न्वयेनार्थेषुइत्येकेमन्यंते।तासांतुद्रव्यादिभेदेनान्यतोपिषट्त्वमेवषड्विधत्वमेवतत्वंनातिवर्त्ततइत्याह॥ ॥द्रव्याकारादिभेदेनताश्चापरिमिताइव॥

दृश्यतेतत्वमासांतुषट्शक्तीनातिवर्त्तते॥३६॥ ॥द्रव्यभेदेनभिन्नाशक्तयथादात्रमन्यथाछेदनंनषंडोन्यथेतिआकारभेदेनषंढोन्यथा।षंढगलनंतत्वन्यथे
तिआदिग्रहणाद्देशकालभेदेनसैवदहनशक्तिरेतैर्वैचित्र्यमुपयातिषट्त्वपुनस्तत्वस्वरूपंनातिक्रामति।अथैकैवशक्तिर्निमित्तभेदाद्विशेषरूपतयाषोढात्व।
मापन्नावासाधनमित्याह॥ ॥निमित्तभेदादेकैवभिन्नाशक्तिःप्रतीयते॥षोढाकर्त्तृत्वमेवाद्रुस्तत्वदृष्टेर्निबंधनम्॥३७॥ ॥यस्मात्कर्तृत्वमेवनिमित्तभेदेनेष्टि
ततमत्वादिनाऽछलनत्वादिनावाषोढावस्थितशष्टदृष्टेःसद्रूशक्तिभेदेदृष्टेःकारकव्यवहारस्यभेदास्यनिबंधननिमित्तभूतबोद्धव्यायथोक्तं।एधःपरश्व
ध्यादिक्लिन्नेऽर्दलिप्यंतीतिऽछलनक्रिययाकरणस्यपाकऽत्यादिन्यायेनकर्त्तृत्वमेव।अवांतरव्यापारविवक्षयाकरणादिव्यपदेशरूपतांभजते।तदेवमने
कावाशक्तिरूपयादिता।अथासोव्यतिरिक्तावातस्माद्व्यतिरिक्तावेत्याशंक्याह॥ ॥तत्वंवाव्यतिरेकेवाव्यतिरिक्तंतदुच्यते॥ ॥भेदाभेदाभ्यांतावद्वनिर्वाच्यासौ।
केवलंभेदाभेदसमन्वितेत्युक्तं।अथात्रतुनिष्कोविणिकाःकरोतितत्वयासहास्माकंकिंप्रयोजनं।सर्वथाशक्तिमतोरेकांतेनतत्वमव्यतिरेकोवाभेदएव
वावेयाकरणानुनयानुसारिभिरस्माभिस्तत्सामर्थ्यंव्यतिरिक्तमेवोच्यते।यस्माच्छष्टप्रमाणकोलोकःशास्त्रेणचानेनसएवानुगम्यतइत्याह॥ ॥शष्ट
प्रमाणकोलोकःसशास्त्रेणावगम्यते॥३८॥ ॥लोकप्रतीत्यनुसारेणहिशष्टस्यार्थोवितन्यते।लोकश्चशक्तात्क्रियानिमित्तायाःशक्तेर्व्यतिरेकमेवानुगच्छति।अ
व्यतिरेकेहिसंततक्रियानिष्पत्तिप्रसंगइत्युक्तं।अथपरमार्थपर्यालोचनमंतरेणानिर्दृतिमुपलभंते।सतदुच्यतेकिंचिदित्याह॥ ॥परमार्थेतुनैकत्वं
एकत्वाद्भिन्नलक्षणं॥एथत्केकत्वरूपेणतत्त्वमेवप्रकाशते॥३९॥ ॥एथत्काद्भिन्नलक्षणंएथत्कव्यतिरिक्तंनैकत्वमस्ति।एथत्केकत्वरूपेणहितत्व
मेवप्रकाशते।नापिव्यवहारदशायांएथत्केनप्रकाशते।अविद्याविलयेत्वेकत्वेनप्रकाशतइतिबोद्धव्यं।एतदेवव्याख्यातुमाह॥ ॥यत्एथत्कमसंदि
ग्धंतदेकत्वान्नभिद्यते॥यदेकत्वमसंदिग्धंतत्एथत्कान्नभिद्यते॥४०॥ ॥तथाचयदेकत्वकाष्ठामनुप्राप्ततदासर्वत्रतदेवप्रकाशतइत्याह॥ ॥द्यौःक्ष्मावा

युरादित्यःसागराःसरितोदिशः॥अतःकरणतत्त्वस्यभागाबहिरवस्थिताः॥४७॥ ॥अथवास्लोककृतपयवस्तुविषयोनानात्वैकत्ववचारः॥द्यौश्चाकाश
ष्टथिवीचद्यावाष्टथिव्योमहत्यौ॥महाभूतसङ्केवस्तुनी॥ततंतस्त्वेवायुरपितृतीयः॥आदित्यलक्षणमपिसकलतेजसांप्रधानदिव्यंतेजः॥आपःसरित्समु
द्रगावादिततराः॥सर्वाण्येवैतानिमहाभूतानि॥सकलङ्गङ्जीवनभूतानि॥दिशोवालोकव्यवहारनियमनिमित्तभूताः॥कालश्चवक्ष्यमाणः॥तदेत
त्सर्वमंतःकरणतत्त्वस्येति॥अंतःकरणसङ्कंयत्तत्त्वं॥अंतःकरणत्वेनांतररूपतयाप्रतिभासमानंयत्तत्त्वंतस्यैवैतेभागाः॥प्रतिबिंबकाः॥आभासा
बहिरवस्थिताः॥परमार्थेतुकीदृशीतबहिर्भावः॥एकमेवसद्विप्रंयंपरशुद्धब्रह्मायथातथावस्थितमितिकारिकार्थः॥महाभूतरूपत्वद्विगुणत्वचाभिप्रायका
लरूपतांतस्यैवप्रतिपादयितुमाह॥ ॥कालविछेदरूपेणतदेवैकमवस्थितं॥स्वपूर्वापरोभागःक्रमरूपेणलक्ष्यते॥४८॥ ॥सहयपूर्वापरःपरमार्थेन॥अ
थवा॥कालशक्तिवशाच्चिरक्षिप्रादिक्रमेणलक्ष्यते॥तदेवपदार्थसामर्थ्यमिवलोकप्रसिद्धावैयाकरणमतेनसाधनं॥अथवाबुद्धिप्रकल्पनारूपंविज्ञा
नवादाभिप्रायेणसंसर्गिरूपंवापदार्थांतर्भूतंसंसर्गवादानुसारेण॥अदृष्टलक्षणमपूर्वशिष्टवाच्यंवामीमांसकदृष्टाब्रह्मसंबंधिनीकालशक्तिरेतदर्श
नेनक्रियाराङ्सीप्रवृत्तिरूपावासांख्यदर्शनानुसारेण॥नित्यमेकंद्रव्यलक्षणंवाकालरूपंद्रव्यकालवादिनांमतेनबोद्धव्यं॥साधनप्रस्तावेनचकारक
शष्टविचारस्तत्संगेनचहेतुलक्षणकारककरणादध्यनिर्भेदपूर्वनिरूपणापूर्वकंलेशतःस्वरूपमुक्तं॥ततःशक्तेःकिंसहप्रागुत्तरकालंवाभावाभा
वइतिसंख्याविकल्पः॥साचकिंपदार्थविकर्मादिभेदेनभिन्नैवाहोस्विन्नदेकैवेतथापरिकल्प्यतइतिसंख्यादिविकल्पः॥साचकिंपदार्थरूपाद्व्यतिरिक्तैवा॥
व्यतिरिक्तेति॥व्यतिरेकाव्यतिरेकचिंता॥तत्रप्रस्तावेनचब्रह्मस्वरूपनिरूपणमिति॥प्रकरणस्यसमुदायार्थः॥इदानींवैयाकरणमतमेवानुवदन्नशक्तेर्व्य
तिरेकमेवान्वयव्यतिरेकमुखेनपरिघटयन्प्रस्तावमुपपादयितुमाह॥ ॥दृष्टोह्यव्यतिरेकोपिव्यतिरेकोन्वयेसति॥दृश्याद्यर्थान्वियस्तस्माद्भिन्नश्चार्थान्वि

श्यते॥४९॥ ॥अव्यतिरेकेत्वभेदोपकारकार्थस्यदृष्टदृष्टेनादृश्येत्यादौविभक्त्यर्थस्यसाधनलक्षणस्यव्यतिरेकःतथातत्रैवविभक्त्यर्थस्यान्वयेसत्यन्वये
प्रातिपदिकार्थस्यान्वयानुगमोदृष्टस्तोमन्यामहेकश्चिद्व्यतिरिक्तःप्रत्ययार्थभूतोनयत्रवनीयः॥साधनलक्षणाःशक्तिशिष्टवाच्योर्थइतिसाधनसिद्धिः॥इदा
नीव्याख्यातस्योपसंहारायव्याख्येयस्योपक्रमायकारिकामाह॥ ॥सामान्यंकारणंतस्यसत्ताद्याभेदयोनयः॥षट्कर्मख्यादिभेदेनशेषभेदस्तुसप्तमी॥४
९॥ ॥सामान्यकारकमितिव्याख्याताथोपसंहारः॥तस्यसप्तम्यादिव्याख्येयाः॥तत्राद्याःप्रधानभूताः॥सामान्यसाधनाधेरुद्यायाभेदरूपाश्च॥नानायोनयः॥स्व
कानाभेदानामितिभेदयोनयः॥अथान्याःसप्तभेदानांचस्वकार्ययोनयःकरणानि॥कथमित्याहःषट्कर्मख्यादिभेदेनेत्यादि॥कर्मादिशब्दव्यपदेशभेदेन॥
सप्तकारकशक्तयोलक्ष्यंते॥अथनेतिसाधनसमुद्देशसंगतिः॥कर्मादिभेदेनसप्तभेदभिन्नंतावत्कारकमुद्दिष्टं॥अथतदनुक्रमेणकर्मतावत्संख्याभेदप्र
दर्शनपूर्वकंव्याख्यातुमाह॥ ॥निर्वर्त्यंचविकार्यंचप्राप्यंचेतित्रिधमतं॥तच्चेप्सिततमंकर्म॥ ॥कारकविभक्तिनिर्देशश्चविभक्तिक्रमानुसारेणप्र
दर्शितः॥सूत्रेषुतुविप्रतिषेधपरिभाषामनुरुध्यापादानादिक्रमेणोक्तः॥तत्रविभक्तयःस्वौजसादयः॥कारकमभिहितमनभिहितंचभवति॥तत्रप्रथ
माश्रभिहितकारकविभक्तिःप्रातिपदिकार्थमात्रएवविधीयते॥द्वितीयादयश्चसर्वत्रानभिहितकारकविभक्तयइत्येकप्रक्रमत्वात्॥द्वितीयाद्यर्था
नुसारेणोवोपक्रमते॥यदुक्तं॥कर्मणिद्वितीयेत्यादि॥अतःकर्मण्एवादौव्याख्यावसरप्राप्ता॥तत्रकर्तुःक्रियायायदीप्सिततमंतत्कर्मसंज्ञंभवति॥तदे
वलक्षणंप्रथमसूत्रनिर्दिष्टं॥कर्मत्रिधात्रिभिःप्रकारैर्निर्वर्त्यविकार्यप्राप्यरूपैर्भिन्नमेकमावनिर्दिष्टंबोद्धव्यं॥अथसूत्रांतरनिर्दिष्टमपिभेदयि
तुमाह॥ ॥चतुर्धान्यनुकल्पितम्॥४५॥ ॥कथमित्याह॥ ॥औदासीन्येनयत्प्राप्यंयद्यत्नेनकर्तुरीप्सितं॥सङ्कांतैरनाख्यातयद्वाप्यन्यपूर्वकं॥४६॥
॥औदासीन्येनयत्प्राप्यंयथाग्रामंगतुर्वृक्षमूलादि॥तथायत्नेकर्तुरीप्सितं॥चोरविषादि॥एतेनतथायुक्तंचानीप्सितमितिद्वितीयासूत्रंनिर्दि

ष्टं तावद्विधं तथाचयेनैवप्रकारेण कर्तुरीप्सितं तदेतेनैवचेदमनीप्सितमीप्सितादन्यत्द्वेष्यं विषादिकंतरच्चयदोदासीन्येनप्राप्तं हरूमूलाद्युक्तं तथासङ्गांतरेरयादानादिसङ्गाभिरनाख्यातमिति क्रियानिमित्तमेतदकथितमिति तृतीयसूत्रंनिर्दिष्टवेदितव्यं तथायच्चान्यपूर्वकमिति अन्यत्कारकंपूर्वमस्य तथादेवदत्तमभिदुह्यतीति देवदत्तमभिदुह्यतीति अत्रहिक्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्मेत्यनेनक्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोरुपसर्गसंबंधयोर्यत्प्रतिकोपस्तत्कारकंपूर्वसूत्रेणसंप्रदानसङ्गमपिकर्मसङ्गमेवभवति तथाअर्हेदीव्यतीत्यत्रदिवःकर्मचेत्यनेनदिवःसाधकतमयत्पूर्वसूत्रेणकरणसङ्गकर्मवत्कर्मसंङ्गंभवति अत्रअथनिर्वर्त्यादिस्त्रिविधमुद्दिश्याख्यातुमाह॥ ॥सतीवाविद्यमानावाप्रकृतिःपरिणामिनी॥यस्यनाश्रीयतेतस्यनिर्वर्त्यत्वंप्रचक्षते॥४७॥ ॥ ॥यस्यनिर्वर्त्यस्यघटादेःप्रकृतिःसतीवा यथामृदादिकाअविद्यमानावा यथाशक्तसंयोगादेः परिणामादिनाअभेदेनाश्रीयते मृद्घटंकरोतीत्यादौ वक्ष्यमाणविवक्ष्यते किंतर्हिमृदोघटंकरोतीत्यादिनेदंनैवयदाप्रकृत्यासहविवक्षातदानिर्वर्त्यंतत्कर्मप्रचक्षते कर्मविदः विकार्यंव्याख्यातुमाह॥ ॥प्रकृतेस्तुविवक्षायांविकार्यम्॥ ॥विकार्यंप्रकृतेःकारणस्यपरिणामित्वेनयदाविवक्षाक्रियते मृद्घटंकरोति काशान्कटंकरोति अंगारान्भस्मकरोतीत्यादितदाविकार्यकर्मप्रचक्षते अथपरमतांतरोपन्यासछलेनप्रकारभेदंकथनवाछयानिर्वर्त्यविकार्येनिरूपयितुमाह॥ ॥केचिदन्यथा॥ ॥निर्वर्त्यंचविकार्यंचकर्मशास्त्रेप्रदर्शितंकथमित्याह॥ ॥यदसज्जायतेसद्वाजन्मनायत्प्रकाश्यते॥४८॥ ॥तन्निर्वर्त्ययदसद्वैशेषिकादनुसारेणजायते सांख्यमतेनसदेववाजायते तदुभयथापिजन्मनाप्रकाश्यमानत्वान्निर्वर्त्यंकथ्यते एतदुक्तंभवति सत्कार्यवादिनामस्माकंनिर्वर्त्यंकर्मास्तीतिवक्तुंपार्यते सतीवातस्यप्रकृतिर्भवत्यसतीवाजन्मनाप्रकाश्यमानत्वान्निर्वर्त्यस्यनकाचित्प्रकृतिः इतस्तुप्रकृतेर्विहेलाराजकृतिः कैश्चिदन्यथानिर्वर्त्यंचविकार्यंचकर्मशास्त्रेचदर्शितं कथमित्याह यदसज्जायतेसद्वाजन्मनातथाप्रकाश्यतेनिर्वर्त्य असज्जायतइत्यविद्यमानप्रकृतेःकर्मणोनिर्वर्त्यमानता पू

र्वोक्तैवानादितासज्जन्मनाचप्रकाश्यतइति अयमत्रविशेषः यथायुत्रंप्रसूतेशष्कयुत्रंकेत्यत्रकुक्षस्थस्यसतएवपुत्रस्यविवक्षितस्यचशष्कस्यप्रसवप्रयोगाभ्यांप्रकाशनासतःप्रकाशनंहिजन्मात्रविवक्षितंजन्मग्रहणेनप्रकृतिविवक्षायाविकार्यतामाह अन्यथाभिव्यज्यमानस्यनिर्वर्त्यकर्मतामभावमपिजन्मग्रहणेनाह तेनवेदमधीतइत्यादौवेदादेरध्ययनेनप्रकाश्यमानस्यनिर्वर्त्यकर्मता भावात्कर्मणिनिर्वर्त्यमानेक्रियमाणइतिचेदेवंदाध्यायादीनामुपसंख्यानमित्युच्यते इत्यंचप्रकृत्यर्थाविवक्षायामेवैतन्निर्वर्त्यकर्मोक्तमिति कैश्चिदन्यथेत्यसंगतं तस्मात्सदसत्कार्यवादिमतभेदेनैतद्व्याख्येयं पूर्वंतेकमतीत्यनुसारेणोक्तं इहतुतियंग्योनावप्येणापीतिविशेषः विकार्यंतुकर्मद्विधाव्यवस्थितं प्रतिव्यक्तिलक्षणाव्यक्तिभेदःपूर्वमुक्तलक्षणाभाव॥ ॥प्रकृत्युच्छेदसभूतंकिंचित्काष्ठादिभस्मवत्॥किंचिद्गुणांतरोत्पत्त्यासुवर्णादिविकारवत्॥४९॥ ॥निरन्वयविनाशात्प्रकृतेरुच्छेदः यथाकाष्ठादेर्भस्मादिकाष्ठानिभस्मसात्करोतिपूर्ववत्प्रकृतिविकारयोःक्रियासंबंधेयोज्यः पूर्वेणतुलक्षणेननिर्वर्त्यमितत्कर्मप्रकृतेरविवक्षायांतुविकार्यं इहविवक्षितायामपिप्रकृतौभस्मादिकार्यरूपविशेषादेवकाष्ठादिकमुपमृद्योपजातमिति प्रतीतिविषयंपूर्वंचरुप्रकृतिःसाक्षाद्विकार्यकर्मतदभेदेनविकारः इहतुसाक्षाद्विकारएवेतिविशेषः काष्ठानिदहतीतिनतुशष्कःप्रकृतिःशष्कोभवतिसामर्थ्यगम्यस्तुविकारोभस्मा एवकांडानिलुनातिकर्मकरोतीत्यादौवेदितव्यं केचिन्नुप्रकृतिरित्यङ्गीकृत्यस्वरूपसंस्थानांतरापत्त्याविकृतेरुच्यते इतिगुणांतरस्यनिवेशादेर्धर्मस्योत्पत्त्योपलक्षितमपरंविकार्यकर्मतद्यथासुवर्णकुंडलेभवतइतिअत्रसत्कार्यनयेयद्यप्यत्रापूर्वोत्पत्तिःतथापिप्रतिक्षानाद्यौकेनत्वाध्यवसायाद्गुणांतरमात्रापत्तिरुच्यते एतच्चप्रकृतिविवक्षायांपूर्वलक्षणेनापिसंगृहीतं इदानींप्राप्यकर्मलक्षणमाह॥ ॥क्रियाकृतविशेषाणांसिद्धिर्यत्रनगम्यते॥दर्शनादनुमानाद्वातत्प्राप्यमितिकथ्यते॥५०॥ ॥निर्वर्त्यकर्मणिनिष्पत्तिरात्मलाभएव क्रियाकृतोविशेषोदर्शनात्प्रत्यक्षादेवावधार्यते विकार्येतुकुंभस्माकुंडलादौविकारक्रियाकृतोविशेषोवधार्यतेप्रत्यक्षेणकचित्

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June, 2017